

Ч. 2.

УКРАЇНСЬКА Сільсько-господарська кооперація.

З нагоди 10-ої ічниці засновання „ЦЕНТРАЛУ“.

ЗБІРНИК I-ий.

В - во „Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького“.

1926
ПОДЕБРАДИ.

Власна друкарня

О Г Л А В.

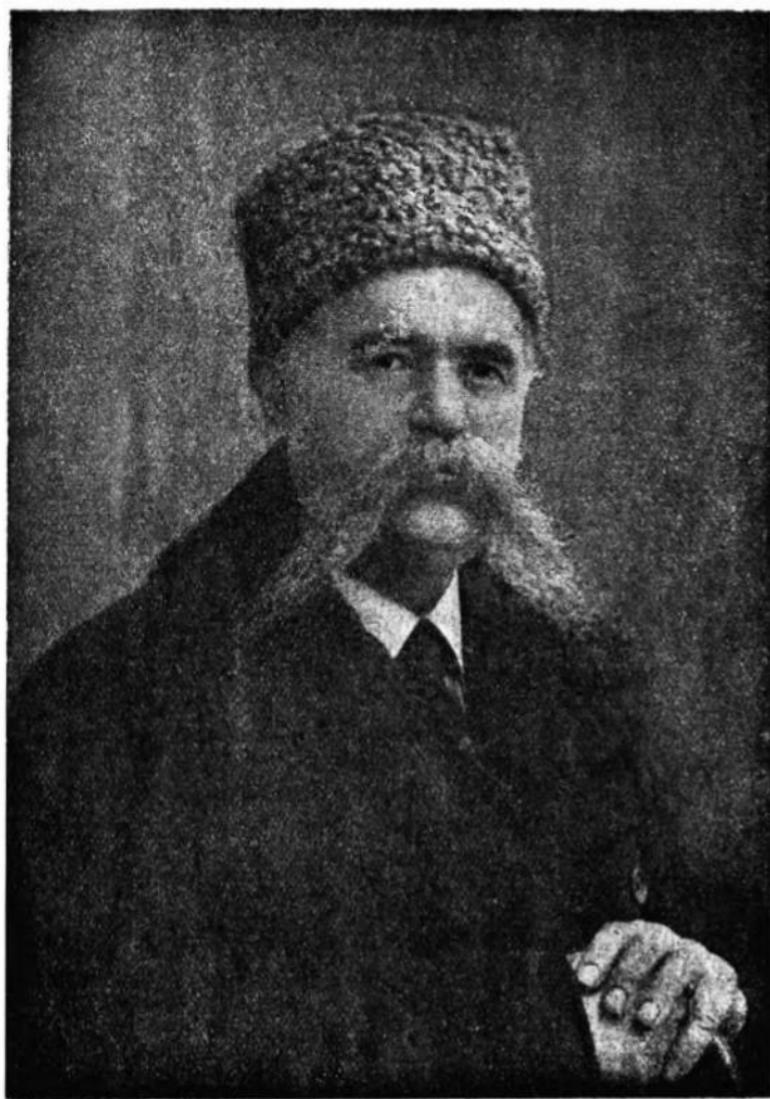
Сторінки

Проф. К. Маціевич. З минулого с-госп. кооперації.	1
Лект. В. Доманицький. Коротка історія і напрям діяльності Централу.	17
Проф. В. Коваль. Суспільно-економічна природа с-госп. кооперації.	43
I. Прокопів. С-госп. коопер. в Галичині.	59
M. Литвицький. Сучасне становище сільско-госп. коопер. на радянській Україні.	73



Перед читанням просимо віправити
такі друкарські помилки:

	Зверху	Вставити між словами:
Ст. 26	11	... „Нарбанку та ...“ П. О. Діброва (б. керовник насінньового відділу Моск. Нар. Банку — потім ... директор ...
	Знизу	Надрук. Треба віправити.
Ст. 48	8	... має ідеал соціялістичний і веде в царство соціалізму ...
		... має ідеал соціалістичний, або близький до соціалістичного (кооперативізм)...
Ст. 74	10	1.071
—	11	132
		1.020
		138



Артільний батько
М. В. Левитський.

... „Між потребами господарства най-
більшу вагу має потреба справнішої гос-
подарської счасті, знаряддя, а з родинних
потреб — потреба просвіти, бо без них і
земля буде ялова. У нас все покладають
на землю... Але не в самій землі сила...
Земля таки землею, а освіта та кооперація
— ґрунт чи не твердший, як сама земля!

І поки ми не зрозуміємо цього, то
велике нам лихо буде, — ще більше як та-
пер-і ніхто рятувати нас ні звідки не прий-
де, ЯК ЩО САМІ СЕБЕ РЯТУВАТИ
НЕ ЗАХОДИМОСЬ “.

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ.

Всі авторські права застережено.

Проф. К. Мацієвич.

З МИНУЛОГО С.-Г. КООПЕРАЦІЇ НА УКРАЇНІ.

I.

Сільсько-господарська кооперація належить до тих галузів людської суспільної діяльності, яка в найбільшій мірі відчуває на своєму розвитку впливи національної стихії й яка по своїй природі майже завжди звязана з ріжними моментами національного руху.*) Залежить це не тільки від того, що вона розвивається серед тих суспільних елементів, які скрізь являються найбільші вірними хранителями національних скарбів, а може ще в більшій мірі тому, що кооперація в сучасних обставинах уявляється одним з найкраїчих засобів самозахисту пригнічених націй в їх змаганнях до країці долі. Не даремно ж один з найбільш видатних сучасних діячів міжнародної кооперації Гораций Плакетт, ірляндець по походженню, виставляє сільську кооперацію, як найбільші могутній засіб відродження ірляндського народу, як найбільш дійсний метод боротьби „власними силами“ за поліпшення своєї нещасної долі.**))

Минуле нашої с-госп. кооперації теж дає багато повчуючих фактів на цей зв'язок її розвитку з національними моментами і заслуговує в цьому відношенню пильної уваги та стараних студій з боку свідомих національно елементів нашого громадянства.

С-госп. кооперація, як організація спільних зусиль та самодіяльності хліборобського населення з'являється там, де це хліборобське населення починає розуміти значіння та користь цього об'єднання своїх сил. Разом з тим в історичному розвит-

*) К. Мацієвич. Національне значіння кооперації. Українська кооперація. 1918 р. Ч. I.

**) Sir Horace Plunkett, Ireland in the New Century. London. 1905 г.

кові її ріжких форм та варіацій вона проходить завжди довгий шлях первісного „піонерства“, аж поки натрапить на ту биту дорогу, що приводить її до масових досягнень, коли вона стає важливим чинником в організації та творчості народнього господарчого життя.

В цьому піонерстві однакове значіння мають як індивідуальний почин та праця окремих осіб, так і організовані заходи тих, або інших громадських центрів, що часто утворюються зовсім з іншими цілями та завданнями і які потім являються важливими осередками кооперативної роботи. Серед таких осередків, що в розвитку укр. с-госп. кооперації мали надзвичайно велике значіння, треба в першу чергу назвати „С-госп. Обчества“ які і у нас на Україні утворилися дуже давно і уявляли з себе довший час єдині спроби організації с-госп. елементів.

Перше таке обчесце організоване було у Харкові відомим діячем олександрівської епохи на Україні Н. Каразіним в 1811 році, яке потім, у зовсім близьку добу являлось одним з головних осередків по розповсюдженню кооперативних ідей на лівобережній і почасти на степовій Україні. Цілком припустимо, що організація цього О-ва Каразіним йшла поруч і в звязку з його ідеями про утворення „Всеславянської Держави“^{*)}) про що він тоді подавав записку Олександру I. Значно пізніше було в 1835 р. засновано Одеське о-во і тільки в 1855 р. - Полтавське, яке потім теж виявило велику ініціативу в кооперативній праці.^{**)}

Цілком зрозуміло, що всі ці обчесца, як при моменті їх організації, так і потім в дальшій праці спиралися виключно на великопанські елементи, а в умовах кріпацького режиму були зовсім відрізані від хліборобських мас. Тим часом ідея с-госп. вільної організації ними була перенесена через саму найважкішу добу нашого життя і після знесення кріпацтва ці організації, що зросли в кількості, бо до них прилучилося в ту пору ще кілька нових, почали виявляти ініціативу практичної праці по с.-госп. Так, наприклад, перша с-госп. вистава була організована як раз укр. Полтавським Обчесством в 1879 р. і друга—Київським в 1882.

Але в епоху після знесення кріпацтва і звязану з нею по-ру ліберальних реформ явилась можливість виявлення в цьому напрямкові організації хліборобського населення вже далеко ширших елементів суспільства і ми маємо в цей період цілу низку „піонерських заходів“ з боку окремих осіб в напрямку перенесення на український ґрунт кооперативних ідей та організацій, які вже в той час почали розповсюджуватися в Західній Європі.

^{*)} А. І. Єфименко. Історія Українського Народу, стор. 372, т. II, СПБ. 1906 р.

^{**)} В. Морачевський. Агрономическая помощь населению. СПБ. 1915. Деп. Земл.

Найбільше значіння для популяризації кооперативних ідей на Україні мала кооперативна діяльність відомих Харківських кооператорів М. Баліна та В. Козлова,^{*)} які добре були знайомі з тогочасною з.-европейською літературою по кооперації та цілком свідомо відносились до ідей роцдельських пionерів, ідей Шульце-Деліча і т. і. Разом з тим тепер можливо вважати цілком фактично встановленним українську національну свідомість цих обох діячів, з яких В. Козлов громадськи виховавсь під безпосереднім впливом такого видатного українського діяча яким був Пильчиків, улюбленою ідеєю котрого було протиставлення економічних інтересів України і Москви та їх протилежність. На цьому ґрунті підготовлялось розуміння кооперації, як засобу боротьби українського народу за свої економічні інтереси, що прийшло далеко пізніше і що привело в найбільшій мірі до постійної боротьби проміж російською та українською кооперацією.

Кооперативна діяльність М. Баліна та В. Козлова була з'осередкована виключно на споживчій і то міській кооперації і, почавшись із заснування в 1868 р. Харківського т-ва, а в 1868 р. Миколаївського, була підхоплена іншими піонерами і розповсюджена на більш, як 20 міст України, Лівобережної, Правобережної та Степової. Але в той період, не дивлячись на те, що В. Козлов по своїх політичних переконаннях належав до народницької течії з її „хожденем в народ“, перенесення кооперативної діяльності в село уявлялося утопичним і для нього були цілком зрозумілі об'єктивні підстави. Селянство тоді тільки що визволилось з кріпацької неволі, селянське г-во робило тільки перші кроки на шляху вільного грошового режиму і тому економічна його організація в ті часи малювалася головним чином на ґрунті того нового земельного устрію, що принесла з собою визвольна реформа. Тому всі найбільш народолюбиві елементи укр. суспільства, що працювали тоді на селі, найбільшу увагу звертали конче в цей бік.

Перенесення кооперативної діяльності на село і засновання перших сільських кооперативів на Україні прийшло пізніше і воно своїм почином теж належить цілком виразним і свідомим національно укр. діячам. Оминаючи всякі інші в цьому напрямку спроби, з найбільшою увагою треба тут спинитися на заснованню в 1872 р. одного з перших на Україні сільських щадно-позичкових т-ва: т-ва Сокиринецького в Прилуцькому пов. Полтавщини.^{**)} Засновано воно було місцевим діячем Г. Галаганом і весь час розвивалося під його впливом та доглядом, як „почесного попечителя“. Г. Галаган був постійним діячем по

^{*)} П. Пожарський. Нариси з історії укр. кооперації. Київ. 1919 р. стор. 11-22.

^{**)} П. Пожарський. О. С. стор. 28, 29 і далі.

улаштуванню земельного побуту селян, земським гласним Полтавщини та членом Полтавського Обчества і приймав участь в центральних установах кооперативного характеру. Українська його свідомість теж загально відома і тому цілком мав рацио п. Васильківський, коли писав з приводу його діяльності, що Г. Галаган, „ще за молодих років, добре дослідивши народний побут, пізніше зробився одним з пionерів в справі розвитку сільського кредиту в Росії“. З великим задоволенням можемо сказати, що Галаган одним з перших посіяв зерно кооперативної думки і дуже пильно оберігав його від ворогів, доки зерно не зійшло та не дало дужої стеблини. Галаган виховував ідею націоналізації кредиту.

В тому ж напрямкові працював земляк Галагана П. Бохановський, який на кілька років пізніше відчинив в Пирятинському повіті Нечипорівське ощадно-поз. т-во, яким й керував все своє життя, що мусів провести, дякуючи „незалежним умовам“, в своєму хуторі при цьому селі. Пізніше він писав у „Хуторянинові*), що „коли б кожний з нас віддав би хоч трохи часу та енергії на кооперативну роботу в селі, коло себе, замісць витрачання їх на нікчемні речі, то тим самим в найбільшій мірі виправдав би своє існування та виконав би свій обовязок перед своїм народом.“.

Цілком зрозуміло, що всі ці перші спроби перенесення в село кооперативної організації являлися в значній мірі виявами персональної та особистої діяльності людей, що почували свій зв'язок з народом та відчули свої перед ним обовязки. Майже ні у кого з цих пionерів (хіба окрім М. Баліна) не виникала думка про ширший громадського характеру рух, який би перевіняв цю ініціативу і який би витворив з неї справу масового народного масштабу. Часи найбільшої громадської реакції, що тоді були, не сприяли цьому і такі думки зросли на нашому терені значно пізніше.

Оглядаючись тепер ретроспективно на пройдений шлях, ми повинні по справедливості признати, що така думка в перше ясно та виразно переведена була в своїй кооперативній діяльності М. Левицьким, котрий по праву має своє називисько українського „артільного батька“. Народженець села українського, зросший в інтимній близості з народом, правник по освіті та народник по політичних переконаннях, М. Левицький був найбільш підготовлений до пропагандистської кооперативної роботи. Його кооперативна праця мала таким чином підстави з одного боку в знайомстві з досвідом європейської кооперації, та близькому й органичному зв'язку з дійсним реальним селянським г-вом, яке він не тільки спостерігав, а в якому він брав безпосередню й постійну участь.

**) П. Бохановський. На Народній Ниві. „Хуторянин“. 1900. ч. 48.

Ця хліборобська праця і дала йому, по його власному признанню, ідею його хліборобських артілів.*) „Я на собі відчув всю вагу селянської роботи в полі і у мене мимоволі виникла думка, чи не можна поліпшити умови цієї праці гуртовим товариством спільним хазяйнуванням. Мені здавалося „іцо можна“. Перевіривши свої думки в розмовах з селянами та іншими укр. діячами М. Левицький подає в 1886 р. доклад Олександрийському земству про спільний обробіток землі і коли цей доклад був прийнятий, то і починає пропаганду своїх ідей в повіті, але праця його тут швидко була припинена по звичайному в ті часи доносу та обвинувачуванню в „неблагонааджності“. Знову він її розпочинає вже в 1894 р. в Єлизаветі, де він тоді жив і працював, як адвокат. На цей раз ініціатива належала стільки йому, скільки і самим селянам, які звернулися до нього за допомогою утворити їм хліборобську артіль.

По обговоренню справи з ініціаторами М. Левицький виробляє для них артільний договір, який потім, коли діло поширилось, був ним більш детально обробленний та опублікований, як зразковий статут таких артілів взагалі. Перші спроби таких організацій виявилися остатілки успішними, що слава про них пішла далі і на цьому ґрунті виріс цілий рух, в якому сам М. Левицький брав найактивнішу участь. Протягом чотирьох років (1894-1896) на одній тільки Херсонщині організувалося до 125 таких спілок з участю в них по-над 3.000 селян.**) Рух цей перекинувся з Херсонщини на Катеринославщину, Полтавщину, Київщину і т. д., хоч там був значно слабший. З другого боку М. Левицький не тільки провадив сам безпосередньо свою працю по організації артілів, але і почав широку пропаганду своїх ідей шляхом докладів в учених т-вах, записок до земств та лекціями серед гуртів укр. молоді. Дякуючи цій праці в перший раз було перед ширшими колами укр. громадянства поставлено питання про можливість кооперативної самодопомоги селянському г-ву та участи в ньому ріжних громадських елементів та організацій.

Знову таки оглядаючись ретроспективно на діяльність М. Левицького ми добре бачимо її хиби та помилки і він сам потім їх цілком одверто та свідомо визнавав. Дійсність швидко виявила, що запроектовані ним артілі були дуже не довговічні і роспадалися в більшості на протязі одного-трьох років. Для першої спроби організації села на кооперативних підвалинах взята ним була сама складна і трудна форма кооперації, яка навіть в умовах більш культурного та свідомого населення розвивається дуже повільно. Не диво, що в наших умовах артілі М. Левицького не знайшли ґрунту для свого розвитку і послужили тільки одним з засобів масового поширення кооперативних ідей на селі, які знайшли собі дальнє виявлення в звичайних формах кооперації європейського типу.

*) М. Левицький. Про хліборобські спілки. Коломия. 1921 р. сторін., 18-24.

**) М. Левицький. О. с. стор. 21-32.

Тим часом діяльність М. Левицького явилася, як ми вже зазначили, імпульсом до як найширшого зацікавлення кооперативними ідеями в прикладенню їх до поліпшення селянського г-ва не тільки з боку окремих осіб, але і громадських організацій. Дуже важливим і принципового характеру виступом в цьому напрямкові являється ініціатива Полтавського Общества с-г-ва в 1898 р. На той час серед укр. кол вже поширились відомості про перші кроки селянської кооперації в Галичині. Базуючись на відомостях про її розвиток там член Полтавського общества Л. Падалка запропонував в своєму докладі общинству виступити з планомірною та організованою працею по розповсюдженню кооперації в Полтавському селі. Доклад цей зустрів повне співчуття і наслідком його явилася організація при общині спеціального кооперативного відділу*), в президію якого вийшли О. Русов, Л. Падалка та К. Мацієвич. Близьку участь в ньому брав також П. Дубровський, під впливом якого цей кооперативний відділ звернув найбільшу увагу на пропаганду та організацію „селянських с-госп. общин“, організацію яких тоді недавно було полекшено виданням „нормального“ їх статуту.

Звернення уваги в цей бік було зроблено цілком свідомо через те, що ці організації уявлялись по своїому типу найменш складними та через те найбільш приступними для нашого рівня культури. Разом з тим переважаючий культурно-просвітній напрямок їх діяльності найбільш надавався до співробітництва з земськими установами, які в той час роспочали в селі працю агрономичного характеру. Під впливом почину Полтавського общества, а також дякуючи полекшенню при організації цих общин, які давалися „нормальним“ статутом, вони почали досить жваво розповсюджуватися як на Полтавщині, так і ін. місцевостях України. На кінець XIX-го віку по всій Україні їх вже було по над сотню і перед в цьому рухові вела Полтавщина. Чільне місце Полтавщини залишилось за нею і назавжде.

На цей період відноситься також і поява в укр. селі перших кредитових т-в, згідно закону 1895 р. про організацію дрібного кредиту. Вони почали організовуватися під впливом та з ініціативи тих робітників відділів державного банку, яким було доручено, згідно цьому закону, керування справами дрібного кредиту і які були попередниками так званих інспекторів дрібного кредиту, що мали досить поважне значіння в розповсюдженню кооперації в укр. селі. Але і тут ініціатива укр. діячів була безсумнівною, бо на Херсонщині одно з перших кредитових т-в було засновано в Переяшорах Є. Чикаленком.**)

*) Справочная книга для сельских кооперативов. Харьков. 1913. Комитеты содѣйствія кооперації.

**) Є. Чикаленко. Спогади. Львів. 1925 р. стор. 61 і далі.

Таким чином цей перший „піонерський“ період в розвиткові с-госп. кооперації на Вкраїні уявляв із себе окремі спроби та досвіди ріжких людей та установ прищепити ідеї кооперації до укр. дійсності. В практичній роботі вони керувалися, як досвідом в цьому напрямкові Зах. Європи так і місцевими властивостями. Як ми бачили це приводило до кооперативних „винаходів“ сумнівного значіння, але тим часом і це збогачувало кооперативний досвід, ширило кооперативні ідеї та утворювало ґрунт для ширшого руху. Особливе ж і цілком позитивне значіння мав той висновок, що в умовах укр. села кооперативна праця повинна переводитися в організований спосіб та при допомозі відповідних інституцій.

II.

Другий найбільш важливий період в розвитку Української кооперації в сільському г-ві, коли її росповсюдження прийняло массовий характер і коли кооперативний рух став народнім, припадає на часи перед першою і головним чином після першої революції в Росії. Він тоді набуває надзвичайної інтенсивності та ширини і починає направлятися по течіях аналогичних європейським, випробованих довголітнім досвідом.

Коли б ми з погляду цілком кооперативного спробували оцінити кооперативні почини першого піонерського періоду, то в тих формах, які мали на увазі сільське г-во ми б мусіли зафіксувати тенденцію шукання с-госп. універсального кооперативу, який би відповідав своєю діяльністю на всі ті запити та потреби, що заявляє сільське г-во відносно кооперативної самодопомоги. Серед тих причин, чому питання так ставилось, не малу роль також граво нерозуміння тих економічних та організаційних зв'язків, щоєднають кооперацію з трудовим господарством. Знайомство з цими питаннями та проблемами прийшло значно пізніше і припадає як раз на другий період розвитку укр. с-госп. кооперації.

Революція і звязаний з нею попередній рух першого відбилися на розвитку укр. кооперації в селі значним полекшенням умов політичного характеру загальної громадської праці на селі. Особливо ці умови поліпшилися під час земельної реформи Столипіна, коли кооперація офіційно визнана була, як „бажаний“ засіб збільшення хліборобської продукції та допомоги фаворизованному хуторному г-ву. Відповідно новому урядовому курсові, що до с-госп. кооперації, проведенні були нові закони та розпорядження, які полекшували формальності організації кооперативів та давали можливість громадським установам ширшої праці в цій сфері. Такими законами, що мали

найбільше значіння для с-госп. кооперації являлися—закон 1904 р. про земські касси та союзи кооперативів; роспорядження 1908 р. про с-госп. т-ва; закон 1910 р про дрібний кредит.*)

Не менше також значіння мало надзвичайне поширення в цей період ріжких заходів, як урядового так і громадського характеру що до поліпшення сільського г-ва взагалі, в значній мірі звязаних з земельною реформою. Всі ці заходи, що привели до буйного розцвіту системи громадської агрономії, до небувалого збільшення агрономичної організації, автоматично відбивалася на поширенню і кооперативної сітки, бо вона завжди являлась одним з головних завдань агрономичної праці на селі.

Не могли також не відбитися на поширенню кооперативної праці на селі більш вільні умови укр. національного життя, полегшення в сфері укр. друку, виданню книжок та часописів і т. д. Як ми бачили з попереднього, наших свідомих українців тягнуло до кооперативної праці, як одного з головних засобів поширення національного відродження на селянські маси. Тепер цей напів-свідомий рух стає цілком виразним програмовим завданням працівників нашого національного відродження.

Ще в 1901 р. на з'їзді представників укр. громад [„старих“], у Київі з пропозиції В. Доманицького вперше було піднесено питання про високу вагу кооперації в справі відродження української нації. З'їзд цей ухвалив резолюцію, в якій зверталося увагу громад на кооперативну роботу та на необхідність стати до неї, як найближче, щоб надати їй національного характеру. **) Як би у виконання цієї постанови ми дійсно спостерігаємо, що в цей період багато наших укр. діячів стає до близької кооперативної роботи в селі й надають організаційний, в чому на-прямкові, праці ясно та яскраво виявленій національний характер.

Діяльність де-яких осіб в цій сфері була настільки важлива, що во-на заслуговує особливої уваги. На чолі них треба перш за все поставити В. Доманицького ***), який протягом 1900 - 1910 р.р. активно працював в с-госп. кооперації і як організатор кооперативів і як пропагандист ідеї кооперації шляхом друкованого слова. Він, найкраще зумів в своїх популярних книжечках в'яснити органичний зв'язок кооперації та поліпшення сел.нського господарства і його „Сільська кооперація“ та „Як хазяйнуеть селяне в чужих краях“ і до цього часу являються взірцевими з цього погляду. На той самий період припадає діяльність такого укр. патріота яким був лікар Йосип Юркевич, що теж виступав і як організатор і як пропагандист. Багато в цьому відношенню зробили Я. Волошиновський для Поділля зі своєю „Світовою Зірницею“, що почала входити з 1906 року, а також Д. Маркович, який на ці часи майже цілком віддався кооперативній праці (на Волині).

На лівобережній Україні при Полтавському Гземстві, дякуючи праці Б. Мартоса, також утворилася постійна організація, яка ставила свою метою націоналізацію укр. кооперації. В Харкові теж при С-г. Т—ві в 1907 р. закладається спеціальний Комітет Сільської Кооперації на чолі з К. Мацієвичем, О. Степаненком та А. Євдокимовим. В періодичному часописі цього т-ва „Хлібороб“ переводиться постійна та систематична пропаганда, як кооперативних ідей, так і національного освідомлення.

Всі ці окремі вияви націоналізації кооперативної праці вже мають цілком ясні провідні думки і коли праця в ріжких міс-

*) С. Бородаєвський. Історія кооперативного кредиту, стор. 135-138.

**) Е. Чикаленко, о. с. стор. 111,112.

***) Збірник з нагоди 15 річниці його смерти. Ст. Литвицького стор.

цих та осередках провадиться не по одному формально встановленому плянові, то в більшості вона всеж таки підпорядкована спільним ідеям про величне значення кооперації і в першу чергу с-госп. для відродження поневолених націй. Приклади кооперативного руху в Чехословаччині, Галичині, Ірландії, Польщі вже добре були знайомі в наших національних кооперативних колах того часу і перед очима всіх укр. свідомих діячів маяли перспективи усамостійнення, на ґрунті націоналізації, кооперації на Україні з відділенням її в організаційному відношенню від Московських центрів. Не доставало тільки центрального провідного ідейного органу і він нарешті тільки в 1912 р. утворився в формі товариства укр. кооператорів під назвою „Наша Кооперація“ у Київі, з друкованним органом при ньому під тою ж назвою.

Але може найбільш важливою ознакою та рисою цього періоду розвитку укр. кооперації на селі являється небувале до цього часу зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної стихії. Майбутна історія наших часів з особливою увагою спиниться на цьому процесі, коли не по днях, а прямо по часах, захоплені в кооперативний рух селяне, ставали свідомими укр. діячами, коли під впливом тих широких завдань, що ставила собі кооперація у нас на селі, зовсім мінялася селянська психологія, вироблялися палкі пропагандисти кооперативної справи і коли поруч з ушляхетнюючим впливом вільної громадської праці в кооперативах, приходила одночасово і національна свідомість та почуття своїх обовязків перед Батьківщиною; таким чином розуміння значіння кооперативної праці ще збільшувалась свідомістю того, що це все робиться не тільки в інтересах свого господарства, але і во ім'я вищих національних завдань.

Вище зазначеними фактами та виявами інших обставин кооперативної праці в укр. селі разом з тим загальним громадським оживленням, яке вносить в життя всяка революція, утворилися зовсім інші умови для розвитку с-госп. кооперації на Україні і він набирає характеру могутнього національно-гospodарчого руху, наслідки котрого виявилися в надзвичайному зростанню кооперативів та інтенсифікації їх господарчої і культурно-просвітньої праці,

В межах кооперативного будівництва намічаються вже цілком європейські тенденції розвитку кооперації, які виявляються в масовому розповсюдженю кооперативів, діфференції їх форм та прагнення їх до ріжноступневого обєднання. Цей масовий характер дає можливість більш менш наукового дослідження явищ с-госп. кооперації, з виясненням її впливу на розвиток господарства.

Спинимось тепер на деяких фактичних підсумках і осягненнях с-госп. кооперації за цей період. В перші моменти йо-

го найбільше значіння мало росповсюдження „с-госп. обчеств“, які перекочували з губернії та повіту в села і широким потоком розлилися по Україні, як це свідчать наступні данні про їхнє хронологичне зростання:*)

	Число об-в.	У відсот.		Чис. об-в.	У відсот.
До 1900 року	23	1.8	1905-1909 р.	212	19.9
1900-1904	58	5.4	1910-1914	648 1.061	62.9 100

Коли ми до цих даних додамо, що зі всього числа обчеств 907 було сільських і притому постійно функціонуючих, то зрозуміло, оскільки в цій одній галузі наша кооперація пішла наперед. Для того, щоб зрозуміти конкретне значіння цих даних та перспектив їх для майбутнього треба подати, що на Полтавщині на час перед революцією було вже 345 с-госп. обчеств, що давало 1 обчество на 9,8 тис. хліборобського населення, або іншими словами Полтавщина мала приблизно одно обчество на кожну волость, зо всіма ресурсами його впливу на поліпшення розвитку господарства, як культурно просвітного характеру, так і економично-практичного.

Ціми обчествами період масового розвитку протягав руку попередньому, але в ньому на ґрунті ускладнення господарчих завдань кооперації починають набувати значіння інші форми і серед них особливіше принципове значіння мав розвиток с-госп. т-в по типу уставів 1897 і 1908 р. Їхній розвиток на Україні характеризується наступними даними:**)

	Число.	У відсот.		Число.	У відсот.
До 1900 року	2	—	1905-1909 р.	5	8.9
1901-1904	1	—	1910-1914	81 89	91.1 100

Як бачимо і цих вже більш складних с-госп. т-в на Україні в цей період з'явилось поважне число, яке показувало, що і в цьому відношенню, себто організації збути та постачання кооперативним шляхом Україна могла вважатися цілком дозрілою. Цей висновок тим більш можливо вважати обґрунтованим, що дякуючи спеціальним умовам, як селянського господарства у нас, так і кооперативного руху, утвореним російським законодавством, кооперативне постачання для с-госп.т-ва і кооперативний збут продуктів сільського госп-ва почав зосередковуватися при сільських кредитових кооперативах і це автоматично затримувало розвиток спеціальних сіл-госп. т-в.

Дякуючи цим умовам на Україні також, як і по інших складових частинах б. Росії кредитова кооперація мала значіння с-госп.-скої і тому при зваженню її розвитку ми повинні також звернути увагу і на неї, особливо в тій галузі її діяльності, яка звалася „посередницькими операціями.“

*) В. Морачевський. Справочная свѣдѣнія о дѣятельности с. х. об-ществ на 1915 г.

**) Список с.-х товариществ на 1914. Отд. С. Э. и Статистики. СПБ.

На час революції кредитова кооперація досягла на Україні за цей період надзвичайного розвитку і мірялась такими даними: *)

	Кредит.	Ощадно-п.	Разом.
В 1914 році було:	794	1.978	2.772
1918 — —	—	—	3.019

З цих даних ми бачимо, що навіть війна не припинила зросту кред. кооперативів і вони збільшились за період війни на досить поважне число. Само собою зрозуміло, що кредитова сільська кооперація має своїми кредитовими функціями с-госп. значення, полекшуючи та поширюючи грошовий оборот трудового господарства. Але окрім цього в наших умовах кр. кооперація брала на себе й виконувала в широкому масштабі завдання безпосереднє с-госп., себто завдання постачання необхідних для с-госп. продукції річей та збуту продуктів.

За цей період діяльність в цьому напрямкові була широко розвинута серед укр. кооперативів, як про це свідчить число ощ.-поз. (383) та кред. (1.207), а разом 1.590 т-в, що провадили операції по збути та постачанню. З цього видно, що поверх 70% всіх наших кр. кооперативів переводили функції справжньої с.-госп. кооперації. На 1915 р. вони досягли вже поважних розмірів:

Число т-в.	На суму тис. к.	Чис. т-в.	На суму тис. к.
Операції по збути 223	2.536,0	Опер. гноїв та корм.	256 1.063,7
„ постач. машин 929	3.389,4	” ” худоби	36 84,8
“ ” насіння 387	2 467,4	” ” інші	595 3.546,8
Разом			13.090,1

З наведених даних бачимо, що як по ріжноманітності кооперативної праці так і по розмірах її, кр. кооперація у великій мірі являлася галузю справжньої с-госп. кооперації, при чому що до матеріального змісту взятих на себе функцій, то вона виконувала їх в задовільняючий більш менш спосіб. Але кооперативні завдання у найбільшій мірі полягають в кооперативній організованості населення, а не задоволенню тільки матеріальних господарських його потреб, хоч би це задоволення переводилось кооперативами і тому виконання функцій с-госп. кооперації через кр. кооперативи, а не спеціальні т-ва по збути та постачанню являється хибою кооперативного руху і наша кооперація в цей період, як ми бачили з попередніх відомостів про зрист с.-г-ких т-в, почала виправляти цю хибу.

З тих самих відомостів про с-г-кі т-ва ми бачили, що рух цей пішов у двох напрямках, організації загальних т-в і спеціальних, що мали обслуговувати окремі галузі с-госп-ва, особи-

*) С. Бородаєвський: Історія кооперації. стр. 482, Dr. Bruns Hamr, Die Neueste Entwicklung das Senassen Schaltnessen in kussland, стор. 4, 29.

ливо звязані з його інтенсифікацією. І в цьому відношенню розглядаємий період відзначився фактами великого кооперативного значіння. В данному разі ми говоримо про зародження та розвиток у нас молочарської кооперації, яка прислужилася в багатьох Західних країнах до найважливішої реформи трудового господарства. Зародження та розвиток її у нас пішов з двох головних кооперативних центрів Київа та Харківського, *) при чому в Київі ініціативу взяло на себе Київське губ. земство, в Харківі ж Харківське Общество С-госп-ва. Практично по організації її найбільш попрацювали два наших спеціалисти: київський К. Михайлук та в Харківі О. Холмський, при чому перший прикладав багато зусиль, щоб популяризувати цю кооперацію серед нашого громадянства. Перша кооперативна молочарня була організована в Узині, Васильківського пов. в 1910 р. В 1912 р. їх на Київщині було 12, в тому ж році почався цей рух на Волині й Поділлю. В цьому ж таки році організовано було молочарське т-во у Харківі, яке об'єднувало в собі для збути та переробки молока понад 22 окремих к-ви. В 1914 році було організоване перше молочарське т-во на Херсонщині і потім цей рух перекинувся на Чернігівщину та на інші землі і на початок революції став вже більше менше загально українським, як про це свідчать данні про розповсюдження молочарської кооперації на 1918 рік. **)

	Молоч. т-в.		Молоч. т-в.
На Київщині	55	На Херсонщині	10
Волині	37	” Чернігівщині	4
” Харківщині	10	Разом	116

Оскільки розвиток цієї кооперації був у нас вже значний можливо уявляти хоча б з того, що Волинські т-ва об'єднували до 854 господарств з 1.721 коровами і виплатили своїм членам в 1917 р. 3.250.000 руб. за молоко, в тому ж самому р. київські т-ва виплатили 1.309.000 руб. Такий значний розвиток молочарської кооперації свідчив про те, що в нашому трудовому госп-ві вже виховались та зросли елементи придатні, як до вищих форм інтенсивного господарства так і до сучасних модернічних форм с-госп. кооперації. Це в свою чергу свідчить і про порівнюючи високий рівень кооперативної свідомості.

Ще більше про неї свідчив той рух союзного об'єднання кооперативів, який охопив нашу кооперацію в цей період і який також проявився у сільській кооперації з найбільшою інтенсивністю. Цілком зрозуміло, що організація союзів прийшла і могла прийти лише тоді, коли низова сітка кооперації стала досить міцною і головне тоді, коли скасовані були утиスキ ад-

*) К. Михайлук. Молочарські спілки. Держвидат. 1925 р. Харків. стор. 17—18. а також: Отчет Кіївської губ. управи по організації і развитії молоч. хоз. за 1912 год. Справочная книга для сельск. товар.

**) К. Михайлук. о. с. стор. 19.

міністративного характеру, що так перешкоджали розвиткові кооперації. Розвиток нашого союзно-кооперативного будівництва надзвичайно яскраво відбиває ці всі чинники, як про то свідчать такі відомості:*)

	Союзів.		Союзів.
За 10 - ліття 1902—1911	3	За 1916	20
" 3-х ліття 1912—1914	7	" 1917	56
" 1915	7	За першу полов. 1918	34 118

Фактично на Україні в 1916 р. було вже 522 ріжких союзів і наведенні данні відносяться тільки до тих союзів, які були досліджені на місці Центральним Кооперативним Комітетом, але і вони цілком правдиво вияснюють питання.

З поперед сказаного вияснилось, що найбільше значення в матеріальному змісті с-госп. кооперації у нас поки що мала кредитова кооперація. Низова сітка спеціальних с-госп. кооперативів була порівнюючи невелика і негуста і тому цілком природньо, що союзний рух в спеціально с-госп. кооперації був слабіший, як в інших галузях і данні про наше союзне будівництво цілком це підтверджують:**)

Рід союзів.	Числ. на 1918 р.	Рід союзів.	Числ. на 1918 р.
Споживчих	120	Мішаних	41
Кредитових	43	Неторгових	11
С.-господарських	7	Разом	222

Як бачимо, с-госп. союзи займають саме останнє місце по численності, але функції с-госп. кооперації виконувалися майже переважно більшотю всіх союзів в тім числі навіть і споживчих, які переводили часто функції с-г-го постачання, а почасти і збути.

Таким чином, як ми бачимо з наведених відомостей самим поступом в розвитку с-госп. кооперації на перше і головне місце для нового її періоду ставилися зовсім ясні та конкретні завдання. По-перше вона повинна була дбати про дальнє поширення сітки низових с-г-ких к-вів типу с-г-ких т-в з обєднанням їх в спеціальні союзи; по-друге: — про відокремлення на цьому ґрунті с-г-ких функцій від кооперативів загального характеру та по-третє: — про спрямування кооперативного руху на шляхи його природньої діференціації себ-то поширення кооперативної компетенції на інші галузі с-госп. завдань, ще не зачеплених кооперацією і в першу голову завдань звязаних з такими інтенсивними елементами господарства, як скотарство, городництво, садівництво і т. и.

Разом з тим цей же самий розвиток с-госп. кооперації ставив перед нею величезне завдання про організацію власних

*) П. Гавсевич. Українські кооперативні союзи. „Укр. кооп.“. 1919 ч. 3-4. стор. 114-118.

**) П. Гавсевич, о. с. 114.

кооперативних підприємств, що малиб задовольнити потреби в тих матеріялах та предметах і засобах, які, дякуючи праці земств та коперативів, набули серед нашого трудового господарства постійний попит, що кожного року збільшувався.

Все це висовувало на чергування перед с-госп. кооперацією України питання про утворення для неї як ідейного провідного центру і центральної установи, що мала б об'єднувати в собі всю практичну працю с-госп. кооперації. Разом з тим це завдання було звязано з найбільшим загальним, що покривало собою усі попередні-завдання свідомого та плянового будівництва системи с-господарської кооперації на Україні.

Це завдання і мав виконати Центральний С-Госп. Союз, який і повстал в своєму зародкові ще в 1915 р., як „Київське Центральне С-Г. Т-во“, що постановою Зборів Уповноважених в 1918 р. перетворився в „Центральний Український С-Господарський Союз“ „Централ“*) з поширенням діяльності на всю Україну, при чому автор цих рядків мав велику честь головувати на цих Зборах Уповноважених.

III.

Раніше ми вияснили, що господарська кооперація проходить ті самі фази свого розвитку, які вона переходить, звичано в кожній країні. Починаючи з „піонерства“, через період „стихійного“ наростання кооперативного руху, наша кооперація прийшла до доби свідомого та плянового коперативного будівництва.

Але ця аналогія має ще більш глибокі народньо-господарські підстави. Массове розповсюдження у нас с-госп. кооперації, до якої ми повинні, і з теоретичних поглядів і практичних мотивів, віднести також і кредитову кооперацію, припадає на той момент в розвитку нашого господарства, коли виявилися в повній вже мірі наслідки реформ С. Вітте, які швидким темпом подвигнули російське економичне життя по шляху еволюції грошового господарства та капіталізму. В цей процес зростання грошового господарства все більш втягалося і господарство селянське і на цьому ґрунті воно мусило шукати засобів пристосування до нових умов, коли йому доводилось все більш продавати і купувати, а разом з тим і збільшувати продукцію свого промислу.

В другу половину ж цього самого періоду розвиток грошового господарства ще більш був посиленний наслідками першої революції, яка окрім значного полекшення адміністратив-

*) Централ. Справоздання за 1919 р., стор. 4- 6, 40,57.

но-політичних умов, що гальмували росповсюдження кооперації у великій мірі сприяла збільшенню питомої ваги в загальній госп. продукції трудового господарства. Мимо того, що за цей період кілька мілліонів дес. землі перейшло до рук цього господарства, воно за цей період почало поширювати свою господарську компетенцію на продукцію цукрових буряків, на продукційне скотарство, почало систематично реформувати і свою зернову культуру, як в напрямкові техничного її удосконалення так і поступової економичної організації. Протягом цього періоду зросла також до небувалих раніш розмірів громадська агрономія. Вона не тільки стикалася по всіх напрямках своєї праці з с-госп. кооперацією, але і вимагала її поширення, як однієї з найбільш важливих передумов продуктивності своєї спеціальної роботи.

Всі ці процеси в інших конкретних уявах спостерегались в свій час в інших країнах, які випередили нашу по своєму політичному та економичному розвиткові. Вони там приводили до тих самих наслідків.

Ту саму аналогію ми повинні констатувати також що до національного моменту в розвиткові нашої с-госп. кооперації. Можливо, що в ці перші періоди він так яскраво і так конкретно не виявлявся, як це мало місце вже в революційну добу, але незапереченим залишається факт, що ні одна ділянка нашого громадського життя не змогла бути так швидко і так остаточно націоналізованою, як це відбулося в кооперації. Це одно може свідчити, що тут з одного боку звязок з національною стихією був найбільш інтимний та органичний і з другого, що тут національне виховання було переведено в по-передні часи найбільш послідовно та систематично.

З наших попередніх уваг та констатованих фактів ми пересвідчилися, що з самого зародження у нас кооперації вона пригягала до себе в першу чергу людей з розбудженою національною совістю. Само по собі зрозуміло, що це ще не означає того, що вони організовували кооперативи, маючи на увазі створити національну кооперацію, яка взяла б на себе також і завдання участі у відродженню нації. Ідеї розуміння значіння кооперації під цими поглядами прийшли значно пізніше, але цей тяг українців до кооперації і особливо с-госп. уявляє з себе безсумнівно інтуїтивне прагнення до такої праці, де себе можна було почувати в найбільшій мірі у рідному національному оточенню, де можна робити дійсно „свое“ діло, де почувалась і „своя воля“.

Коли ж зросли нові покоління селянських діячів, які виховались вже в ту епоху, яка не знала традицій рабства, в якій загальним настроєм був дух протеста та боротьби, коли прийшли нові надії і що-до національно-державного відродження України, то просякнення кооперації національними ідеями стає масовим і свідомим...

Кооперація є завжди витвір реальних людей і відбиває їхній рівень свідомості, загального громадського та національного виховання, але вона завжди твориться місцевими людьми, вона завжди для них „найближче і найбільш своє діло“ і тому при першій нагоді вони у нас на Україні вложили в нього свої найкращі та найдорогіші надії та ідеали.

Так само це робили і інші країни, які раніше нас почали боротьбу за відродження нації.

Подебради.

18-XII. 25 .



Віктор Доманицький

бувш. Секретар Правління та керовник агркультурного підвідділу „Централу“.

Коротка історія й напрямок діяльності ЦЕНТРАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСКО-ГОСПОДАРСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО СОЮЗУ „ЦЕНТРАЛ“.

Можна горяче вірувати в те, що кооперація перевилює народні маси, перебудовує, шляхом виховання „нової людини“, весь устрій суспільного життя і можна в це зовсім не вірити; можна покладати на кооперацію надію, як на панацею від всіх хвороб суспільного життя, і можна не надавати їй такого значіння, але чи той, чи інший погляд на кооперацію, коли він претендує на об'єктивність і непристрестність,—мусить визнати як безперечний факт додатнє народньо-господарче значіння кооперації.

У всі часи і у всіх народів кооперація підіймала матеріальний добробут обєднаних в ній народніх мас, зглажувала соціальні нерівності та соціальні контрасти в країні...

Робились ці соціальні реформи сuto-еволюційним шляхом, в спосіб, який не загострював клясової боротьби, а, навпаки, тамував її, і то не в напрямку „рівняння по найнижчому“ себ то в бік збіднення, пауперізцай мас—лише в напрямку „рівняння по найвищому“, себ то піднесення, збогачення мас. При тому ні приватна ініціатива, ні індивідуальні бажання, потреби окремих осіб не обмежувались, не душились, не нормувались, енергія і продукційність праці суперників не падала, а просто, як при всякій згоді після якоїсь боротьби, встановлювалась певного роду рівновага, певного роду задоволення істнуючим положенням з боку боровихся сторін і рівнобіжна інтензивна співпраця всіх клясів.

Отже кооперація впливала на суспільний устрій цілком інакше, ніж ті радикальні і далеко йдучі експерименти в галузі лікування сучасного суспільного устрію, які приписує теорія і практика марксизму.

Особливо помітно стає додатний вплив кооперації тоді, коли вона просякає в маси дрібних продуцентів сельсько-господарських продуктів, охоплює їх господарчу діяльність,

Тут кооперація дає дрібному сільсько-господарському підприємству як раз те, чого воно кожне з'окрема в порівнянні з великим с-господ. підприємством по самій своїй природі не має і не може мати—зносини з закордонним і далекими внутрішніми ринками, забезпечення сільсько-господарського кредиту, інформація про стан світових кон'юктур, високе технично-організаційне знання та консультація, дає можливість користуватись такими засобами виробництва, яких вживають лише великі господарства і, взагалі, технічні та економічні переваги великого господарства без порушення індівідуальних властивостей і потреб окремих господарств.

Тут кооперація є органічним, невіддільним завершенням організаційних форм дрібного підприємства. Це є перша властивість дрібного господарства. Другою природньою властивістю дрібного господарства є нахил до трудоінтенсивних галузів господарства в разі забезпечення ринку збути для продуктів цих галузів та кредиту для їх організацій.

Нема кооперації—цієї маківки дрібних підприємств—не може бути в них доцільного інтенсивного господарства.

Хіба вже зовнішні умови остатільки сприяють розвитку інтенсивного господарства, що приватний капітал береться виконувати тіж самі функції сполучення дрібного господаря з ринками товаровим і грошовим.

Але, приватний капітал, накладаючи велителенські податки як раз на ті інтенсивні галузі господарства, що цікавлять його, тим самим гальмує їх розвиток і шкодить собі, дрібним продуцентам і всій державі в цілому.

Допускаючи працю приватного капіталу в більш екстенсивних галузях сільського господарства, державно-творчі елементи країни не можуть допускати такої ж праці його в інтенсивних галузях, а мусять стати як раз тут на бік дрібного продуцента, і кооперації - того вимагають інтереси держави, інтереси нації, інтереси всіх клясів,

Так чи інакше, а об'єднання дрібних господарів в сільсько-господарський кооператив приводить до збільшення їх прибутків, до зросту закупочної сили їх господарств, до матеріального добробуту дрібних продуцентів, до накоплювання капіталів в країні.

Зріст матеріальної забезпеченності є обов'язковою передумовою всякого піднесення духової культури, а збогачення селяніна-продуцента є передумовою його культури, свідомості і визволення.

В той же час нові культурні потреби на селі і реальна можливість задоволити їх (закупочна сила селянства) збільшують обсяг внутрішнього ринку і стимулюють у країні розвиток торгу та промисловості. Під цим взглядом у розвитку сільсько-господарської кооперації зацікавлені кляси торговельно-проми-

слова та робітника. І недурно напр. американські уряди, починаючи з 1914 р., намагаються породити на селі культурні потреби! З відцілля незрівнянне значіння сільсько-господарської кооперації для українського народу, який на 90 % складається з селян-продуцентів і якому в значній мірі доводиться працювати також і на зовнішній світовий ринок.

Для українського народу існування своєї власної, української системи с.-господарської кооперації є найперша передумова збагачення культури, національної свідомості, визволення.

Підкерслюю — „сільсько-господарської кооперації“, себ то тої що охоплює всі продукційні видатки сільського господарства, (на машини, угноєння, насіння, матеріали); і весь збут та переробку риночних продуктів селянського господарства (збіжжя, садовина, городина, продукти інтенсивних культур скотарства, птахівництва і т. п.), а не споживчої, яка охоплює лише 20-30%, видаткової частини нам натурального селянського бюджету — (одіж, риба, олія, сіль, гас, тютюн, культурні потреби і т. п.). Далі — в країні так аграрно-перенаселений як наша Україна не може настати супокою і культурного життя аж доти, доки не буде вирішено аграрне питання. Вирішити ж його простою прірізкою землі, як то гадала і, здається, ще й досі гадає, значна частина нашої інтелігенції, — не можливо. Лише розвиток торгу і промисловості, з'окрема сільсько-господарської (по переробці продуктів сільського господарства), поширення і піднесення інтенсивних галузів сільського господарства, доцільна організація і висока техніка в сільському господарстві — ось-де дійсні шляхи вирішення аграрного питання. Бо лише цими шляхами можна доцільно використати вільні робочі руки, вільний час нашого народу, не відриваючи його в той же час від рідної землі, від села, не викидаючи всього приrostу на еміграцію, на заробітки і т. п.

В цих напрямках сільсько-господарська кооперація може зивидче, більше і краще зробити щось ніж державні та земські установи чи приватні особи. Все це добре уявляли собі творці центрального українського сільсько-господарського кооперат. союзу „Централу“ іші тоді, коли малювали собі цю організацію в своїх мріях.

Тісний нечислений гурток українців-кооператорів: „Наша кооперація“, після революції 1905 року, а далі провідні кола Київського кредитового союзу „Союзбанк“ — ось ті клітини, де зародилася перша мрія, перша думка про „Централ“, як той осередок української сільсько-господарської кооперації, звідкіля мусили б розійтися організаційні хвилі по всій Україні.

На Всеросійському Кооперативному Зізді 1913 року у м. Київі, як відомо, молоді українські кооператори „южане“ в перший раз дали бій московським кооператорам „сверянам“. На тому ж зізді „южане“ під проводом представників т-ва. „Наша

Кооперація“ добились постанови про відкриття,, Кіевського централ. сельсько-хозяйств. т-ва,,—майбутнього Централу“. Негайно ж був складений статут цієї організації і поданий на затверження.

Але статут „чомусь“ два роки не затвержувався і лише. 12.X. 1915 р. його нарешті затвердили.

Остаточна думка про організ. форми „Централу“ склалася під впливом тих вражінн, які одержав член правління т-ва „Наша Кооперація“ П. І. Пожарський, по освіті природник, побувавши з початком війни 1914 р. у Львові і оглянувши там роботу союзу „Сільський Господар“.

25 жовтня (Н. Ст.) 1915 року роспочало свої операції Київське Центральне Сільсько-Господарське Товариство. Це і був зародок майбутнього „Централу“.

Фундаторами були три близьких до м. Київа кредитових товариства, а перші операції товариство мало по збути молока через власні крамниці в м. Київі та по збути сіна.

В тяжких умовах народилось Центральне Товариство: без коштів, без кредиту, поруч з старими і міцними кооперативними організаціями, які з початком війни теж широко розгорнули операції сільсько-господарського характеру, поруч з могутнім товариством західних земств по закупці машин, товариство, звичайно, не може розвиватися і міцніти.

Однаке Управа в складі П. Пожарського (голова), В. Ковalia (заступник) та Т. Добрянського вживала всіх заходів для розвитку діяльності нового кооперативного центру.

Постачання потрібних селянському господарству засобів виробництва розвинути не можна було, бо союзи вже вели так звані „посредницькі операції“, як рівно ж товариство західних земств постачало через земські склади машини і насіння. Та її грошей для таких операцій „Централ“ не мав і не міг мати. Операції по збути сільсько-господарських продуктів також не можна було розвинути, бо була війна і існували так звані „уповноважені по заготовках“ від інтенданства, та міністерства хліборобства, які, при падаючій папіровій валюті, набивали ціни. За цінами не можна було угнатися та її селяне починали не дуже охоче брати гроші, бо не могли на них купити все, що ім було потрібне.

Саме ж головне—не було зовсім досвідченних, ознайомлених з сільсько-господарською кооперацією людей.

Бажаючи поставити на твердий ґрунт операції по збути в той спосіб, щоби дати селянинові в обмін на їхні продукти не папірові гроші, а реальні цінності, з початком 1916 року товариство закуповувє і розподілює серед кооперативів значні партії мануфактури та шкіри, себ то як раз ті товари, які під час війни селянин здобував з великим трудом.

Число членів і операцій Центрального Товариства швидко зростає, його капітал і популярність на селі також рос-

туть і „Централ“ стає на ноги. На думку кооператорів—теоретиків це було беззаконе втручання в сферу споживчої кооперації. Але осередку споживчої кооперації тоді ще не існувало, кредитові союзи, т-во Західних Земств цих операцій не вели і тут намічалось широке і користне для українського народу поле діяльності. Та й люде, добре ознайомлені з такого роду операціями були в складі Управи „Централу“.

Тому то провідники центрального товариства рахували операції по постачанню шкіри і мануфактури цілком законною і доцільною в умовах України галузю своєї роботи. З другого боку вони вже на перших кроках своєї діяльності упевнились в тому, що ідея сільсько-господарської кооперації замало проникла не то що в народні маси, а навіть в маси кооперативних діячів, що для того, щоби збудувати на Україні систему сільсько-господарської кооперації потрібно багато часу і значні кошти, які дали б змогу існувати ідейному осередку і вести свою пропагаційну роботу. Шкірно -мануфактурними операціями централівці здобули потрібні кошти.

Така політика Центрального Товариства після революції 1917 року викликала значні нарікання з боку інших осередків української кооперації—„Союзбанку“ і особливо тілько-що заснованого осередку споживчої кооперації — „Дніпросоюзу“, що вбачав, видко, в центральному т-ві небезпечного конкурента. „Централ“ в 1917 році передає мануфактуро-шкіряні відділи „Дніпросоюзові“. А збори уповноважених центрального т-ва від 2 січня 1918р. вирішують перейти на новий статут і переіменувати товариство в „Центральний Український сіл.-господарський кооперативний союз „Централ“ з поширенням його операцій на всю Україну.

В цю ж пору соціальна революція, що вибухла в московщині 18. X. 1917 р., нанесла „Централові“ непоправимі збитки і припинила всяку можливість дальших операцій зі шкорою та мануфактурою (до 20 вагонів мануфактури, що належала „Централові“, були пограбовані камісарами червоної армії в дорозі між Москвою і Київом, або націоналізовані новою владою Москвицінні).

З весни 1918 року „Централ“ остаточно ліквідує згідно умови з „Дніпросоюзом“, мануфактурний і шкіряний відділи, а натомісъ поширює сільсько-господарський відділ, на чолі якого стояли вже з 1917 року агр. Володимір Коваль, К. І. Шеметів та С. Нісчик.

Але як раз в цю пору буйно розвивається в Київі Український Народний Кооперативний Банк (Українбанк), який через свій товаровий відділ розвертає у всеукраїнському масштабові так звані „товарові“ операції з с-госп. машинами, угноєннями, насінням і будівельними матеріялами. Українбанк же переїмає на себе і ліквідацію майна військових та військово-громадських організацій.

Звичайно, „Централ“ не міг тягатися з такою великою і головне завше багатою на кошти та фахові сили організацією, як товарний відділ „Українбанку“, але він помалу накоплював сили, налагоджував звязки з повітовими та районними союзами, вів „неторговельну“ роботу, вимагаючи одночасно від „Українбанку“, щоби той припинив „товарові операції“.

В травні місяці 1918 року в звязку з проголошенням гетманату де-яким українським діячам довелося залишити українські державні установи і шукати іншої праці.

„Централ“, в ту пору дуже бідний на фахові сили, охоче позапрошував цих діячів до свого виконавчого апарату.

Серед таких запрошень треба назвати: Євг. Архипенка (був. ред. „Ріллі“) на посаду секретаря правління, М. Ю. Шаповала—на посаду керуючого лісовим відділом, бувш. директора Драбівської досвідної станції агр. Б. М. Кречуна—на посаду редактора журналу „Сільський Господарь“, бувш. директора Верхнедніпровської с-госп. школи і досвідної станції—агр. П. Х. Тушканя—на посаду керуючого культурно-освітнім відділом, агронома Канзі—відділом садівництва та городництва, інж. Б. В. Бровяківського—на посаду керовника відділу металю і др.

Разом з „Українбанком“, „Союзбанком“ та „Дніпросоюзом“ „Централ“ веде в цю пору уперту боротьбу з „Союзом промисленості, торговлі, фінансів і сельського господарства,—протофісом“, де згуртувались цензові, національно чужі елементи. Як рівнодіюча цієї боротьби —кооперації достається приблизно 40 % усіх господарчих операцій в Державі.

Літом 1918 року відбувається у Київі III-ій Всеукраїнський кооперативний з'їзд, на якому між іншим приймається схема будови української кооперації, що її запропонував член управи центр. укр. коопер. комітету—„Коопероцентр“ Б. М. Мартос. На підставі цієї схеми українська кооперація розгалужується на п'ять рівнозначних галузів: 1) кредитову, 2) споживчу, 3) сільсько-господарську, 4) молочарську, 5) культурно-освітніу.

Ця схема ще більше, ніж звичайна трьохчлена, діференціювала українську кооперативну систему і разом з тим, ще більше розпоростила і без того нечислені наші сили на селі та в повіті, збільшила організаційно-адміністративні видатки, конкуренцію кооперативів і інші роскладові з'явища в українській кооперації.

Які були реальні підстави виділювати молочарську чи культурно-освітніу кооперацію з сільсько-господарської і чому саме молочарську, а не яєчну, не садово-городню—трудно сказати, але з'їзд поставив свою печать на цю чужу для українських умов схему кооперативного будівництва, і з того часу вона набула сили закону.

Провідники „Централу“ рахували, що українська кооперація—це кооперація селян. З суто технічних причин вона му-

ситъ розділитись на ті фахи: с-господарську, кредитову і споживчу, але це не мусить бути три ріжні по своїй ідеольгії і політиці галузі—це мусить бути три технічних відділи одного, цільного по завданнях, ідеольгії і політиці об'єднання—об'єднання українських селян-продуцентів. З цієї ідеї і виникла ідея „Центроплікі“, що організована була 1920 року. 1-го липня 1918 року, завдячуши енергії та працьовитості агр. Євгена Архипенка та небіжчика агр. Бориса Кречуна, з'явилось перше число журналу сільського господарства та сільсько-господ. кооперації під назвою „Сільський Господар“, який виходив за кошти „Централу“ геть аж до осені 1920 року.

По солідності і широті програму цей журнал дорівнював відповідним європейським журналам і тому звернув на себе увагу не лише українських, але й ворожих українському руху кол (див. „Южно-Русская с-х. газета“ за 1918 р.).

Друга подія, яка виникла в цю ж саму пору—літом 1918 р.—це купівля „Централом“ головним чином, завдяки ініціативі та енергії проф. Володимира Коваля та К. І. Шеметова величезних заводів сільсько-господ. машин—бувищ. акц. т-ва „І. І. Ген.“ в Одесі

Два заводи заново уряджені 1914 року з 3000 робітників (при надзвичайній механізації праці); заводи, що могли дати щороку біля 200.000 плугів; заводи, вартість яких сягала 18.000.000 німецьких марок (біля 2.500.000 доларів)—таке майно брався купити „Централ“

Але значіння цієї події можна зрозуміти лише знаючи деякі події військової доби в нашій промисловості.

Справа в тому, що починаючи з 1910 року і особливо в 1913-1914 роках почали творитися на Україні синдікати і трести великих підприємств („Продамета, Продуголь“, і інші). Крім реестрованих синдікатів було чимало нереестрованих, які ще тяжче давали відчувати себе сільському господарю.

Аналігичний синдікат створений був у галузі сіль.-госп. машинно—будівництва під назвою „Урожай“ заводами „Р. і Т. Ельворті“ в Єлисаветі, „І. І. Ген“ в Одесі та „Копп і Вельман“ у Олександрівську.

Створивши організацію, що скупчила в своїх руках більшу частину всього виробництва сіль.-госп. машин на Україні, ці підприємства почали збільшувати ціни на свої вироби і принципово відмовлялися входити в зносини з кооперативними та земськими організаціями. Така політика „Урожаю“ болюче вдарила по селянському господарству України.

Купуючи заводи „І. І. Гена“—головну складову частину синдікату „Урожай“, „Централ“ тим самим розбивав весь синдікат і примушував двох других членів синдікату йти на зниження цін і компромісі.

З „Урожаєм“ завше конкурували своїми плугами на

українському ринкові два німецьких заводій: „Руд. Сакк“ та „Екерт.“ Маючи в своїх руках заводи „І. І. Гена“, „Централ“ міг надіячись, що ціни на німецькі машини так само пощастиль знизити на користь українського селянина.

Нарешті провідники „Централу“—В. Д. Коваль та К. І. Шеметів рахували, що лише тоді українська с.-г. кооперація буде міцною, коли буде мати власні підприємства і власну індустріальну продукцію, як має їх напр. Англійське общество оптових закупок. На розвиток коопер. промисловости по зразку цього ж „Общества“ надумали вони випустити облігаційну позичку (позичкові зобовязання).

Але придбання заводів за 18.000.000 нім. марок в той час як „Централ“ мав лише яких 3.000.000 нім. марок власних грошей—це похоже було на казку чи легковажність провідників „Централу“. Надія була на кооперативні організації України—що вони зрозуміють вагу справи та складуть потрібні кошти і надія ця не завела! В серпні місяці договір з акц. т-вом „І. І. Ген“ був підписаний і „Централ“ звернувся до всіх кооперативних Союзів з пропозицією надсилати кошти на купівлю заводів. Гадалося для експлоатації заводів утворити фахове акційне товариство з кооперативних установ, де „Централ“ мав бути головним акціонером.

Винести всю працю по збору коштів і росплаті з акціон. т-вом „І. І. Ген“ довелося вже новій Управі „Централу“, яку вибрали загальні збори Союзу 1 вересня 1918 року в складі: проф. Володимир Коваль (голова), К. І. Шеметів (тов. голови), члени Управи—О. К. Мицюк (нині—проф. У. Г. А.), М. Ю. Шаповал (нині голова Укр. Соц. Інст.) та агр. О. К. Філіповський (бувш. Директор Уман. досвідної станції—нині польового від. Київської ст.).

Тоді ж була обрана і нова Рада Союзу на чолі з проф. с.-г. економії К. А. Мацієвичем (нині проф. У. Г. А.).

Перший внесок за заводи в сумі 3.000.000 нім. марок довелося „Централові“ виплатити з власних грошей. На другий—почали поступати гроші провінціяльних союзів та товариств, але далеко не в тім розмірі, як потрібно було, бо як раз по всій Україні прокотилася сильна фінансова криза, хоч в решті решт провінціяльні Союзи склали до 4.500.000 нім. марок.

Необхідний був кредит, але на позичку з боку фінансових кол „Централ“ розраховувати не міг. Лише завдячуочи іцирій праці одного з членів Управи за порукою „Українбанку“, Київського „Союзбанку“ і других організацій пощастило здобути кредит Державного Банку, і другий внесок був сплачений в призначений термін.

В цю пору—в осені 1918 року чутка про купівлю „Централом“ заводів „І. І. Гена“ сягнула найбільш глухого кутка України.

Числені журнали і газети передруковували звістки та інформації, слідкували за ходом справи, яка набірала вже загально-національного, якогось геройчного характеру, здобувала собі популярність в масах українського селянства.

Селяне добре знали Генівські плуги і тішились зі самої думки, що від нині вони будуть мати плуги власного виробу!

Другим підприємством, яке заарендовув у міністерства шляхів „Централ“ був тартак „Наталка“ за 7 верст від Київа у верх по Дніпрові. В цю пору степові місцевості України надзвичайно страждали від браку лісових матеріалів і аренда цього підприємства була як раз на часі.

Щоб збільшити кошти на організацію кооперативної промисловости „Централ“, викустив позичкові зобовязання (типу облігацій) на 25.000.000 карб., але в цей мент руйнації грошової системи і неясних політичних та економичних перспектив вони, звичайно, успіху не мали.

Поруч з кипучою працею по купівлі заводів, будівлі власного будинку в українському стилю, збору коштів серед кооперат. організацій, довелося поширювати і будувати виконавчий апарат „Централу“. Справа ця не була легкою, бо для тих завдань, які ставив собі „Централ“ потрібні були співробітники цілком іншої складки, ніж для організацій, які існували на Україні до „Централу“.

Перш за все це мусіли бути фахівці з великими технічними знаннями, з великими організаційними здібностями, практичні і моторні в методах своєї праці, ініціативні і енергійні, нарешті, добре ознайомлені з теорією, історією та практикою кооперативного руху взагалі і с.-гosp. кооперації з'окрема та співчуваючі розвиткові кооперації.

Людей з такими властивостями можна було вишукати або підготувати лише протягом довгого часу і то, можливо, лише одиниці. А справа вимагала негайного поширення апарату. Доводилося брати тих фахівців, яких виховали старі російські школи і дореволюційний устрій, не питуючи їх про те, чи знають вони що-небудь про кооперацію. Державні урядовці, земські діячі, громадські робітники — всі ці люди здебільшого не мали жадної уяви про ринок, торг, кооперацію. Майже для кожного з них це була нова і неприємна праця, майже кожному з них доводилося переучуватись, або уступати місце молодшим, менш освіченим, але практичним і рухливим людям.

Пізньою осінню повстання проти гетмана припинило зноси „Централу“ з периферією і перервало на-деякий час його нормальну працю. Але як тільки військо Директорії зайняло Київ — праця розпочалася знову. Правда, два члени Правління (О. К. Міциук та М. Ю. Шаповал) більше уділяли часу і уваги тим міністерствам, на чолі яких стали, а третій член Правління — О. К. Філіповський якось відстав від праці в Правлінні. Зе ршти Пра-

вління то К. І. Шеметів, то В. Д. Коваль мусіли їздити до Одеси по справах заводів „І. І. Ген“ і тому дуже часто все правління фактично заступав лише один із його членів. Так справа тягнулась аж до 17 січня 1919 року, коли зібрались чергові загальні збори уповноважених „Централу“.

Всі члени правління, крім О. К. Мицюка, подали до демісії і загальні збори після цього збільшили число членів правління з 5 до шести та дібрали в правління наступних осіб: проф. Волод. Коваля, К. І. Шеметова, агр. А. Г. Головка (бувш. фахів. петерб. департ. хлібороб. по с.-госп. кооперації), Ф. І. Горбаня (бувш. бухгалтер Моск. Нарбанку та директор Товар. Від. Українбанку) трохи пізніше—Рада „Централу“ делегує до складу правління ще двох своїх членів агр. М. А. Петришина та Г. І. Миронова). Тоді ж збори обирають нову раду „Централу“, на чолі якої стають: яко голова Х. А. Барановський (голова „Українбанку“), яко тов. голови агр. природ. П. М. Доманицький (голова Київ. „Союзбанку“) та яко секретаря агр. Г. Л. Петришина (був. член Управи Уманського кооп. союзу).

З цього моменту починається новий етап у життю „Централа“—дoba найбільшого його розквіту.

Нове правління, на чолі якого, яко голова, став проф. Володимир Коваль і яко товариш голови К. І. Шеметів закінчило справи, що їх роспочало попереднє правління і розвернуло роботу майже у всьому тому широкому масштабі, в якому „Централ“ був задуманий.

20-23 липня 1919 року загальні збори „Централу“ постановили перетворити його в союз сільсько-господарських союзів, виключивши з його складу товариства споживчі та кредитові з 1 січня 1920 року, а сільсько-господарські—з 31. I. 1921 року. Цим самим „Централ“ остаточно переформувався в осередок сіль.-гosp. кооперації на Україні.

Весь 1919 рік „Централ“ міг працювати лише уривками в залежності від політичних подій.

Подивимося ж тепер—яку мету, які завдання ставив собі „Централ“, якого характеру набрала його діяльність в цю найбільше близкучу добу його існування.

Мету „Централу“ яскраво окреслили його творці в перших трьох пактах статуту, в тій редакції, в якій статут був затверджений владою 16 жовтня 1919 р. (третій статут).

„1). Центр. укр. с.-г. коопер. Союз під фірмою „Централ“ має на меті:

а) об'єднувати діяльність вступаючих в склад „Централу“ кооперативів,

б) постачати кооперативам потрібні в сільськім господарстві і сільсько-господарській промисловості предмети і продукти, в) організовувати збут продуктів сільського господарства і с.-г. промислу, як в сирівцевому, так і в переробленому вигляді,

закладаючи в останньому випадку фабрики та заводи для перероблювання сирівцевих продуктів;

в) закладати фабрики, заводи і ріжні майстерні для вироблювання потрібних у сільськім господарстві річей; д) давати позики під забезпечення товарами, прийнятими на комісію для продажу, а також одержувати позики під товари від ріжніх кредитових установ;

е) взагалі допомагати в справі найбільш успішного здійснення завдань кооперативів, що входята в склад „Централу“.

2) Згідно з зазначеного в § 1 цього статуту метою „Централ“ має право додержуючись істнуючих законів:

а) відчиняти й утримувати на Україні і за кордоном контори, склади, магазини і агентства для купівлі та збути вище показаних річей і виконання інших доручень своїх членів, а також закладати сільсько-господарсько-технічні установи і фабрично-заводські підприємства для перероблювання продуктів сільського господарства і для вироблювання потрібних у сільськім господарстві річей.

б) робити всякого роду позички, видаючи у тому відповідні росписки або посвідчення, приймати участь у інших кооперативних підприємствах і взагалі вступати у всякі договори і з'обовязання, відповідні меті „Централу“;

в) приймати ріжні вклади;

г) набувати у власність рухоме й нерухоме майно, потрібне для „Централу“, відчужувати й заставляти його, а також віддавати у заставу;

д) досліджувати становище ріжних галузів сільського господарства та його потреб шляхом взаємного обговорювання ріжних питань на зібраннях представників кооператорів, які скликаються періодично, в особо складаємих комісіях і на з'їздах, а також виряджати експедиції і екскурсії для] огляду господарства і взагалі для сільсько-господарських дослідів;

е) росповсюджувати теоретичні й практичні знання по сільському господарству шляхом влаштування публичних читанок, друкування й росповсюдження своїх праць, всякого роду сільсько-господарських книг і власних періодичних видань і закладання сільсько-господарських і кооперативних школ, книго-збирень і музеїв;

ж) клопотатися про здійснення найбільше доцільних засобів ведення сільського господарства, для чого „Централ“ робить іспити прийомів, культур, влаштовує конкурси хліборобських і інших машин, знаряддя, упряжок і т. и.; засновує досвідні та зразкові станції, поля, ферми, молочарні, злучні пункти, сади, питомники, розсадники племінної худоби і т. ин. допомагає діяльності цих установ як існуючих, так і тих, котрі можуть виникнути на Україні;

з) влаштовувати сільсько-господарські виставки і конкурси

а також торги й ярмарки для продажу продуктів сільського господарства й худоби;

і) допомогати підвищенню продуктивності землі, організації боротьби з епізоотіями і шкідниками сільського господарства, закладанню елеваторів і хлібних комор, кооперативних молочарень і т. ін. підприємств по всіх галузях сільського господарства і самому відчиняти такого роду підприємства;

к) давати кооперативам справки, поради, інструкції і юридичну допомогу, а також клопотатися перед відповідними установами по справах, які виникають у життю членів „Централа“

л) робити звичайні і надзвичайні ревізії своїх членів;

м) утримувати бюро найму співробітників в кооперативах і складати осібні капітали для допомоги їм;

н) організовувати взаємне страхування підприємств і майна кооперативів та їх членів від вогню.

3. При поширенню своєї діяльності „Централ“, по постанові зібрания Уповноважених, може властовувати в своїм колі спеціальні по предметах своєї діяльності відділи й комітети, а також відчиняти в районі своєї діяльності відділи місцев.

Відділи і комітети „Централу“ в'являються органами, які підлягають у всіх відношеннях „Централу“.

Питання про порядок відчинення діяльності і закриття відділів і комітетів вирішується зібранням Уповноважених „Централу“ Пакти д, е, ж, з, і, параграфа другого ясно малоють агрікультурний характер цієї організації поруч з її торговельно-промисловими і економично-організаційними завданнями.

Що до конкретних біжучих завдань, які ставило собі Правління „Централу“, то про це довідуємося з проектів діяльності на 1919 р., які докладають Зборам Уповноважених члени Правління проф.-агр. В. Коваль та агр. П. О. Діброва 17-19 січня та 20-23 липня 1919 року, які й ухвалюються Загальними Зборами:

1. Тези В. Д. Ковала та К. І. Шеметіва в січні 1919 р.

„а) В справі постачання „Централ“ переймає поступово від кредитової кооперації всі галузі, що торкаються сільского господарства по певному розробленому пляну, по згоді з кредитовою кооперацією;

б) в справі збути „Централ“ повинен зайнятися збутом головних продуктів сільського господарства;

в) в справі агрікультурної роботи „Централ“ повинен провадити її поруч з земствами, поволі переймаючи її від земств і перекладаючи на кооперативи;

г) „Централ“, як організована сила селянських мас, визнаючи надзвичайну важу соціальної перебудови держави, повинен в справах постачання, збути і особливо організації продукції в сільському господарстві взяти на себе поруч з іншими громадськими установами організаційну роботу і функції громадського контролю над фабрично-заводською промисловістю, що торкається-

ся сільського господарства на підставі тих договорів, які буде заключено між „Централом“, урядом і заводами;

д) Для правильної організації збуту через кооперативні установи і для організації сільсько-господарської продукції необхідно виробити загальний план діяльності „Централу“ спільно з входящими в нього союзами і товариствами.

Вичерпуюче значіння мають хліборобські товариства по збуту та продукції с-г. продуктів і заснуванню їх мусить бути присвячена головна робота місцевих організацій і Централу, як ідейно керуючого цією роботою центра і органа, допомагаючого місцевим організаціям з фінансового боку.

е) в звязку з переведенням земельної реформи „Централ“ і місцеві організації повинні допомогати Державі в напрямку заснування кооперативних товариств по культурі цукрових буряків, озимої пшениці, високо-сортового насіння ярових молочарських, скотарських, садових та городніх продуктів і т. и. в звязку з переробом їх на бувших панських економіях та садках;

ж) Держава і кооперація негайно повинні приступити до підготовчої праці по утворенню на Україні сітки хлібних елеваторів і провадити цю роботу по певному, докладно розробленому фінансово-економичному і технічному планах; для розроблення питання елеваторно-кооперативного будівництва і хлібної кооперативної торговлі взагалі, при „Централі“ необхідно утворити хлібне бюро з представників Центральних Кооперативних Установ.

Перевести в життя ці положення майже не довелося через зміну політичного становища, а тому на розгляд зборів 20-23 липня внесено нові тези Вол. Коваля та П. О. Діброви.

а) Не заглядаючи на далі, не рішаючи чи повинні бути окремі фахові союзи, чи всю цю роботу буде провадити „Централ“ він мусить охопити в своїй роботі всю суму робот по кооперативній організації сільського господарства, розуміючи під цим все постачання необхідного сільському господарству і весь кооперативний збут продуктів сільського господарства.

б) Ця робота мусить бути не чистим посередництвом, як досі було в кооперації, але одночасово і роботою агрікультурною.

в) Ставлячи ідеалом своїм бути союзом сільсько-господарських союзів „Централ“, рахуючись з реальними обставинами кооперативної роботи, мусить спиратися тепер на кредитові і мішані Союзи, не вирішаючи питання, чи кооперація рішуче повинна йти по шляху організації с-г. союзів, чи с-г. союзами стануть кредитові і мішані союзи;

г) „Централ“ став уже практично на грунт організації сільсько-господарської праці через Союзи, звязуючи себе з ними і розмежовуючи себе від них на таких принципах: 1) „Централ“, як всеукраїнська організація, безпосередньо не провадить

закупку для постачання в районах союзів для всієї України; союзи проводять в своєму районі закупку предметів необхідних сільському господарству безпосередньо тільки для своїх власних потреб, задовольняючи всі свої інші потреби, яких не можна задоволити закупкою в своєму районі, тільки через „Централ“.

2] організацію збуту союзи провадять в своїх районах самі при безпосередній участі „Централу“, але продукти сільського господарства союзи збувають тільки через „Централ“

д) ці принципи примушують „Централ“ приступити до організації своїх відділів в окремих районах України і за кордоном.

е] основою реальної роботи „Централу“ по постачанню предметів необхідних сільському господарству, повинна бути організація власних підприємств, початком якої являються заводи Гена, тартак „Наталка“, власні лісові розробки й інше.

Одночасно провадиться робота по організації кооперативної промисловості кооперативними установами через членів „Централу“: будівля млинів, маслобоєн, заводів і т. і.

ж] основою реальної роботи по збути „Централ“ вважає лише організаційну роботу, розуміючи це так: „Централ“ не за кладає власних с-г. підприємств по збути і не організує їх безпосередньо в кооперативах, а допомагає лише ініціативі й організації таких підприємств через місцеві союзи. Весь збут „Централ“ буде намагатися об'єднувати коло себе, на підставі нормальних договорів з союзами на збут продуктів сільського господарства і скликати для цього спеціальні наради по збути.“

Як бачимо питання ставляться надзвичайно широко — саме вже йде річ про розмежування функцій Держави, органів самоврядування та кооперації. І не можна сказати, щоб „Централ“ посягав на прерогативи Держави — навпаки всім трьом чинникам він вказував їхню роль, справедливо ділючи між ними працю і відповідальність за неї.

Ця ріжноманітна і широка діяльність вимагала відповідно побудованого апарату.

І дійсно на кінець 1919 року, ми бачимо, що виконавчий апарат „Централу“ надзвичайно розростається і ускладняється [див. схему на сторінці 32 а], маючи в своєму складі по центральній конторі 203 співробітники, а по філіях 54 — разом 257 душ.

Як справився „Централ“ з поставленими йому завданнями можемо бачити з короткого огляду його діяльності.

Обороти „Централу“ по роках сягали наступних величин:

Загальні грошові обороти.

1916 р.	1917 р.	1918 р.	1919 р.
Грив. 20.380.323,64	221,862.829,18	306.338.641,70	1.393.366.475,7

	1916 р.	1917 р.	1918 р.	1919 р.
товарові				
обороти	5.310.050.02	35.049.468.55	37.073.371.50	104.556.310.46
(прод. тов.)				
Зі справоздання за рік 1919 бачимо як розподіляються товарові операції по роду товарів, а саме:				
1) було поставлено товарів протягом року 1919—:				
машин і знаряддя на		7.983.465.07	карб.	
металю і металевих виробів на		4.965.672,33	"	
хемічних виробів на		6.773.813,21	"	

Разом було закуплено і
розділено на 19.722.950.61 "

2) було заготовлено і збуто:

Смородини сухої та свіжої 292 п. на 430.000 карб.

Варення 2.748 п. на 2.163.417.82 "

Яєць курячих 52 ящ. 352.941,02 "

Капусти 6.475 п. на 322.895 "

Картоплі 1.521 " " 52.697,50 "

Разом на суму 3.336.951,34 "

Коли прийняти на увагу прогресивну девальвацію грошей і відповідно позменшувати суми оборотів, то суми будуть надзвичайно поважні для тих бурхливих часів, коли неможна було нічого перевозити, коли мінялася влада і т. і.

З окремих моментів діяльності „Централу“ в р. 1919 треба зазначити слідуючі:

1. Командіровка одного з членів правління за кордон для організації закордонних філій і полагоджування експортно-імпортних операцій.

2. Здобуття кредиту для остаточної розплати за заводи „І. І. Гена“ і закінчення цієї справи.

3. Перетрактації з акційним товариством, що володіло Винницьким Суперфосфатним заводом про продаж його „Централу“

4. Передача Українбанком 20. II. 1919 р. свого товарового відділу зі всім персоналом, склепами, закупками і замовленнями.

5. Організація власних насінькових підприємств, зокрема Центральної Селекційної станції на Лубенщині (Березоточче) —бувш. Хорошківської [перенесеної на Лубенщину з Немерча на Поділлю] та насінькових господарств в околицях її на площі біля 2.000 десятин.

6. Утворення агрікультурного підвідділу на чолі з бувш. директором Одеської досвідної станції В. Т. Ротмістровим.

7. Утворення інструккрорського відділу.

8. Утворення в спілці з Головсахаром підвідділу бурякової кооперації, на чолі якої став проф. С. Ф. Веселовський.

9. Видання журналу „Сільський Господар“, книжок та брошур в кількості біля 70.000 книжок в 105.000 друкованих аркушів, а саме:

М. Левицький—Про хліборобські спілки	6.000	прим.
М. Шаповал—Лісова промисловість на Укр.	5.000	"
п. Мороз—Цукрові буряки	10.000	"
" " —Люцерна	10.000	"
" " —Селянська культура цукрових буряків сільсько-господарська кооперація	5.000	"
Вол. Коваль. Конюшина	10.000	"
Д. Цвейтів. Яєчна справа	10.000	"
К. Михайлук. Як вибрати молошну корову	10.000	"

і „Сільський Господар“ від початку 36 чисел 142.220 друк. арк. разом. 247.000 друкованих аркушів.

10. Близьку і широку участь „Централу“ в створенню Всеукраїнського коопер. Видавничого Союзу, Страхового Союзу та кооперативного Інституту ім. М. Г. Туган-Барановського у Київі.

Треба відзначити те, що протягом 1919 року відбулося шість товарових нарад із представників кооперативних союзів по наступних питаннях:

18. V — по постачанню, збути і цереробці продуктів сільського господарства;

В кінці травня по заготовці і збути садовини та городини;

22. VI — по організації тютюнової справи, на якій був утворений тютюновий кооперативний комітет;

В середині серпня — по льоно-конопляній справі;

9. IX — по тютюнових справах.

Зі всього вищепередного ясно бачимо напрямок діяльності „Централу“. Коротко підсумовуючи можемо звести завдання „Централу“ до наступного:

1. Організація кооперативної промисловості — окрема по переробці продуктів сільського господарства та по виробу засобів і матеріалів сіль-госп. виробництва.

2. Організація постачання найбільше потрібних засобів та матеріалів с-госп. виробництва.

3. Організація збути продуктів сільського господарства, особливо його трудоінтенсивних галузів (садівництва, городництва, тютюнова справа, льоно-конопельна справа, цукрово-бурячна справа, насінньова справа, скотарство, птахівництво, бжільництво і т. і.).

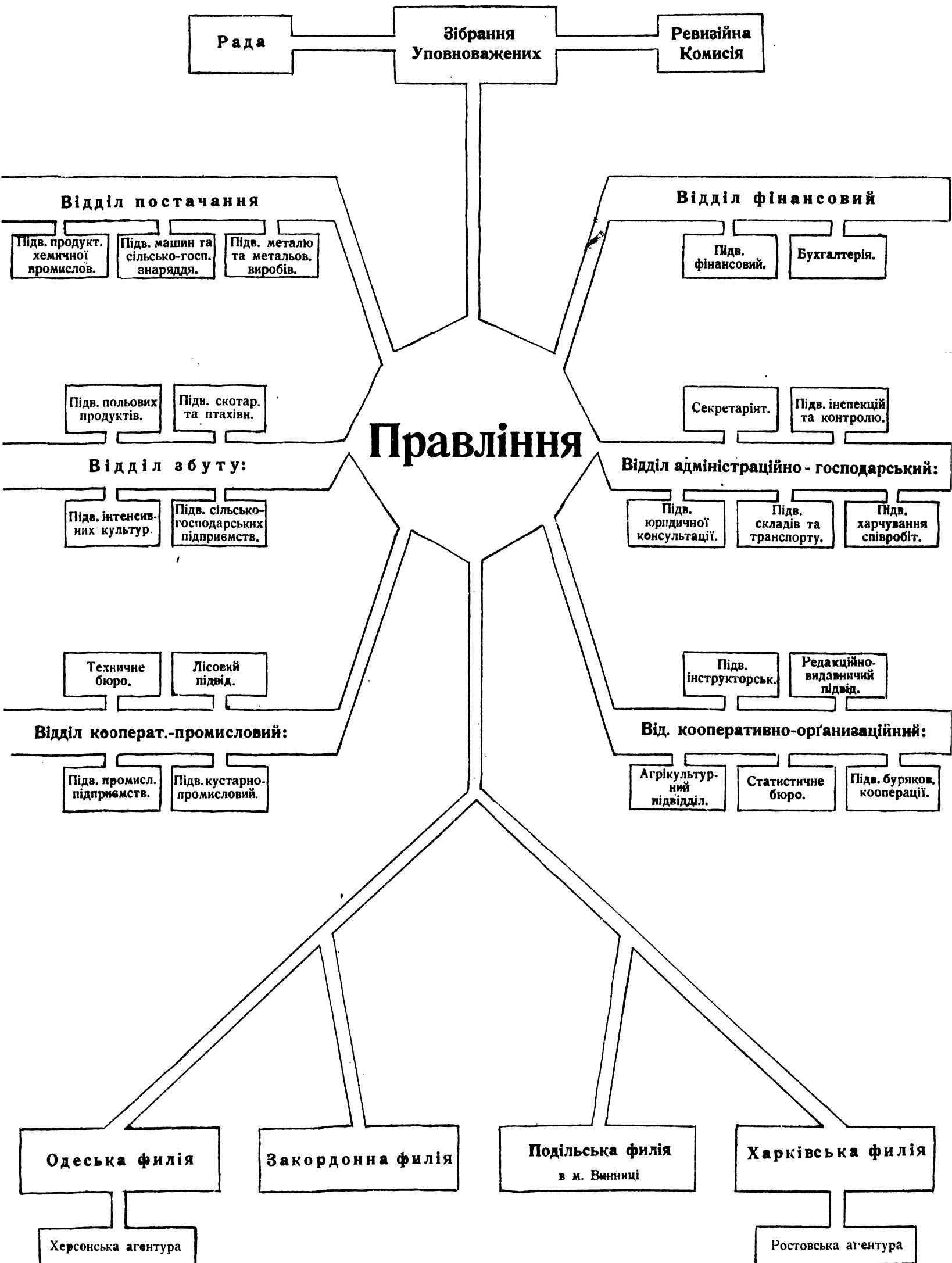
4. Організація селянства в с-госп. кооперативи загальної і фахові, а с-г. кооперативів низчого ступінню — в союзи.

5. Реорганізація селянського дрібного господарства в напрямку його індустріалізації, інтенсіфікації, та технічної раціоналізації.

Всі операції в „Централі“ провадилося в інтересах економічного та технічного піднесення і розвою продукції сільського дрібного господарства і лише з такої точки погляду оцінюю-

ЦЕНТРАЛ

СХЕМА УПРАВЛІННЯ ЦЕНТРАЛУ.



вались кожна операція, кожний захід його органів. Все було склеровано на те, щоб втягнути укр. селянина в більш трудове доцільне життя, щоб у нього не пропадав марно час через брак об'єкту праці чи недоцільні методи роботи, щоб далі продукт селянської праці був зреалізований в як найвигодніший спосіб, а потрібні селянинові товари досталися йому як найдешевше. В наслідок таких заходів закупочна сила укр. ела мусіла б зрости, це в свою чергу викликало б піднесення культури селянина, піднесення його господарства, поширення його потреб, себ-то збільшило б обсяг внутрішнього ринку — о чому на нові партії товарів і породило б стимул для нового розвитку укр. індустрії та до продукції інтелігентних сил, а за тим до нового розвою інтенсивних галузів сільського господарства і так далі наростаючими в помірі кльцями безмежної спіралі.

Такий напрямок діяльності показує що „Централ“ був установовою суспільно-організаційного і агрікультурного характеру.

Агрікультурний характер діяльності „Централу“ і його ставка на селянина продуцента — це були ті дві головні риси, які відріжняли „Централ“ від інших кооперативних осередків, котрі, на жаль, як раз цим двом моментам надавали мало значення, простуючи по чужих схемах і шляхах.

Можна сміло сказати, що напрямок діяльності „Централу“ мав найбільше рації і був найбільше далекобаччим при тих умовах укр. господарства, в яких його захопили доба революції, а саме:

1) при малому розвитку торгу і промисловості на теренах України і майже повній відсутності промисловців та робітників — українців по крові та іще й до того при скученні промисловості і робітництва у великих осередках;

2) при дуже значному пануванні с-господарської продукції над індустріальною і досить в екстензивних та технічно-відсталих формах;

3) при аграрному перенаселенню країни в наслідок двох попередніх причин і великої густоти населення;

4) при почавшомуся стихійному переході земельного фонду в руки екстензивного дрібного господарства і руйнації інтенсивних галузів с-господарства.

I в той же час цей напрямок діяльності був найбільш зrozумілій і привичний для селянина. Організуватись в кооператив, та іще с-господарський — це селянин розумів, бо бачив у цьому якусь рацію, рахував потрібною, близкою його інтересам справою, бо іще до війни ми бачимо на Україні 850 с-госп. кооперативів (В. Дорошенко, „Українство в Росії“. Відень 1917 р.).

Організуватись же в якусь політичну партію, чи в „селоспілку“, чи навіть в „Просвіту“ — в цьому селянин не вбачав нічого такого, що могло б йому швидко, безпосередньо принести користь, — це була вже для нього більш незрозуміла, більш далека, а може навіть, після його погляду, і небезпечна річ.

Ні укр. державні органи, ні укр. політичні партії, під впливом яких йшла політика перших, не зуміли дати конкретного, реального плану внутрішньої взагалі та економичної зокрема політики — все це не вийшло з фази загальних твержень, постулатів, партійних програмів. Може тому, що партійні схеми, шаблони, програми, в більшості взяті з чужого ґрунту, були сміливіші за самих політиків — душили їх, не давали їм можливості підійти близче до життя, проаналізувати його цілком самостійно і взяти таким, яким воно було в дійсності.

Це зробили замість них наші вороги, а наслідки аналізу використали, звичайно, в своїх, а не в наших інтересах.

Провідникам „Централу“, що були безпосередньо звязані з селом, безпосередньо що-дня відчували його життя, його вимоги й побажання, їм було краще і більше видно, ніж іншим чинникам нашого визвольного руху, але за гріхи політичних та культурно-освітніх кол українського руху довелося розплачуватися і українській кооперації.

Ціла наука історичних подій примушувала укр. кооперативні осередки виступати перед політичною владою, перед торговельно-промисловими і фінансовими колами єдиним одноцільним фронтом і для встановлення єдності в поглядах та плані роботи закласти найвищі фінансово-господарчі органи, обєднуючі всі осередки укр. кооперації. Ідейний осередок укр. кооперації — Центральний Кооперативний Комітет (КООПЕРОЦЕНТР) — існував з 1917 року, але для практичної господарської праці кооперативні осередки визнали його не зовсім відповідною установою, тому зпочатку заклали центральний фінансовий комітет „Українбанку“, який регулював розподіл кредитів, спільні кооперативні витрати (культурно-освітні, допомоги і т. д.) та справу з готівкою в касах кооперативних установ. Звідсіля був один крок до обєднання і регулювання також торговельно-промислових операцій та виступів перед владою, закордонними чинниками і т. і. В початку 1920 р. кооперативні осередки „Централ“, „Українбанк“, „Союзбанк“ і „Дніпророюз“ заснували такий господарчо-координуючий орган „ЦЕНТРОСПІЛКУ“.

З початку 1920 року, коли Київ заняла большовицька влада, над „Централом“ повисла чорна хмара.

Справа в тому, що в 20-х чис. січня 20 р. бюро Ліги Націй присяло радіotelеграму осередкові споживчої кооперації в Московщині „Центросоюзові“, у якій сповіщало, що після докладу московського кооператора Беркенгейма, пленум Ліги Націй погодився рос颇нати товаровиміну з кооперативами РСФСР, але лише в тому випадкові, коли буде гарантія, що товари підуть на задовлення потреб населення.

Ця телеграма викликала великий переляк в колах московських комуністів. Почалися часті і довгі наради і за кілька день зявилися декрети про „реорганізацію“ кооперативів.

Головна думка цих декретів була така:

1) Пріоритет (першенство) споживчої кооперації, до якої інші галузі мусять влітися на правах секцій.

2) Злиття осередків селянської споживчої кооперації з осередками робітничої і введення у виборні органи споживчих кооперативних установ представників влади в кількості, що перевищує число виборних осіб.

3) Дозвіл на закордонний торг лише „Центросоюзові“.

Перед цим якраз був оголошений договір між комуністичною владою московищни і комуністичною владою України про те, що всі декрети і розпорядження Москви росповсюджуються і на Україну, крім декретів і розпоряджень по комісаріатах освіти, здоровля та соціального забезпечення.

Декрети по кооперації йшли по комісаріату харчування та вищої ради нар. господарства, тому вони торкались і української кооперації.

Героїчними зусиллями пощастило відтягнути переведення цих декретів на Україні аж до осени 1920 р. Для цього були внесені доповіді в комісаріати Москви і Харкова, зроблені були конспіративні виступи перед міжнародними чинниками в Москві з проханням відповідно вплинути на Західно-европейську громадську думку, нарешті налагоджені були стосунки з „Бюро Обласних Коопер. Союзов — БОКС“ в Москві, Сибірським „Закупсбитом“, Московським Краєвим союзом — „МОСКО“ і іншими закордонними організаціями, що стали на грунті т.зв. „областництва“, себ-то краєвої автономії (а часом навіть федерації) в РСФСР і які всі разом працювали проти „Центросоюзу“ та його централістичної політики.

На Україну вийхав з Москви з надзвичайними уповноваженнями, що до кооперації чл. компартії Г. А. Саммер, який весною 1920 р. перевів обслідування кооперативних установ на Україні, розвідав про настрій народних мас на Україні, встановив контакт з московофільськими колами на Україні і, на підставі всього цього матеріалу, знайшов можливим розправитись з укр. кооперацією в більш варварський спосіб, ніж то було зроблено з московською.

З Києва до Харкова „Центропліка“ вислала делегацію з представників укр. кооперативних осередків для пертрактації з харківським урядом, але влада твердо йшла по наміченному шляху.

Їй дуже помогало те, що не всі осередки укр. кооперації однаково відемно, одностайно поставилися до розпоряджень влади що до фактичної націоналізації кооперативних установ.

В той час, як осередки кредитової та с-господарської кооперації — „Централ“, „Українбанк“ та „Союзбанк“ (Київ) ставили опір націоналізації кооперативів до останньої змоги — особливо намагаючись відвоювати право укр. кооперації на самостійні експортно-імпортні операції — осередок споживчої кооперації

рації „Дніпросоюз“, на чолі з Д. В. Коліухом, В. І. Мельніковим, Височанським та Кудрею охоче пішов на ці „предписані з гори“ реформи.

„Споживчий патріотизм“ чи якісь інші причини робили цих осіб невблаганими й глухими до вимог решти укр. кооператорів. Не дивлячись на попередження кооператорів „Дніпросоюз“, підписув з харківським наркомпродом договір на заготовку с-господарських продуктів, ломаючи тим самим свою угоду з „Централом“. Далі голова „Дніпросоюзу“ Коліух, ігноруючи решту чл. правління „Дніпросоюзу“ уповноважує прийнятого під закулісним тисненням комуністичної партії співробітника Кудрю закласти в Харкові разом з москофільським „Поюром“ і харківськими комуністичними осередками робітничої кооперації установу, аналогичну „ЦЕНТРОСПІЛЦ“ під назвою „ВУКОП-СПІЛКА“. Це й було переведено в життя весною 1920 р.

Виникнув страшний роскол і ворожнеча між двома частинами укр. кооперації „споживачами“ і „продуцентами“ (і спір прінципового, а не тактичного, як запевняли „споживачі“, характеру), що не забувся сьогодня і не забудеться мабуть десятки років.

На нарадах, зборах, в пресі—скрізь йшов бій між „споживачами“ та „продуцентами“. Дві яскраві постаті висунула ця боротьба: проф. Вол. Коваля — на чолі „продуцентів“ і Д. Коліуха — на чолі „споживачів“.

Комуністична влада стала начеб-то на бік „споживачів“, але фактично зпочатку знищила „продуцентів“, а потім придушила і „споживачів“.

Літом 1920 р. почався занепад „Централу“. Від керування справами під загрозою надзвичайної комісії (че-ка) мусів відійти ініціатор і „душа“ всієї справи проф. Вол. Коваль. Інші провідники „Централу“ дуже мало надіялися на власні сили та сили свого народу, проявляли якусь незрозумілу пасивність та обережність.

Помимо декретів про кооперацію органи промисловості почали націоналізувати окремі підприємства „Централу“. Підвідділ бурякової кооперації та селекційна станція „селекцентр“ — одійшли до „головцукру“ (наш „селекцентр“ переіменований з центральної на районову селекційну станцію і перенесений у Веселий Поділ біля Хоролу): заводи Гена націоналізувала рада нар. господарства, і там почались якісь надзвичайно підозрілі пожари (два рази в менти, коли в противожарних пристроях, якими густо уснащені всі будови не було а ні краплинки води, через те що не працював одеський водовод) і т. і.

На 14 вересня 1920 року були скликані звичайні загальні збори „Централу“, що мали розглянути справоздання за 1919 рік. Всі матеріали що подавало правління на розгляд зборів, були видруковані на день зборів в формі грубої книжки сторінок

на 500. Як бачимо з неї „Централ“ в цю пору об'єднував вже в собі 51 кооперативний союз і 61 с-госп. т-во.

Але ці збори не відбулися через заборону з боку влади.

Незабаром прибув до Київа з Харкова уповноважений нового витвору більшевицької влади—„Вукопспілки“ для ліквідації „Централу“.

„Централ“ приєднали до київської контори „Вукопспілки“. „Дніпросоюз“ переробили в губерніяльний споживчий союз, а київський „Союзбанк“, як і другі „Союзбанки“, перетворився на губерніяльну секцію сільсько-господ. кооперації „Губсельсоюз“.

Крім цього терору над організаціями, починаючи з весни 1919 року переводився терор персонального характеру проти Упраз і секретарів кооперативних осередків. Не кажучи про безперестанні труси у кооперативних діячів, можна відмітити такі арешти і труси: весною 1919 року—арешт члена правління „Централу“ П. О. Діброви; труси у решти членів Правління і автора цієї статті. В початку 1920 року—арешт Одеської філії „Централу“, розгром Ростовської агентури, арешт проф. В. Коваля київською (два рази) та харківською надзвич. комісією в літі 1920 р. і т. і.

На периферії так само розправились з повітовими і районними союзами і так само всі кредитові союзи поробились сільсько-господ. секціями.

А народ заляканний мовчав, боявся виступити на захист своїх організацій, на захист джерела свого добробуту.

Може тому, що занадто „культурницькою“, „мягкотілою“ була українська кооперація—балакаючи про свою аполітичність, вона й в дійсності була аполітичною, в тому розумінні, що не радила своїм членам на насилля відповісти насиллям на багнета—багнетом.

Занадто малі, занадто малоактивні, занадто короткозорі були іструкторські відділи українських кооперативних союзів, особливо повітових та районних. Їм треба було добре пам'ятувати, що настають менти в життю нації, коли і мораль, і право, і закони, і слово як знаряддя порозуміння теряють все-ке значіння—єдиним правом, єдиним законом остается право і закон фізично—дужчого, єдиним знаряддям порозуміння—багнет. До тих ментів і треба було приготувати народні маси, що об'єднались навколо кооперативів.

Через сітку „новотворів“, що чомусь носили назву кооперативів, з кінцевими органами—єдиними споживчими кооперативами ЕПО—почалося „викачування“ з України хліба—так званий „товарообмін“.

Провідні діячі сільсько-господарської та кредитової кооперації не могли пристати на таке використовування кооперативного апарату—вони одійшли геть від „нової кооперації“, пірнувши в інші державні органи: земельні, культурно-освітні,

промислові і т. і. (не державних установ в цю пору вже не було).

Таке самознищення сільсько-господарської та кредитової коопреації почалось з „Централа“ і перекинулось на периферію. Ворогові досталося майно та обломки апарату кооперації „продуцентів“.

Але апарат без „мозку“, без „душі“ не міг виконувати своїх колишніх функцій—він полішився мертвим, хоч і як коло нього впадали „нові“ лікарі.

Спільна біда кредитової та сільсько-господарської кооперації, ті утиски, які вони разом терпіли кілька років, примушений перехід кредитових кооперативів на статути сільсько-господарських, привели широкі кола діячів так кредитової, як і сільсько-господарської кооперації до спільногого переконання, що ці дві галузі на Україні не мусять існувати роздільно одна від другої.

На початку 1922-го року відбулися в ріжких місцях України наради старих діячів кооперації (звичайно без „споживачів“).

І всі ці наради були однієї думки: „На Україні мусить бути заведений пріоритет сільсько-господарської кооперації; при сільсько-господарських кооперативах мусить бути створені секції (автономні) кредитової та кустарно-промислової кооперації, а в разі потреби відчинятись в адміністративному порядку заклади і підприємства культурно-освітнього, споживче-товарового, транспортового, страхового і будівельного характеру.“.

Гасла, які викинув „Централ“ проникли глибоко в маси кооператорів і народу. Його ставка на продуцента помалу переїмається і комуністичною владою. На його агрікультурну політику—з'окрема підтримку інтенсивних галузів сільського господарства—перейшли зараз всі державні і громадські організації України, в цьому напрямку кинуто максимум коштів і сили—все це ще раз показує реальність і жеттездатність напрямку діяльності, та економичної політики бувшого „Централу“.

Кооперації—такої, як ми її розуміємо і навіть такої, яка була при царському режимі, нема на Україні ще й досі.

Кооперація вмерла! Вмер і „Централ“—оден зі стовпів і будівельних осередків української кооперації. Вмер не через економичне або моральне банкроцтво, не через невідповідність своїх програмів оточуючим обставинам, а лише завдяки силі,—під „багнетом“.

Але „Централ“—живе! „Централ“, який мав поліпшити господарство українського селянина, принести йому економичне і духовне визолення, принести світ, рідну культуру, волю рідного краю і, врешті решт, свою українську державу—цей „Централ“

—незримий світлий і могутній живе в споминах тих селян, які його творили і підpirали, живе в роботі його творців, що розпорошенні по всьому світі—на Україні і по за межами її, живе в тих цілях і завданнях, які він висунув по над усякі другі.

Централ—живе!

Жадна окупаційна влада, жадне насильство не зможуть витравити світлого образу, „Централу“ з душі українського селянина, не зможуть зруйнувати той пам'ятник нерукотворний, який створив собі „Централ“! —————

Поразки вчать нас—показують нам наші помилки.

Загибель „ЦЕНТРАЛУ“ також де-чому вчить. Отже пошукаймо наших помилок.

Перша і головна помилка—недооцінка значіння і ролі в житті нації економичної боротьби взагалі і одного з видів її с-господарської кооперації зокрема. Більшості нашої інтелігенції здавалося, що раз створилися органи політичної влади, то інші чинники суспільного життя гублять своє значіння. Здавалося, що раз є свої державні органи, то буде і добробут народних мас і піднесення їх культурності по-мимо кооперації, по-мимо органів самоврядування. Навіть більше—існування в державі таких міцних організацій, що мали за собою величезні маси селянства і тиснули на уряд при тій чи іншій реформі, здавались шкідливими і може навіть, небезпечними. Балакчи про „республіку“ в „республіці“, про „диктатуру кооперації“ з боку урядовців, земців і партійних діячів не раз доводилося чути і раніше і навіть по-де-куди й тепер.

Де-яким політичним угрупованням здавалося і здається, що с-гosp. кооперація має свою головною метою зруйнувати завоювання робітничої кляси і обмежити його права на користь селянства. Нарешті цензовим і консервативним угрупованням кооперація вважається чимсь таким подібним до соціалізму і комунізму, про що навіть і балакати гріх. І поки вона—ця інтелігенція наша—роздумувала, обминала чи хмурилась на кооперацію, нашим політичним чинникам довелося спішно відступати за межі країни. Кооперативним установам довелося сміло приймати противника на своїй рідній землі і, не маючи жадних засобів до захисту, боронити своє існування протягом двох років. Коли кооперація не справдила покладених на неї надій, то так само не справдила їх і політична праця і культурно—освітня. От чому тепер мусимо перш за все вирішити питання—„що є метою нашого народу, а що лише шляхом до осягнення цієї мети?“

Для мене ясно, що поступово зростаючий матеріальний і духовний добробут народу є самоціллю, а всяка інша праця—шляхом до цієї мети. От чому на запитанн: „що цінніше—держава чи кооперація?“—мусимо відповісти „однаково цінні для нас і держава і кооперація!“, бо не завжди „політична“ само-

стійність нації приводила до її економичної самостійності, добробуту і культури, але дуже часто економична самостійність приносила народам самостійність політичну, а також і добробут та культуру. Народові нашому вороги наші вже зараз готові дати всі види культурно-національної автономії, аби лише він (народ) забув про необхідність боротися за економичну самостійність, лише відчурався від цих страшних претензій. Чи мусимо прийняти цю „сачавичну юшку“?

Відповідь ясна! Не мусимо і не можемо.

От чому, коли ми тепер читаємо у де-яких закордонних учених, що кооперація мусить регулюватися державою, то мимоволі повстає запитання „що ж би було з ірландською кооперацією, коли б вона слухалась англійського уряду?! Що було б з польською до війни, як би вона йшла у всьому за приказами Берліну, Відня та Москви?! І що було б з нашою, коли б вона слухалась наших партійних діячів, а не вимог економичної доцільності?!...

Тим хто боїться за долю робітничої кляси, можна відповісти, що діячі с-госп. кооперації добре розуміли долю промисловости для укр. нації і не тільки не противились її розвоєві, а самі про це дбали як рівнож і про поліпшення умов праці робітництва, без чого розвиток промисловости навряд чи можливий. Питання повстало б лише в одній площині: „чи скупчувати промисловість і робітничі маси і штовхати їх на пролетарізацію та фізичну і духовну дагенерацію в містах, чи може навпаки — всі сили прикласти до їх рівномірного розпорощення поміж селянством.

Два ріжніх ідеали майбутнього робітника існує: для офіційних прихильників робітничих мас і для діячів с-госп. кооперації: для перших — порвавший з землею, зпролетарізований, здегенерувавший тілом і духом; для других — звязаний з землею, працюючий $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{3}$ свого робочого дня на свіжому повітрі, під сонячним промінням напівробітник напівхлібороб.

Мабудь що цей другий є кращий.

Нарешті консерваторам можна показати на архі-капіталістичну Америку. Хай подивляться що там робить с-госп. кооперація, але капіталісти чомусь не душать її.

Ця недооцінка с-госп. кооперації нашим громадянством виявилася і при заснуванні сітки укр. шкіл, при складанні їх учебних планів, при створенні планів українських видавництв. Чи бачили ви на якійсь українській школі катедру с-госп. кооперації?! Ні. В ліпшому разі читається вона як другорядна дисципліна; в гіршому — про неї згадують в с-госп. економії, або навіть і зовсім не згадують.

Чи багато можна побачити книжок по с-госп. кооперації на укр. мові?! А от у Німців, Чехів, Москалів — у тих знайдете і школи с-госп. кооперації і катедри і книжки. Візьміть

Москалів — в Празі вони заснували „Інститут Сільсько - Господарської кооперації“, мають там по над 300 студентів, видають „Записки Русского Інститута Сельско - Хозяйственnoї кооперації“. Ми ж не маємо навіть підручника з такої важної дисципліни.

Отже недовоцінка значіння с-госп. кооперації — наша перша помилка.

Друга помилка була зроблена при встановленні схеми кооперативного будівництва на Україні. Шаблонне розгалужування кооперації на три галузі: кредитову, споживчу та с-господарську, а тим паче на п'ять чи шість зовсім не підходило і не підходить до умов України. Ця схема пересажена без жадного критичного розгляду з чужого ґрунту — саме з тих країн де є більша діференція клясів, де споживачі продуктів сільського господарства складають 40 - 60 %, усього населення країни, а на 10 - 15 % (та й то чужих націй), які є у нас на Україні.

Для умов України треба рахувати більш придатною ту схему, яку випрацювала сибірська кооперація на чолі з „Закупзбутом“. Там в основу кладеться молочарська кооперація (цілком доцільно в умовах Сибіру), а товарові, кредитові, культурно-освітні функції виконують відповідні відділи молочарських кооперативів. На Україні замісць молочарських кооперативів мали бстати с-господарські, а функції товарові (споживчі), кредитні і культурно-освітні мусили б виконувати відповідні органи с-господарських кооперативів.

Тоді не було б розпорощення сил і капіталів,трати часу на безліч зібраний, засідань, нарад; не було б конкуренції і ворожнечі між кооперативами, а, головне, всі операції провадилися б в інтересах селянина - продуцента — головної маси українського народу, в інтересах збільшення продукції, створення нових цінностей, а не їх споживання.

З цього погляду і існування ідейного осередку кооперації окремо від практично-господарського треба рахувати теж невдаючу думкою. Їбо у такого ідейного осередку не може бути для переведення в життя своїх рішень жадних засобів, жадного елементу примусу — звичайно, що й роля його буде нольовою.

Третя помилка — наше невміння швидко підготувати численні інструкторські кадри. Треба було більш глибоко і уважно підійти до справи виховання інструкторів с-господарської кооперації — треба було виховати безчислені кадри українських агрономів - кооператорів, інженерів - кооператорів, поставити першорядним завданням доцільну організацію інструкторських, агрокультурних та технично - організаційних відділів кооперативних союзів!

Треба було кинути в них найліпші сили і максимум коштів!

Треба було в американських розмірах організувати справу шкільної і позашкільної с-господарської та кооперативної освіти на Україні!

Нарешті четверта помилка — трέба було негайно звязатись з українськими с-господарськими кооперативами на Зах - Укр. землях, на Доно - Кубано - Терській Україні, в Семиріччі, на Зеленому кліні, в Канаді, Сполучених Штатах північної Америки, Аргентині і Бразилії. Треба було посилити цей рух в усіх кутках земної кулі, де є Українці.

Ці дві останні проблеми стоять перед нами і зараз!

Українська еміграція їх не розрішила і мабуть не розрішить, бо занадто мало оцінює роль с-господарської кооперації в життю Української нації.

Західно-українські землі виявляють в цьому напрямкові дуже мало старань, а на Великій Україні нема ні матеріальних, ні моральних підстав які сприяли б вирішенню цієї проблеми — навпаки — все скеровано в інший бік.

Лише одна українська еміграція в Америці могла б вирішити їх — ці великі проблеми, коли б вона не була такою бідою інтелектуальними силами і не погрязла в своїх щоденних дрібничково-локальних, а найчастіше егоїстично-індивідуальних турботах.

Сільсько-господарська кооперація — то порятунок Українського народу, де-б він не оселився — в Європі, Азії, Америці чи Африці, бо скрізь Українець полішається дрібним продуцентом с-господарських продуктів, скрізь він липшається хліборобом, скрізь бідує без капіталу, без кредиту, без знання і скрізь його господарство терпить кривду від промисловців, купців та індустріальних робітників. Дати йому капітал і знання може лише с-господарська кооперація.

Не лишаймо ж цю важливу справу без піонерів і учителів.

Коли виховуємо нові кадри духовних пастирів, лікарів людського духу й тіла, то в тій же мірі мусимо подбати про виховання нових кадрів лікарів нашого господарства — агрономів - кооператорів, інженерів - кооператорів і інструкторів с-господарської кооперації.

Лише цим шляхом зможемо ми досягнути єдиної самоцілі Українського народу — ПОСТУПОВО — ЗРОСТАЮЧОГО МАТЕРІЯЛЬНОГО І ДУХОВОГО ДОБРОБУТУ, ФІЗИЧНОГО І ДУХОВОГО ЗДОРОВЛЯ НАШОЇ ПРИГНІЧЕНОЇ НАЦІЇ.



Проф. В. КОВАЛЬ.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА С-ГОСП. КООПЕРАЦІЇ

Минуло п'ять літ з того часу, як українська кооперація знищена большовиками. Минуло п'ять літ і ті самі руки, які знищували укр. кооперацію як „петлюрівську“, „куркулівську“, „контр-революційну“ і т. д. після спроб збудувати „нову“ кооперацію, примушенні повернути керму своєї кооперативної політики на старі шляхи „куркулівської“ кооперації, на яких будесякооперація у всьому світі, на яких до большовиків будувалась і укр. кооперація і в оборону якої і укр. кооператори і укр. народ поніс стільки жертв. Те, що ще три роки тому назад було оголошено большовиками „петлюровщиною“ і „явною контр-революцією“, за що загинуло стільки людей в підвалих че-ка, тепер оголошується вже ними як „знаряддя вростання в соціалізм“ як знаряддя соціалістичного будівництва“ і т. д. Коли Ленін на III зізді робітничої кооперації з упертісттю маніака твердив в своїй промові до кооператорів „забудьте про незалежність ... ваше завдання не тільки працювати по власних завданнях, а по завданнях большової влади, не тільки охорона фантастичних плянів про „незалежність“, а зближення зо всіма іншими організаціями пролетаріату“, то вже на X зізді РКП той же Ленін повернув фронт в цілком протилежний бік і заявив, що „нельзя кооперацію оставить в том подчинені наркомпруду, в которое поставило ее постановление IX съезда РКП“, що „в деревне без кооперации не обойдьоишся“, що звільнена од комунізації кооперація „даст нам подйом мелкого хозяйствства“ і т. д. Коли ще недавно споживча кооперація була оголошена єдиною соціалістичною формою кооперації і всі інші форми кооперації були просто знищенні до щенту як зайві, то тепер оголошується, що „роль потребительской кооперації гораздо менше“ і що „производительная (главным образом с-хозяйственная) кооперація имеет гораздо большее значение чем потребительская“. *)

Дарма, що „свободы и права кооперации означают свободу и права капитализма“ и що „закрывать глаза на эту очевидную истину было-бы глупостью или преступлением“. **)

*) Н. Мещеряков. Ленін о кооперації. ст. 136.

**) В. Ленін. Пролетаріят і крестьянство. ст. 112.

РКП дає все таки ці права і свободу кооперації, закрила очі на цю очевидну істину.

Що примусило таку безоглядну в своїх експериментах владу повернути свій фронт на 180° і повернути „права і свободу“ кооперації?

В большовицькій кооперативній теорії очевидних істин, які просвітили їм нарешті голови, було дві: 1) „п о л і т и ч н а о б - с т а н о в к а д о весни 1921 р. склалась так, що негайні, самі рішучі, самі екстренні міри для поліпшення становища селянства і підйому продукційності, господарства його с,али невідкладно необхідні“. Чому так невідкладно необхідні?! „Тому — каже Ленін — що для робочих потрібен хліб і паливо“.*.) Ну, а підйом продукційних сил селянства, який дасть і хліб і паливо може бути досягнутий тільки через продукційну („і прежде всего с-хоз.“) кооперацію. І до того кооперацію не „нову“, а таку, якій повернуто „свободы і права“; 2) друга істина полягала по словах Леніна в тому, що „кооперація робить перехід дрібних хазяйчиків до соціалізму“.

Не важно в які словесні формулюровки загортують большовики очевидні істини, а важно відзначити, що селянська „дрібно-буржуазна“ стихія, трудове селянське господарство вибороло собі і у большовиків право на таке існування, якого вимагає його суспільно-економична природа.

Замісць продразверстки селянство одержало єдиний с-госп. податок; землеволодіння большовицька влада декретувала таким, яким його стихійно встановило само собі селянство; продуктом своєї праці селянство, за вирахуванням податків, може розпоряджатися по своїй волі; для захисту своїх економічних інтересів має право організовувати кооперативні т-ва майже на вільних кооперативних підставах і т. д.**) Потрібно було страшного занепаду селянського господарства, голоду 1921 р., крівавих селянських повстань, страшної пасивної боротьби селянства, що б вибороти собі права на існування, але селянське господарство вийшло все ж таки повним переможцем і большовицька влада капітулювала перед ним вповні. Селянське господарство залишилось індівідуальним, самостійним і ... на власній землі та з власними засобами в-ва, бо інакше як дрібно-власницьким трудно назвати теперішнє селянське землеволодіння. Трудовий господар веде своє власне господарство на своїй землі власними засобами виробництва за свій страх і риск і по своїй уподобі.

Сей факт має далеко ширше і глибше значіння, ніж мож-

*.) Н. Ленін. О продналоге, о свободе торговли, о коопрації.

**) Говорячи про це, ми маємо на увазі лише ті декларативні виступи РКП. а не ту конкретну дійсність, в якій зараз перебуває с-госп. і кооп. (В К).

на б то було думати, міркуючи лише над долею рідного краю. Глибше і ширше його значіння полягає в тому, що довгий час панували та удержануться іще і досі теорії, що дрібне сільське господарство взагалі не є життєздатна форма господарства, що рано чи пізно вона мусить загинути в боротьбі з великим капіталістичним сільським господарством, а власники його повинні опролетарізуватися. Сі теорії виходили з марксистських кол, які пророкували і для сільського господарства ті ж шляхи еволюції, якими йшла еволюція промислова. Концентрація земель дрібних власників в руках капіталістичних великих господарств і пролетарізація дрібних власників здавалась такою ж неминучою як і концентрація капіталів в промисловості і торговлі. Визначніший теоретик марксизму К. Каутський, розвиваючи погляд К. Маркса в ерфуртській програмі, безапеляційно пророкував „неминучу загибель дрібного сільського господарства“, „Дрібне селянське господарство — економично скінчена вже справа“ заявляв він, а Клара Цеткінова на Бреславльському з'їзді заявляла, що трудовий сільський господар з одної заробітньої платні буде легше жити ніж тепер він має з заробітків од своєї праці і од своєї власності взятих разом“.

Але коли марксисти пророкували загибель трудового сільського господарства в формах капіталістичного ладу в процесі боротьби з капіталом, то, при заведній большовицького соціялізму на теренах б. Росії, дрібне селянське господарство губило вже всяку рацію, що логично виходило з усієї економичної большовицької політики. Націоналізація промисловості, банківської справи і особливо торговлі зразу ж позбавляло і селянське господарство риночності і таким чином позбавляло його самостійності. Але спеціальні декрети відносно сільського господарства і саме головне декрет про „продразверстку“ і „натуранний налог“ росчерком пера „пролетарізували“ селянство і „приобщали его к соціалізму“.. „Пролетаризація деревні“ і „пріобщеніє ее к соціалізму“ були зроблені в той орігінальний спосіб, що було декларовано: земля ваша, а що з землі -то наше. себ -то державне. (Так цінило відповідні декрети українське селянство).

„2-ге продовльственное совещаніе“ винесло постанову: „всі с-госп. продукти за віймком потрібних для власного харчування і засіву поступають в розпорядження держави в порядкові державної повинності“. „У випадках виявлення лицьків поверх проведеної і виконаної розверстки... ні в якім разі не допускати вільного продажу“. *)

Таким чином вже ці декрети робили трудового с-господаря пролетарієм і заводили своєрідний „соціалізм“, бо селянин не тільки повинен був одержувати всі потрібні йому предмети індустрияльного виробу од держави, але навіть і розмір харчо-

*) Резолюції 2 продов. совещанія.пп. 1-5.

вої норми визначався декретом. І от тут-то важно особливо підкresлити, що дрібне с-господарство так-же як не виліплювало пророкувань марксистів про свою загибель в рамках капіталістичного ладу, так і не зробилось „соціалістичним“ заходами більшовиків хоч для сього і були ужиті останніми всі найстрашніші заходи „государственного принужденія“, Досить пригадати слова Леніна, щоби зрозуміти які страшні сили були вжиті, для заведення соціалізму в сільському господарстві: „ми знаємо, що перехід від капіталізму до соціалізму є в найвищій ступені трудна боротьба, але ми готові перенести тисячу утруднень і зробити тисячу спроб і після тисячної спроби ми приступимо до тисяча першої“. *)

І все таки трудове селянське господарство витримало більш ніж успішно і боротьбу з капіталом по всьому світі і встояло проти тисяча першої спроби комуністів зробити його соціалістичним. Скрізь і в тому числі і в б. Росії воно осталось індивідуальним, самостійним, на своїй землі і зі своїми власними засобами виробництва, які б сили проти нього не виставлялись. І не тільки не виявило яких будь тенденцій перейти в яку-небудь другу форму, але навпаки окрепло на своїх позиціях і розростається в числі. Так проф. Косінський детально аналізує мобілізацію земельної власності в Німеччині на підставі численного статистичного матеріалу приходить до висновку, що там „сільське господарство роскапіталізовується і земля переходить в г-ва трудові“; **) проф. В. Левицький аналізує вплив с.-г. кризи 70-років у Франції приходить до такого висновку про трудове господарство: „мало сказати, що воно краще перенесло кризу ніж великі та середні г-ва, але воно в де якій мірі навіть виграло від кризи“.) Відносно Сполучених Штатів навіть Ленін мусів в своїй праці навести таблиці, з яких чорним по білому виходило, що там господарства, які мають більше 1000 акрів роспадаються і кількість землі що належить їм зменшується, а натомісъ збільшується і число г-в і кількість землі в них в господарствах середніх та дрібних. ***)

Таких свідоцтв, що до еволюції дрібного господарства в рамках капіталістичного ладу на цілком об'єктивних дослідах і численному статистичному матеріалі можна набрати велике число і всі вони непереможно свідчать, що в рамках капіталістичного господарства в боротьбі з капіталом дрібне сільське господарство є одна з самих сильніших господарчих форм і не тіль-

*) Протоколи засідання ВЦІК 4 скликання ст. 380.

**) Проф. В. Косинский Основные тенденции в мобилизации земельной собственности ст. 103.

***) Проф. Левіцький В. Ф. С-хоз. крізіс во Франції.

****) Н. Ленин. Новые данные о законах развития капитализма в земледелии ст. 226.

ки не виявляє тенденції бути „економично скінченим“, а навпаки виявляє свої побідні тенденції над капіталом в сільському господарстві.

І важко особливо відзначити, що дрібне селянське господарство виявило тут свою економичну стійкість тільки завдяки своїм природнім особливостям, що давали йому перевагу в боротьбі за існування. Воно витримало боротьбу з честю тоді, коли взагалі по сільському господарству вдарила с.-госп. криза 70-х років, завдяки дешевому американському хлібові. Такі кризи в промисловості бурею проносяться над дрібними промисловими підприємствами і нищать їх немилосердно. Дрібне сільське господарство вийшло з кризи не тільки не зруйнованим, але навіть окріпшим. Важно також відзначити, що всі відкриття сільсько-господарської науки (мінеральні угноєння, азотозбірні рослини, правильні сівозміни, теорія оброблення землі, кормові норми і т. д. і т. д.) прислужились дрібному господарству може навіть більше ніж великому і чим дальнє тим більше йому допомагають. Навіть винайдення самоходних двигунів прислужилося більше дрібному господарству ніж великому і чим дальнє тим лекші і приступніші дрібному господарству по ціні машини починають заповнювати ринок. Двома словами лише можна нагадати, що саме нові відкриття в техніці (парова машина, машинна обробка прядива, технічна обробка металів і т. д.) викликали „промислову революцію“, яка повела до нищення дрібних промислових підприємств і до пролетарізації їх власників. Але без сумніву найбільш показним в сій соціально-економічній стійкості і жеттездатності дрібного господарства є те, що ця стійкість і жеттездатність його виявилась тоді, коли селянство було ще зовсім неорганізовано ні класово, ні політично, коли воно було в масі своїй розспорощено і робило тільки перші кроки навіть в своїй економічній організації — кооперації. Вся економічна політика любої з держав, де селянство складало навіть більшість населення, була в руках угрупповань або ворожих селянству, або індіферентних до його інтересів. Можна з цього зробити лише оден висновок: коли дрібне сільське г-во і при таких умовах в боротьбі з великим капіталом не загибало і навіть кріпшало, то тим більше воно виявить життездатності і навіть волі до росту тепер, коли воно стає свідомим своєї класової сили, коли воно організується і політично і економічно. Пройшло не більше 20-30 літ як кооперативний рух серед селянства почав більш менш інтенсивно рости, а тепер вже налічується у всіх країнах світу до 250.000 кооперативних хліборобських організацій, що об'єднують (рахуючи з сем'ями) до 200.000.000 людей. *) Політична організація селянства також справа останніх десятиліть, але вже в 21 країні існують окремі селянські партії і сей рух також виявляє свій невпинний зрост.

*) Ємельянов. Коопративні організації среді земледельців ст. 40.

Таким чином той факт, що дрібне с-госп. підприємство не тільки існує в рамках капіталістичного ладу, але й крепне, що воно не тільки має пасивну відпорну силу, але організується економично і політично для активної відпорності ворожим йому силами, сей факт заставляє признати, що воно є одною з найвищих організаційних форм с-госп. підприємства і що прогрес с-господарства взагалі повинен обґрунтовуватись головним чином на розцвіті і рості трудового господарства.

Ще більш яскравим фактом є то, що і комуністи не дальніше як через три роки після своїх тисяча і одної спроби мусили признати; „ми зробили помилку, що рішили зробити безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу“. *) „Тут насильством нічого не вдієм. Насильство відносно середняка селянина приносить величезну шкоду. **) Ясне діло, що більшість і величезна більшість хліборобів — дрібні товаропро-дукенти і в них не може не переважувати дрібно - буржуазна стихія“.

Таким чином перемогти трудове господарство, або перевести його продукцію в якісь інші не властиві його природні, форми не пощастило досі ні одній силі і коли воно жило досі як „стихія“, то тепер воно вже виявляє скрізь волю стати свідомою силою. Одним із самих могутніх до цього засобів слугувати кооперація.

Не випадок і не якась друга причина заставила більшовиків не тільки залишити своїй власній долі дрібне селянське господарство і перестати робити над ним експерименти, але й повернути і с-госп. кооперації „права і свободу“. Ленін, як уже було сказано, ясно бачив, що ся свобода і права означають права і свободу капіталізму, але він також знов, що без вільної і правоміцної кооперації не може бути підйому продукції дрібного господарства і треба було з двох бід вибрати меншу.

Цо ж по своїй природі уявляє із себе с-господарська кооперація? Чи справді вона несе свободу і права капіталізмові, як каже Ленін на ст. 112, чи вона є переходом до соціалізму, як каже він на ст. 113? ***)

Треба сказати, що не тільки комуністи, але і широкі кола кооперативів не виробили собі на се питання ще ясної відповіді. Серед кооператорів і особливо кооператорів, „споживачів“ можна вказати численні і визначні імена, які додержуються тієї думки, що кооперація має ідеал соціалістичний і веде в царство соціалізму (Проф. Штаудінгер, Шарль Жід, Вебб, Вольф, проф. Мюллер і т. д.). Існують цілі школи (Німська, напр.) які пропонують сі ідеї. Але коли на всесвітньому з'їзді у Будапешті в 1904 р. було поставлено се питання у всій глибині, то формаль-

*) *Ізвестия. ВЦИК - а* від 14 IV. 21 р.

**) Н. Ленін. Пролетаріят і крестьянство ст. 90.

***) Н. Ленін. Пролетаріят і крестьянство.

но єдина до того кооперація роскололась на дві частини і „споживачі“ відійшли до „кооперативного соціалізму“, а представники переважно с-госп. кооперації виявили себе прінциповими ворогами соціалізму. Той факт, що нігде, ні в одній країні не пощастило обєднати всі галузі кооперації, навів проф. Туган-Барановського на категоричне тверження, що не „зеднуемого ніякими штучними мірами зєднати не можна“. Здавалось після того ясно, що природа ріжних галузів кооперації не тільки ріжна, але навіть і ворожа одна другій. Але в дійсності і після цього немало кооперативних теоретиків, особливо з кол споживчої кооперації, розвивало ту думку, що кооперативний рух є єдиний, що він нівелює класові антагонізми і що коли він не веде прямо до соціалізму, то він веде все ж таки до заміни капіталістичного ладу новим ладом — заснованим на принципі кооперації. З другого боку і серед представників с-госп. кооперації з'явилось не мало адептів „кооперативного соціалізму“, хоч і цілком іншого як соціалізм представників споживчої кооперації. Яскравим доказом цього може служити не тільки теорія але і практика кооперативного соціалізму в Болгарії.

Із сказаного ясно лише одно: єдиного кооперативного ідеалу нема; погляди на нього навіть серед кооперативних кол досить ріжноманітні і кооперації єдиної до сеї пори немає, ідеал і конкретні близчі завдання кооператори ставлять собі ріжні і шляхи для цього пробивають також ріжні.

Особливо бракує ясної формуліровки для цього в кооперації с-господарській. І це приводить її часом на такі манівці, які заводять народ над прірву, як це було в Болгарії, або до повного нерозуміння своїх завдань, як це було на Україні, де представники споживчої, але селянської, кооперації зробились адептами комуністичної кооперації і самі допомогли большовикам довести українську кооперацію до руїни.

Природу с-кооп. кооперації можна ясно зрозуміти лише тоді, коли буде з'ясована природа трудового селянського господарства, як некапіталістичного підприємства, яке й призначена обслуговувати с-госп. кооперація.

За проф. Косінським „некапіталістичним підприємством називається таке, у котрого в особі хояїна збігаються разом і роботодавець, і капітал і робітник“ тим часом як у капіталістичнім підприємстві роботодавець зі своїм капіталом уявляють одну особу та інтереси, а робітник другу особу і при тім протилежні інтереси“.

Таке зосередження в одній особі всіх елементів с-госп. виробництва дає нам право твердити, що.... природа селянського трудового господарства полягає перше за все в його індивідуальності, самостійному господарюванню на своїй землі і своїми власними засобами продукції. Іменно сю свою природу трудове господарство всіма доступними йому засобами,

як уже було вияснено, і обороняє не без успіху. Із цього цілком ясно, що і кооперативні організації трудового господарства не повинні протирічти сим природнім властивостям його. Але не тільки не протирічти. Більше того. Вони повинні ще зміцнити фундамент, на якому стоїть трудове господарство себ-то зміцнити його індивідуальне існування, оборонити його самостійність, скріпити його на його землі.

Що загрожує існуванню індивідуального, самостійного дрібного с-госп. підприємства?

Поскільки воно втягнуто тепер в риночний товарообмін, то найбільше йому загрожує ринок, який намагається понизити його трудовий дохід. По обрахunkах, які робились в російській економічній літературі с-господарство в був. Росії що року не добирало на продажі хліба від 100 до 115 міл. кар.; на продажі льону — 75 міл.; на продажі яєць — 80 міл.; на продажі кустарних виробів — 100 міл. карб. і т. д. Всі ці колосальні суми залишалися в руках посередників. Не менші суми платило селянство за позичені гроші. Одних $\%/\%$, рахуючи від 20 до 200 річних, селянство виплачувало до 200 міл. карб. річно. Земельний капітал (аренда, іпотека) збирав більше 400 міл. Колосальні суми переплачувало також селянство на купівлі необхідних йому предметів. Дрібний сільський господарь занадто незначна і безпомічна одиниця перед торговим і промисловим капіталом, щоб вони не могли експлоатувати його без всякого спину і тим понижати його трудовий дохід до мінімума. Велике капіталістичне господарство в боротьбі з ринком мало величезні переваги над трудовим, бо не тільки виступало як велика міцна господарча одиниця, озброєна всіма засобами капіталістичної техніки, але як і господарська одиниця, що мала ряд переваг над дрібним господарством (легше використовувала с-госп. машини, наукові здобутки і т. д.). Велике капіталістичне г-во при такому стані річей було досконалішою і вищою економичною та господарчою формою і се одно робило конкуренцію трудового господарства з капіталістичним безвиглядною і рано чи пізно воно мусіло або здати свої позиції капіталові, або позбутись свого самостійного існування на власній землі і шукати якихось інших форм.

С-господарська кооперація і стала в данному разі тим могутнім засобом, який вілляв нові животворні сили в трудове господарство, який врятував його від загибелі і дав йому нові незміrnі сили для самостійного існування на власній землі. Організуючи кооператив трудовий господар зразу набував можливостей і сили в боротьбі з ринком таких же, як і всяке велике капіталістичне підприємство і в перспективі мав таке обєднання, що могло вже охопити всі галузі його г-ва та обєднати всі трудові господарства в одну непереможної сили організацію. Разом з сим кооператив давав йому повну можливість викорис-

тання всіх тих технічних засобів, які були доступні тільки великому господарству і недоступні поодинокому дрібному.

Історія кооперації має до сього надзвичайно цікаві ілюстрації. Коли впала на європейське с-господарство крізь 70-х років і квінталь пшениці при собівартості 20 фр. на ринкові продається по 16 фр.— трудовому господарству була одна дорога — перейти до вищих інтенсивних форм господарства. Для цього тріба було колосальних капіталів і ясно було, що лихварі одним відсотком задушать трудове господарство. Дрібне господарство найшло вихід і вже, напр., в Німеччині в 1890 р. було 3.467 кредитових т-в, а в 1903 р. одна Нейвідська каса мала 450 міл. марок загального обороту. Коли данське трудове господарство, перебудувавшись із зернового на молошне, опинилось в руках скupицьків молока і маслоробних заводів, воно найшло вихід... — вже в 1898 р. було організовано в Данії 1.013 молошних підприємств, що значно перевищало число (534) приватних аналогічних підприємств. В 1904 р. з цього числа приватних г.дпприємств залишилося тільки 251.

Разом з тим організація кооперативів дала в руки трудовому господареві і всі технічні засоби, які були до того доступні великому капіталістичному господарству. Так в тій же Данії контрольний союз дав дрібному г-ву освіченого зоотехніка, що повишив в 1900 р. продукцію молока від одної корови з 1.500 - 2.000 кілограмів до 3.500 - 6.000 кілограмів (у 1920 р.). Зavedення сепаратора дало можливість здобувати 1 кг. масла не з 32, а тільки з 25 кг. молока і т. д.

Ішо показують ці ілюстрації? Вони показують, що с-госп. кооперація в боротьбі з ринком дала трудовому господареві можливість зайняти на ринкові більш міцне і стійке становище ніж його займали великі капіталістичні підприємства. Разом з тим додавши до його технічних засобів засоби, які давали перемогу великим капіталістичним підприємствам, кооперація зробила дрібне господарство і технічно висішою формою г-ва в порівнанні з його конкурентом — великим г-вом. З цього можна зробити лише один висновок: сільсько-господарська кооперація підверла новий міцний фундамент під трудове селянське господарство і вілляла нові животворні сили для існування індивідуального, самостійного дрібно-власницького г-ва. Але разом з цим висновком встає поруч і питання першої ваги. Коли капіталізм не міг подолати дрібного селянського господарства в економічній боротьбі, коли комунізм не зміг переіначити його природи засобами політичними і економічними, то організовуючи кооперативи чи не стає трудове господарство само на шлях переходу до колективного господарювання, до соціалізму?

Не тільки комуністи твердять, що кооперація веде „дрібних хояччиків до соціалізму“, але, як було сказано, такі думки панують і серед широких кооперативних кол і проповідуються

де-якими значними кооператорами теоретиками. Дійсно, коли трудовий господар вступає в контрольний союз, він уже в галузі годівлі і хову худоби губить свою самостійність і мусить підлягати розпорядкові виробленому колективом; коли трудовий господар стає членом т-ва, що має спільного бугая, чи жеребця, чи купує товариську молотарку, чи будує маслоробний завод і т. д., він тим самим вступає в колектив, який виконує ту чи іншу господарську функцію не власними засобами окремих осіб, а власністю колективною. В межах цієї мети, длясягнення якої трудовий господар стає членом т-ва, він губить свою самостійність. В тих же межах він господарює вже засобами не власними, а колективними. З цього здавалось би цілком логічний висновок, що почавши з колективної власності на с-г. машину, на бугая, на маслоробний завод, одмовившись купувати с-г. знаряддя в приватних крамницях, чи продавати хліб окремим посередникам і т. д., трудовий господар з часом, привчаючись до громадських засобів продукції, виховуючись в колективній роботі, буде йти крок за кроком даліше і, з контролюного союзу і молошного т-ва, поволі буде збільшувати і збільшувати число господарчих процесів, які будуть виконуватись кооперативним шляхом, колективною власністю на знаряддя продукції. Крок за кроком виховуючи себе в колективній роботі, привчаючись до колективної власності, трудовий господар буде все більше і більше розгалужувати кооперативні організації, обростати ними чим даліше тим більше і для його самостійного хязяйнування буде зоставатись чим далі тим все менше і менше господарських процесів поки не щезнуть і останки і поки не зробляться явно непотрібними навіть певні територіальні межі його г-ва.

Такий розвиток думок про вплив кооперації на трудове господарство досить спокусливий і здавалося міг би бути цілком логичним, коли б він у коріні не був цілком хибним.

Хибність його полягає перш за все в тому, що в таких міркуваннях не звертають уваги на те, яку мету, ставить собі трудовий господар організовуючи кооператив і які межі має в трудовому господарстві кооперативне розгалуження. Трудовий господар організує кооператив, чи вступає в склад його членів тільки для того, щоби виконувати ту функцію свого господарства, яку він безсилий виконати одиноко. Число функцій господарства, які трудовий господар не може виконати сам, а тільки гуртом, досить невелике. Воно обмежується тими рямцями, в яких господар виступає на ринкові, себ-то в процесі обміну, а в процесі продукції тільки тими галузями, які доступні великому капіталістичному господарству і недоступні розріжненим трудовим г-вам. Се іменно ті галузі, які вимагають спеціального знання і великих капіталів для механічних споружень. В сільському господарстві кооперація не тільки не виявля-

ла ніяких тенденцій захоплювати широких обсягів, але і не могла захоплювати їх. Всі функції господарства, які доступні господареві до самостійного виконання він виконує самостійно при найменших сприятливих для цього умовах. Так, організовуючи т-во для спільноговикористування бугая, жеребця чи молочарки і т. д. трудові господарі роблять це з двох причин по-перше: що, у кожного з них зокрема немає капіталу для купівлі власного засобу виробництва (сівалка, плуг, млинок) і по-друге що для одного г-ва вони не рентабельні (бугай, жеребець, молотарка). До організації т-ва для експлоатації елеватора, для сушин овочів, чи молочного т-ва трудовий господар спонукається тими ж самими мотивами. Але по за сими, перебуваючими, так би мовити, на периферії господарства, процесами є основні процеси — процеси біологичні, які не піддаються колективізації, бо в них головну роль відиграють не засоби продукції, не капітал, а індивідуальний, так би мовити, не тільки інтерес, але і пильна увага — патос і господарське око. Для того, щоби вирости баклажани та капусту не потрібні ні висококонштовні машини, ні спорудження, що коштують багато грошей. Засоби продукції для сеї роботи цілком доступні і окремому господарству. Важним в цьому випадкові являється не машина чи спорудження, а якість та інтенсивність праці. Не може мати господар сівалку чи молотарку — він для сього організує т-во, а обробити поле — посіяти, доглянути, зжати — се він не тільки може, а й повинен зробити сам, бо він це зробить (при однаковому культурному рівні) швидче і уважніше ніж наймит чи господар на арендованому полі. До сього його спонукає його власний господарчий інтерес. Для всіх цих робот спеціяльних капіталів не треба і тому немає стимулів їх кооперувати. Так само господар не потрібує закладати т-ва для хову худоби, яке провадило б се в спільному хліві, під доглядом найосвіченішого зоотехніка, чи виборного з громад, в хліві, спорудженому по останньому слову техніки і т. д., бо при плеканню худоби найбільшу роль грає своєчасність і уважність праці, а не помешкання чи його урядження.

Другу важливу галузь с-господарства — скотарство — дрібний господар має повну можливість провадити цілком самостійно про своїй власній волі, в своєму власному господарстві, « а якщо він буде потрібувати порад спеціяліста, то для цього організується контрольний союз і т. д. Сам процес ведення цієї галузі господарства залишається цілком в його руках і тільки окрім його сторони потрібують колективної допомоги.

Таким чином з сього ясно, що в сфері с-господарської продукції є подвійні господарчі процеси: 1) процеси, які вимагають спеціяльних технічних засобів — значить капіталу і 2) процеси, в яких переважну роль відиграють не засоби продукції; а індивідуальна праця. Основу с-господарської продукції складають

процеси другого порядку. Вони не потрібують кооперування і цілком доступні для індивідуального виконання.

Отже в сфері с-госп. продукції межі для кооперації ставляться процесами першого порядку. Звідси видно, що при самому тонкому розгалуженню коперативної сітки в сфері сільського господарства остається цілий ряд господарських процесів, які не мають жадних стимулів до кооперування і які остануться сферою чисто індивідуального господарювання.

Можна сказати навпаки: с-госп. кооперація зміцнює економично і технично трудове господарство в тих його формах, в яких воно існує і тепер, себ то в формах індивідуального г-ва на власній землі.

С-госп. кооперація є кооперація дрібного с-господарського продуцента і її природа цілком відповідає природі останнього.

Але поскільки вона є кооперацією продуцента, вона тим самим набуває собі ще риси, які відріжняють її від кооперації других видів. Поскільки трудовий продуцент виступає обєднано в кооперативній організації на ринкові, він веде з другим клясовим угрупованнями, що потрібують продуктів його праці, боротьбу за свій трудовий і господарчий дохід. Природньо, що, стаючи членом кооператива, він тим самим ставить собі мету зменшити видатки при купівлі предметів йому необхідних і збільшити ціни, які він одержує за свої продукти. З цього виходить, що останнім він стоїть на протилежному бігу нові в порівнанні зі споживчою кооперацією, яка ставить своїм завданням постачати споживачеві продукти по можливо дешевій ціні. Такий погляд про протилежність інтересів споживчої і с-господарської кооперації особливо повинен мати місце при розгляді відносин пролетарської споживчої кооперації і кооперації сільсько-господарської. Можна навести ряд ілюстрацій, які підтверджують такий погляд. „Война города с деревней“, яка особливо яскраво виявилась на Україні під час більшовиків і яскраво підкреслила сю про противність інтересів міського пролетаріату і селянства, а значить і неминучу боротьбу їх кооперацій; недавня піддержка с-г. кооперації аграрними колами в Німеччині в їх боротьбі зі збільшенням ввозного мита на продукти сільського господарства підкреслюють се ще яскравіше і треба сказати, що взагалі не бракує такого роду прикладів.

Такі міркування виявляють лише одно: кляса трудового селянства має свої інтереси, які не сходяться з інтересами других клясовых угруповань і особливо з інтересами клясів споживаючих. Ясно, що і кооперативні організації сих ріжних клясів не можуть мати одної мети і що вони призвані обороняти ріжні інтереси. Роскол на Будапештському з'їзді, неможливість організувати міжнародний кооперативний союз, що обеднав би всі галузі кооперації (теперішній обеднує тільки споживчу кооперацію) відсутність обеднющих центрів в окремих країнах і т. д.

все це явища не тимчасові, не випадкові, а вони коріняться в самій природі кооперації. Не можна заперечувати тому, що кооперація використовується тільки клясами трудящих, але поскільки інтереси ріжних клясів трудящих не однакові і поскільки вони стикаються, постільки і мета ріжних галузів кооперації ріжна і постільки прикладається вона обороняти ріжні інтереси.

Проти такого погляду заперечують тим, що хоч дійсно с-г. кооперація веде боротьбу за збільшення трудового доходу, але риночна ціна на с-господарські продукти (як і взагалі на всі риночні товари) встановлюється не трудовим с-господарством, а цілою сукупністю економічних і соціальних умов данного моменту і місяця. Отже сільське господарство веде боротьбу не за ціну, а за ту долю її, яка перепадає в руки посередників. Споживач все одно мусить заплатити на ринкові повну риночну ціну, але не вся ця плата попадає в руки трудового господаря. На сьому міркуванні будуються особливо міцні аргументи за відсутність ріжниці інтересів між споживачем і дрібним продуцентом, між пролетаріатом і селянством. Життя все ж таки розбиває ці аргументи і підтвержує справедливість поглядів про відсутність єдності кооперативного руху і про чисто природні причини сеї розіданості.

Недавно німецький рейхстаг прийняв нові законопроекти про ввозне мито на с-г. продукти. Ціни на них тепер безумовно підвищаться. В приняттю законопроекту відіграли головну роль не тільки аграрні кола, але і с-г. кооперація і своєю пресою і своєю організаційною силою. Іце кращий для сього приклад з історії болгарської кооперації часів Стамбулійського, коли власне хліборобський кооперативний банк разом з „консорціумом вивозу хліба“ відігравав ролю хлібного монополіста в Болгарії. Але найяскравіші факти виявляються в країнах, де дрібна власність зробилась єдиним продуцентом с-г. продуктів. В таких країнах як Чехословаччина, Польща, Румунія і т. д. дрібний с-г. продуцент — монополіст на хліб і він досить уміло бореться за підвищення цін на продукти сільського господарства.

Таким чином в боротьбі за трудовий дохід с-г. кооперація може вступити в конфлікт з кооперацією споживачів і їх інтереси можуть бути протилежними, що і помічалося в історії кооперації не один раз.

Резюмуючи сказане треба перш за все відзначити слідуюче: с-г. кооперація є кооперацією селянських трудових мас, які складають стійкий і житъздатний кляс дрібних-трудових продуцентів. Фундаментом для них є індивідуальне, самостійне господарство на власній землі.

Поскільки дрібні сільські продуценти використовують засоби, які дає їм кооперація вони не тільки збільшують міць своїх власних, індивідуальних, самостійних господарств, але роблять їх висішою, з економічного і техничного боку, господарчою формою

сучасного хліборобства. Поскільки с-г. кооперація покликана обороняти інтереси продуцента, постільки вона вступає в боротьбу зі споживачем, а значить і зі споживчою кооперацією.

Залишається додати кільки слів про кооперацію українську і її природу. Та кооперація, яка називалась українською була кооперацією селянина. Не численна і не міцна до большовиків мійська, головним чином, пролетарська кооперація українською названа не може бути. Се були скоріше інтернаціональні осередки на території України, які в кооперативному рухові грали незначну роль.

Українська кооперація була кооперацією виключно селянською і ділилась цілком механично на три галузі: кредитову, споживчу і сільсько-господарську, але покликані вони були обслуговувати інтереси одного класу — класу трудового сільського продуцента і через те не могло в ній бути ні ріжної мети, ні ріжних інтересів. Українська кооперація по своїй природі була єдиною коперацією. Навіть споживча її галузь була в самих віддалених відносинах з кооперацією пролетарською і хоч і була тенденція до об'єднання, але на практиці це об'єднання мало дуже небагато сердечної згоди.

Цілком стихійно відчувалася ця єдність української кооперації і відсутність тих антагонізмів, які охарактеризовані вище для споживчої і с-госп. кооперації, як кооперації двох ріжних класів. Про боротьбу ріжних кооперативних галузів не могло бути і мови. Через те і історія її знає такі моменти, які з першого погляду ніби протирічать всьому сказанному вище про природу с-госп. кооперації. В українській кооперації не було не тільки антагоністичних течій, але навпаки повна єдність. Найяс-кравійшими фактами, які демонстрували цю єдність були слідуючі. В 1917 році, коли „Дніпросоюз“ почав вимагати від „Централа“ передачі йому мануфактурних операцій, які приносили „Централові“ великі прибутки і були ним технічно високоорганізовані, „Централ“ без суперечок oddав „Дніпросоюзові“ весь свій мануфактурний відділ. Мануфактурна справа — справа споживчої кооперації, а для українського селянина не було шкоди в тому, що її буде вести „Дніпросоюз“, бо і „Дніпросоюз“ і „Централ“ були кооперативними організаціями українського селянства.

Так само в 1918 р., коли „Централ“ звернув увагу „Українбанка“, що товарові операції останнього повинні належати до компетенції „Централу“ — „Українбанк“ погодився з цією думкою і передав „Централові“ сі операції. Коли в звязку з недостачею готівки в 1918 р. „Українбанк“ поставив домагання, щоби кооперативні центри не тримали в себе готівки, а вносили її в „Українбанк“, то хоч се і було досить тяжко для кожного з окремих центрів, але остані негайно пристали на се.

Місцевий патріотизм, що правда, доводив часто до кон-

фліктів між членами правління окремих установ, але всі уставо-ви були установами одної і тої ж класи СЕЛЯНСТВА і спра-ва не могла розрішатись в яких будь прінціпових площинах, а тільки в площині техничної доцільності і через те легко дося-галося згоди.

За прикладом центрів широко пішла тим же шляхом і про-вінція. Тільки в Одесі та Харкові московському „Центрально-зові“ ічастило ще вносити розєдання й навіть ворожнечу тим, що споживчі союзи займалися збутом с.-г. продуктів по замов-ленню „Центрально-зову“, а кредитові союзи торгували мануфакту-рою від того ж „Центрально-зову“. Не було жадного сумніву, що і в сих містах почастило б скоро ліквідувати роскладову ролю „Центрально-зову“ і для цього Центральний Український Коопера-тивний Комітет робив самі старані заходи.

1919 рік привів Українські кооперативні центри до слідую-чого й найважнішого кроку.

Існування трьох цілком самостійних центрів, які обслугову-вали одну й ту ж селянську масу і які були лише ідеино об'єднані в Центральному Кооперативному Комітеті, а майже не мали нічого спільногов в провадженню господарчої роботи— було визнано за цілком недоцільне. Свідомі селянє кооператори не раз висловлювали про се свої думки.

З теоретичним обґрунтованням сих думок виступив „Цен-трал“, який настоював на організації одного органа, утвореного з „Українбанка“, „Дніпросоюза“ і „Централа“, що мав би об-єднувати і регулювати господарчу роботу кожної з сих трьох установ. Рішучим ворогом об'єднання виступив „Дніпросоюз“ в особі голови правління Д. Коліуха.Хоч тепер не може бути жадного сумніву, що ним керувала тоді провокаційна большо-вицька рука, яка за всяку ціну не бажала допустити до такого об'єднання, ним були висунуті аргументи здавалось цілком прін-ціпового характеру, які в історії української кооперації, відогра-ли тоді значну роль мало не довівши укр. кооперацію до рос-колу. Споживча укр. кооперація в особі „Дніпросоюзу“ зайня-лась тоді в широкому розмірі заготовками с.-г. продуктів і на протести „Централу“, що сі продукти може дати він, як галузь с.-г. кооперації, споживачі виставили ті положення, що інтереси споживчої й с.-г. кооперації протилежні, бо перша намагається зменшити ціни на с.-г. продукти, а друга навпаки.Хоч селянсь-кі споживчі крамниці зовсім не торгували борошном чи картоп-лею, які заготовляв „Дніпросоюз“ і хоч „Дніпросоюз“ поставляв заготовлені продукти не кооперативним крамницям, а по дого-вору Наркомпродові, але се не заважало йому відстоювати свої позиції теоретичними аргументами про ріжкість інтересів спо-живчої і с.-г. кооперації.Хоч у складі „Дніпросоюзу“ не було тоді ні одної робітничої кооперативної організації, що могла б зрівнятись хоч з найменшим селянським кооперативним союзом,

але „Дніпросоюз“ настоював на своїй позакласовій позіції і на тому, що він не розріжняє споживача-селянина й споживача-пролетарія. Така позіція логично доводила „Дніпросоюз“ до поменшення ціни на с.-г. продукти і вносила велику плутанину в єдину до того роботу.

Теоретичні суперечки велися мало не пів року, поки нарешті правління і Рада „Дніпросоюзу“ не зрозуміли того ненормального становища, в яке попала споживча галузь укр. кооперації і не відкликали свого представника Коліуха. Саботаж ведений Коліухом і інспірований большовиками зразу ущух і в березні 1920 р. „Українбанк“, „Дніпросоюз“ і „Централ“ об'єдналися в одну організацію ЦЕНТРОСПІЛКУ, що мала регулювати господарчі справи всіх трьох центральних установ. Українська кооперація дійшла сим до логичного вершка свого розвитку й переборола тим всі теоретичні й практичні труднощі, що стояли на її шляху.

Не дивлячись на теоретичні й практичні манівці, на які зводили українську кооперацію де-які її керовники, сама природа укр. кооперації — кооперації дрібного с.-г. продуцента, краще всяких теоретичних міркувань, зруйнувала всі — перепони до єдності, підпорядкувавши сій єдності і її споживчу галузь, що одбивалася на бік.

Правда, вже через місяць большовики прийняли свої міри і при участі ПОЮРА, Робкооперації і фіктивних представників „Дніпросоюза“ заснували ВУКОПСПІЛКУ, куди перейшов і Коліух. Центроспілку закрили, а ЦЕНТРАЛ та УКРАЇНБАНК скасували.

Але наведені факти з історії Української кооперації повинні служити одним з самих повчаючих фактів. „Оробітничити“ укр. кооперацію, себ-то переиначити її соціально-економічну природу і зробити її „нейтральною“ в соціально-економічному зміслі не пощастило навіть большовикам разом з тими українськими кооператорами, які перебігли до них.

Тим самим рукам, які руйнували укр. кооперацію, прийшлося і відновляти її і не на яких небудь „нових“ підставах, а на тих же, на яких велить поставити її природа. Вона була і буде кооперацією українського трудового с.-г. продуцента зо всіма випливаючими з цього наслідками, в які б покалічені умови її не ставили.



I. Прокопів.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ.

[Історичний огляд.]

Кооперація в Галичині починає розвиватися від 1873 р., коли вийшов закон про кооперативні спілки. В цьому і в пізніших роках повстають укр. кооперативи, головно кредитові. Ці т-ва задержали перевагу над іншими видами кооперації через цілий довоєнний період. Щоб охоронитися від лихви, населення творило кредитові спілки, а пізніше, коли вони добре розвивалися та назириали відповідні фонди, почали думати про посередницькі операції, як збут сіл.-госп. продуктів та закупка угноєння і т. п. Зарібно-господарських т-в, що належали до Краєвого Союзу Кредитового повстало 1873—1899 р. пересічно по 2 річно, а 1899—1906 по 12 річно. Зріст від 1899 р. пояснюється тим, що 1898 р. повстает Краєвий Союз Кредитовий, який заопікувався існуючими та почав організовувати нові спілки. Обєднуючи по при спілки й фізичні особи Кр. Союз Кредитовий не одержав права ревізії т-в і через те дав почин до заснування окремого „Краєвого Союза Ревізійного“. Він почав свою працю 1904 р. та заопікувався всею українською кооперацією Галичини.

Стан т-в, якими заопікувався Кр. С. Ревіз. був такий, як видно з цієї таблички:

Рік.	Чис т-в.	Число членів.	Паєвий капітал.	Резервовий фонд	Вклади ощадност.	Всілякі позики.	Касовий оборот.
1899	18	6.539	225.580	25.535	1.493.450	1.548.069	6.III.065
1900	31	13.855	507.160	98.672	2.958.727	2.985.081	14.903.I36
1901	43	18.123	645.043	135.171	3.669.438	3.495.143	19.282.375
1902	55	23.363	792.944	178.446	4.856.535	4.748.060	24.III.110
1903	73	36.295	1.139.094	270.392	6.812.676	7.078.982	34.196.001
1904	84	44.124	1.388.813	343.938	8.878.924	8.916.370	42.859.097

Чистий зиск: 1899 р. 22.525 к. 1904 р. 143.965 к.

Позики, які давали кред. т-ва, йшли головним чином на поліпшення селянського господарства.

МОЛОЧАРСЬКІ КООПЕРАТИВИ.

По перепису 1900 р. було в Галичині ок. 1.500.000 корів галицька корова давала пересічно 1000—1200 літ. молока річно: Дрібне селянство само споживало саме молоко не маючи змоги його збувати через віддаленість ринку. Переробки на масло чи

сир йшла одинцем й примітивним способом не даючи бажаних наслідків для сільського господарства.

Щоби піднести молочарське господарство скликав д-р Євген Олесницький економичну нараду Стрийщини, яка дала ініціативу до творення молочарських спілок. 1904 р. повстало перша молочарня у с. Завадові коло Стрия. При матеріальній допомозі стрийської філії „Просвіти“. Акцію ведуть Остап Нижанківський та Іван Ведрунь. Зацікавлені молочарством приглядаються веденню справи у Завадові та творять у себе молочарські спілки. У пресі та рефератах ведеться пропаганда молочарських спілок, як засіб піднесення господарства—Молочарська секція галицького господарського т-ва видавала підмоги новим молочарським спілкам, а Краєве Молочарське Бюро при Краєвім Відділі—іандрівні молочарські курси.

1905 р. повстает при стрийській філії „Просвіти“ — „Союз Руських спілок молочарських“, який бере на себе провід існуючих спілок та творить нові. До 31-III 1906 р. обєдналися в союзі 12 спілок, які від початку свого існування переробили 365.082 л. молока, з якого виробили 13.430 кг. масла. Масла продано на 31.894 к. а. по 2,20—2,56 к. а. за 1 кг. За молоко виплачено доставцям 25.632 к. а.

Цікаві дані про розвій молоч. спілки в Довжневі п. Со��ль за 1906 р.—За цей рік доставлено до молочарні 199.000 л. молока (це є. 552 л. денно). За це молоко виплачено членам 14.522 к. а. з молока вироблено 8.690 кг. масла, яке продавано по 2.23 к. а. Покривши на 2.770 к. а. адміністраційні видатки спілка мала 2.392 к. а. чистого зиску, з якого 1.889 к. а. виплачено доставцям молока, як доплату по 1 сот. від літри, а ренту до резервового фонду (301) нагороду молочареві і рахівниківі (100 к. а.) і на виставу худоби (100 к. а.)—Члени спілки мали багато вигоди, бо при домашньому виробі за браком часу і машин були б виробили на 20% менше та продало його на 73 сотика дешевше (по 1.50).

Зі зростом молочарських спілок реорганізується і їх союз 1907 р. та з початком 1908 р. працює „Краєвий Союз господарсько-молочарський“, т-во з обм. пор. До першої управи Союза увійшли: О. Нижанківський —справник (голова), Ів. Горалевич—скарбник, Михайло Тюн—книговодець. Заходами Е. Олесницького Союз одержав 15.400 к. а. підмоги з австрійського міністерства рільництва та поширив таким чином свою діяльність. Управитель бюра А. Д. Сембрахович організує успішно закордонний збут масла. Союз отвірає нові крамниці у Львові (2)—Станіславові і Чернівцях. Союз закладає нові спілки. 1907 р.—19, 1909—42, 1910—58 спілок, які розвивають свою діяльність. Про розвій спілки у Бережниці: Шляхоцькій п. Калуш свідчать слідуючі данні за 1908 р. До заложення спілки продавано 200-300 л. молока річно. У 1908 р. було у спілці 146 чле-

шів, які доставили від 157 коров 133.360 л. молока та одержали за це 9.471 к.а. це є. 64,87 к.а. на 1 члена, або 60,32 к.а. на 1 корову. Спілка виробила 5.129 кг. масла, якого продано на 12.515 к.а.: у 1919 р. було вже 200 членів, засновано 5 філій та перероблювано денно 1000-1200 л. молока.

1908 р. належало до Краєвого Союзу Ревізійного 9 молочарських спілок (в тому числі й союз). Вони мали 774 членів, 5599,90 к. паєвого капіталу, 9480,62 к. резерв. фонду. Товаровий оборот виносив 632.000 к., а касовай 1.317.629,14 к., чистий зиск 8.954,09 к. Сам молоч. союз виплатив спілкам за масло 166.213 к. та мав 1.088.686 к. касового обороту.

Щоби показати суспільству наслідки праці Молочарський Союз улантував 1909 р. хліборобську виставку у Стрию, в якій взяли участь по-над 400 виставців, котрі виставили понад 1.478 чисел ріжних продуктів. Виставка викликала зацікавлення й призначення своїх і чужинців. Відвідало виставку 36.000 людей. Молочарство займало головне місце на виставці. Переведено оцінку масла молочарських спілок — 9 спілок одержали дуже добре, 14 добре, 7 досить добре (задоволююче). Загальний ступінь — добре. За влантовання виставки одержав Союз диплом заслуги та золоту медаль від оціночної комісії та срібну медаль від австрійського міністерства рільництва. Цього ж року почав Союз видавати власний орган „Господар і Промисловець“.

Молочарський Союз не зовсім додержується прінціпів самодіяльності та безнастаними петиціями добивається 6.500 к. підмоги від Краєвого Відділу. Загальні збори Союза в 1910 р. свідчать про те, що не всі союзні спілки були у торговельних зносиах зі своєю централею та збували масло поза нею. Збори стараються усунути це аномальне явище через накладання кар по 40 сот. на 1 кілогр. недоставленого до централі масла.

Розвій союза характеризують слідуючи цифри:

Рік	Членів всіх	Паєв. капіт. т-в	Рез. фонд і спец. резерв.	Товаровий оборот	Чистий зиск.
1908	116	24	2.196	166.213	
1909	200	42	13.987	349.002,78	2.044,07
1910	235	66	17.436,50	11.037,39	382.984,65
1911	264	81	— 51.984,29 —		1.161.881,97

Це до членів союза, то в 1911 р. їх було лише 31 відсот. у 1910 р. на 235 членів було: 112 молочарських спілок та інших тонариств, 39 священиників, 24 урядники, 14 селян, 11 учителів, 4 купці й промисловців, 31 інших. З погляду теорії кооперації це неправильне союзне будівництво. У союзі було фізичних осіб більше ніж молочарських спілок і товариств, а він повинен би обеднувати лише молочарські спілки та служити лише їх інтересам.

Рівночасно з союзом розвивалися й молочарські спілки союза, про що свідчать слідуючі дані:

(Данні взяті з книжки А. Жука: „Українська кооперація в Галичині.“ Київ — Львів 1913.)

Рік	Спілок	Перероблено молока в літрах.	Вироблено масла кгр.	Виплачено за молоко корон.
1904	1	8.350	332	667,52
1905	6	521.732	12.868	31.980,76
1906	16	1.115.313	31.228	76.729,02
1907	20	1.925.092	77.000	157.863,22
1908	24	2.275.260	90.050	191.892,83
1909	42	2.314.678	92.587	193.419,30
1910	66	4.228.833	165.145	360.080,99
1911	89	6.277.237	250.014	537.665,50

У 34 мол. спілок та 17 відділах при інших кооперативах, що належали до Кр. С. Ревізійного було в 1912 р.: 7.470 членів, 10.638 коров. Один член доставив пересічно 645 л. молока, ц. е. 454 л. на 1 корову. На 1 кг. масла виходило 24,55 л. молока. Стан 34 спілок був слідуючий: 37.403,49 к. власного капіталу і 57.696,68 к. чужого капіталу. Статистика виказує, що молочарські відділи при мішаних кооперативах розвивалися краще ніж самостійні мол. спілки. Причина та, що спілка має більше адміністраційних видатків, чим молочарський відділ мішаного т-ва. У 1910 р. 17 мол. спілок мали власні будинки вартості 109.000 к. Молочарні інших спілок містилися у читальнях або селянських хатах.

Молочарський Союз у Стрию та його спілки займалися головним чином виробом масла і цим ще не вичерпували всього молочарського господарства. У гірських місцевостях цей промисел незручний, бо молочарні повертають відосереджене молоко, яке селяни мусіли б везти назад на гори. Щоб оминути цю незручність повстає в 1911 р. молочарсько-сироварський союз у Вижниці на Буковині, який поставив своїм завданням організацію гуцульського молочарського промислу. Союз влаштовував у Старих Кутах (Галичина) сироварський курс та приступив до праці не конкурючи з стрийським союзом а лише доповнюючи його діяльність. Сироварство більш оплачувалося та мало широкий збут у цілій Австрії— пише В. Павлюк. На жаль не маємо докладних відомостей про діяльністі цього союза.

Про діяльність молочарських спілок на Буковині та їх Молочарського Союза у Чернівцях не маємо рівно ж докладних відомостей. Перша молочарська спілка повстала в с. Замістя коло Вашківців ок. 1909 р.

Крім спілок, що належали до українських союзів, були ще українські спілки під державним патронатом. Патронат цей опікувався більше польськими спілками як українськими. В порівнанню із західними сусідами України, молочарські спілки розвивалися з ріжких причин слабше. Та все таки 10-ліття довоєнної праці зробило великий крок вперед та спричинилося до піднесення селянського молочного господарства.

КООПЕРАЦІЯ ДЛЯ ЗБУТУ І НАДБАННЯ ПРЕДМЕТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Збутом та набуванням предметів сільського господарства займався зпочатку окремий відділ т-ва „Просвіта“. — 1899 р. повстало т-во „Сільський Господарь“ в Олеську, яке 1902 р. було зреформоване та перенесено до Львова. „Сільський Господарь“ краєва централя перебирає від „Просвіти“ організацію сільсько-господарської торговлі. Та у цій галузі діяльності „Сільський Господарь“ не будучи кооперативним, а лише сільсько-господарським т-вом мав багато труднощій юридичного та фінансового характеру.

1899 р. повстає у Перемишлі „спілка для господарства і торговлі“, яка бере на себе збут і набування предметів сільського господарства. Вона видає книжечку: „Дещо про ґрунти і навози“ та поширюючи свої операції на всю Галичину намагається стати краєвою централею. 1906 р. мала вона 244 членів (у тому 35 відс. селян і священиків). 2.254 к.а. пайв, 2.499 к.а. резервового фонду та резерви страт; на 17.471 к.а. товарів. За 1906 р. продано товару на 195.696 к.а., а закуплено на 113.192 к.а. Операції зросли значно в порівнанні з попереднім роком через розвій торговлі штучними навозами (продано 100 вагонів). За рік видала спілка 1.500 к.а. на добродійні цілі та мала 1.043 к.ч. чистого зиску.

Попри перемиську спілку працювала секція „Сільського Господаря“. 1910 р. ведеться в „Економісті“ дискусія чи творити окремий „Господарсько-Торговельний Союз“ чи такою централею має залишитися перемиська „Спілка“. А. Жук висловлює думку, що „Сільський Господарь“ повинен занятися лише організацією сільсько-господарської торговлі, а не самою торговлею. „Сільський Господарь“ хотів утворити „Краєвий Союз господарських спілок“. У 1909-10 р. 23 філії „Сіл. Господаря“ посередничили в закупні господарських предметів для членів. 4 філії закупили таких предметів на 3.943 к.а., 5 філій спровадили 24 вагони штучних навозів. Торговельний відділ мав від 1-1—30-IV 1910 р. 44.546 к.а. обороту. Крім того „Сіл. Господарь“ розвивав широку агрономичну діяльність.

Крім перемиської спілки повстають подібні і по селах. Першою була „Спілка для господарства і торговлі“ в Наконечнім п. Яворів. Вони гуртується біля перемиської спілки, яка вела найкраще свої операції. Одним з директорів спілки був проф. Кортнець. У 1910 р. спілка мала 421 члена; 4851 к.а. паевого капіталу; 9.008 к.а. резерв; 54.040 к.а. вкладів, 416.161 к.а. товарового обороту та 1, 754. 763 к.а. касового обороту.

Питання про централю розвязується таким чином, що 1911 р. злучено торговельний відділ „Сільського Господаря“ з перемиською спілкою, яка змінила свій статут, перенесла свій осідок до Львова та виступає від цього року як „Краєвий Союз

господарсько-торговельних спілок“, торговельний синдікат „Сільського Господаря“.

Опираючись на філіях і кружках „Сільського Господаря“ виказув Союз незвичайно буйний зрист—каже А. Жук. До Союза належали спілки для збути і набування господарських предметів, господарські корпорації та приватні особи. З кінцем 1919 р. було 421 членів, в тому 66 спілок та інших т-в. Паєвий капітал виносив 27.535 к., резерви-18.624 к., вклади-34.839 к. debtori-300.161 к.. Задовженість Союза-173.034 к.. За цей рік Союз продав:

штучних навозів за	237.306 к.	інших товарів за	23.044 к.
насіння	119.540 "	збув ріжніх продуктів сільського господарства на	
угілля	101.807 "		
машин, знар, господ.	81.691 "	80.842 к.	
залізних товарів	50.468 "		

Союз мав магазини у Львові та склади у Перемишлі, Коломиї і Стрию.

Спілок для збути і набування, що належали до Союза у червні 1913 р. було 28.

На чолі Союза стояли Сильвестер Герасимович і Липецький.

КООПЕРАЦІЯ ДЛЯ ЗБУТУ ХУДОБИ І З МІШАНИМИ ФУНКЦІЯМИ.

За ініціативою „Сільського Господаря“ повстало 1910 р. перша спілка для збути худоби. До цього часу багато селянської худоби, а головно свиней йшли через руки посередників і через те ціна їх була невелика. Спілковий збут свиней приніс користі селянам та заохотив їх до праці в цьому напрямкові. „Сільський Господар“ організує спілки, контролює їх, виеднує допомоги від австрійського міністерства та посередничить при збути. 7 спілок: в Янківцях, Стрию, Жидачеві, Галичі, Чорткові, Радехові і Заліщиках вислали за 3 місяці 5.620 свиней у 47 посилках та, покривши адміністраційні видатки, виплатили за них 422.962 к.а. членам.

Від 13-X 1910 до 31-VII 1911 р. вислали спілки до Відня та Праги 260 посилок з 23.681 штук на суму 2.043.833 к. а. (покривши адм. видатки). У жовтні 1911 р. вислали спілки 13.125 свиней й 16 штук рогатої худоби до Відня, Праги й Львова та виплатили членам 1.008.470 к. на цих цифрах ми бачимо, як зростає збут свиней через спілки — за сам жовтень вислано половину того, що вислано від 13-X 1910 — 31-VII 1911 р.

Зі зростом спілок для збути худоби повстало потреба їх союза. Заходом „Сіл. Господаря“ повстав у березні 1911 р. „Союз для збути худоби“ у Львові. Директорами союза стали Яр. Литвинович та Богдан Дуткевич. Союз заопікувався спілками,

удосконалючи їх діловодство, подаючи ріжні інструкції та вишукуючи ринки збути худоби для спілок.

З кінцем 1911 р. було 56 спілок для збути худоби, які мали 29.965 членів, 39.628 к. а. паєвого капіталу та 32.980 резервового фонду. Союз спілок мав з кінцем 1912 року 83 члени з них 13 приватних осіб. У тому році вислали союзні спілки 72.879 свиней, 63 штуки рогатої худоби, 633 шт. овець, 32 шт. гусей. За весь цей товар виплачено членам 5.267.241 к. а. Міністерство хліборобства піддержуvalо кооперативну акцію збути. Союз одержав 1911 р. 30.000 к. а. допомоги, а 7 спілок 20.336 к. Завдяки цим допомогам та зросту спілок поширюється і їх діяльність. З початку спілки займались лише збутом свиней, а тепер беруться і до іншої худоби. І союз поширює свої операції. 1912 р. закладає у Львові фабрику ковбас та інших мясних виробів. Перероблений на власний рахунок продукт, продає у власних крамницях або висилає споживчим кооперативам та приватним особам. Від переробки союз йде ще даліше, закладаючи в Зловечі власний заклад для годівлі свиней.

Варто згадати кількома словами про організацію збути. Спілки засновувалися на район кількох десятків сел, щоб стало мати багато худоби на збут. Зв'язок з управою спілки держали мужі довірря з поодиноких сел, які збиралі у своїх селях худобу й висилали на вказане спілкою місце. Продаж була комісова на рахунок членів. Спілка брала лише невеликий відсоток на адміністраційні видатки. На залізничних двірцях (стачіях) спілки мали свої цупи, куди в означені дні зганялися свині. Збут йшов головним чином до Відня, де товар продавався при помочі Агенції Загального Союза австрійських хліборобських спілок. Збутом худоби займалися також кредитові та інші кооперативні спілки.

Попри реєстровані спілки збути худоби повстають у Галичині самобутні „тихі“ (не реєстровані) спілки для обезпечення худоби. Перша спілка повстала 1901 р. у Підпечерах пов. Товмач. Вона розвивалася добре та стала взірцем для інших. Існувала при місцевій читальні „Просвіти“ та не мала писаного статута, а лише усний регулямін (правильник).

За прикладом „Самопомочі“ в Підпечерах повстають подібні „тихі“ спілки в Микитинцях і Підлужу Станиславівського повіту та по інших селях. 1906 р. Панько Гнатюк з Довженева пише в „Економісті“ про потребу кооперативного обезпечення худоби та подає зразковий статут. Та новоповсталі спілки йшли своїм шляхом і не реєструвалися у влади. Про існування цих спілок не знали навіть економично-кооперативні централі. Довідалися про них аж 1910 р. коли у „Самопомочі“ з'явилася перша вістка О. Охримовича про підпечерську спілку та коли питання обезпечення худоби почало обговорюватися у галицькому соймі.

Спілками зацікавився „Сільський Господар“ та доручив О. Охримовичеві зібрати про існуючі спілки відповідні матеріали, оглядаючи їх на місцях. Зібрали де-які відомості „Сільський Господар“ починає опікуватися спілками та видав для них взірцевий статут. Та спілки не спішать з реорганізацією по нових статутах і працюють переважно по старому.

„Сільський Господар“ розсылав обіжники й квестіонарі та пропагував закладання нових спілок. На допомогу спілкам йшов також Краєвий Виділ.

Про стан спілок свідчить слідуча табличка, опрацьована А. Жуком:

ЧЧ. Село, повіт.	Рік осно-вання.	Відомости з року.	Чле-нів.	Обеспеч. худоби в ост. р.
1. Підпечери, Товмач.	1901	1910	235	533
2. Микитинці] Стани-	1904	1910	39	72
3. Підлуже [славів.	1904	1909	100	200
4. Махнівці, Зборів.	1905	1910	40	—
5. Тисова, Перемишль.	1907	1911	140	—
6. Ілинці, Снятин.	1907	1910	220	508
7. Москалівка, Косів.	1909	1910	252	—
8. Дуліби, Стрий.	1910	1911	118	286
9. Трійця, Снятин.	1910	1911	54	185
10. Хлібичин пільний, Снятин.	1910	1910	60	80
11. Старі Богородчани	1910	1911	35	69
12. Зубець, Бучач.	1911	1911	38	51

(таблиця через дві сторінки).

1331 1984

Ці спілки існували при просвітних т-вах, молочарнях, або самостійно. Системи збирання премій та оплата шкід були ріжноманітні — обезпечували головним чином рогату худобу та коні. Подані вище цифри не зовсім точні, але дають нам приблизну уяву про стан цих самобутніх напів-кооперативних, в сучасному розумінню, спілок.

З інших спілок в області сільського господарства були спілки зі спеціальними завданнями та мішані спілки. 1903 р. засновано у Ярославі „Т-во хову дробу“. Через рік мало воно 462 штуки домашнього дробу, 8 голубів та 1 крілика. З подібними завданнями повстало 1910 року „Руська краєва спілка для хову й продажи дробу та кріликів“ у Довжневі коло Белза. Задіяльність спілкою було не дуже велике. 1911 р. мала вона

120 членів. Управа спілки працювала інтенсивно. Винайняла поле, на якому розвела відповідне господарство. Спілка організує курси годівлі дробу й кріликів, видає брошурку: „Що треба знати про годівлю дробу“, та задумує занятися збутом яєць.

1910 р. існувало у Львові „Торговельно-пасішницьке т-во.“ В 1911 р. була спілка для збуту збіжжя в Соколі, 4 спілки для виробу дахівок, 3 млинарських. 1907 р. засновано у Львові парцеляційне т-во „Земля“, яке поставило своїм завданням збут та набування землі для членів. З кінцем 1912 р. мало 570 членів в тому 437 селян. Власного майна було 68.205 к., вкладів 160.951 к. Позик уділених членам 884,227 к. Від 1907 р. т-во набуло 4523 морги, які розпродало селянам.

Обезпечена вартість в останнім році.	Прибутки за цілий час.	Шкід від поч. існ.	Видатки за ціл. рік.	Надвишка -дефіцит.
--------------------------------------	------------------------	--------------------	----------------------	--------------------

91.120	10.139,40	72	7.362,20	2.777,20
—	577,60	6	397,99	179,61
—	3.143,16	25	3.172,64	29,48
—	400,00	4	400,00	—
—	560,00	5	560,00	—
66.970	4.218,00	17	2.078,00	2.140,00
—	600,00	6	600,00	—
—	686,36	6	504,40	181,96
15.197	1.466,55	24	1.256,85	209,70
18.080	160,00	1	100,00	60,00
11.280	707,00	4	424,00	283,00
—	51,00	—	—	51,00
202.567	22.709,67	170	16.856,08	5.853,59

З мішаних спілок було у 1911 р.: 9 кредитово-молочарських, 1 кред-збіжева, 4 кред-спож-молочарських, 1 кред-дахмол., 1 для торговлі і збуту худоби і т. і. Спілка Ощадності і позичок у Лешневі вела господарку на 175 моргах і випро-дукувала 1911 р. 17.200 кг. жита, 9.500 кг. пшениці, 6.600 кг. ячменю, 5.300 кг. вівса, 156.400 кг. бараболі і т. і. Спілка ма-ла розплодову стайню і хлівню.

Про розвій спілок збути та мішаних на Буковині не маємо докладних відомостей. 1903 р. Загальні Збори Союза русь-ких хліборобських спілок на Буковині „Селянська Каса“ дору-чають управі занятися збутом худоби, яєць та інших хлібороб-ських продуктів, набуванням майна та організацією молочарських та страхових спілок. Як виконано це завдання не ві-домо.

З огляду довоєнного стану сільсько-господарської кооперації ми бачимо, що хоч пізно народилася вона у Галичині та все ж таки розвивалася добре, стараючись охопити всі галузі сільського господарства. Була спілка для культури торфу, пропаговано машинові т-ва і т. і. Грунт був несогірний та бракувало ще кооператової свідомості серед мас та відповідної кількості ідейних та фахових кооператорів. Між провідниками кооперації бачимо головно адвокатів та священиків. Національна свідомість у кооперації зпочатку була невелика, Спілки були мішаного характеру, де-коли з українською більшістю, але з польсько-жидівським проводом. Українські спілки належать до державного Патронату хоч існує Український Ревізійний Союз. Спілки та союзи не зовсім додержуються кооперативних принципів. Випрошують допомоги у австро-польської влади та не пропагують належним чином самодоломоги. Повітових союзів не було. Краєві союзи були неправильно побудовані, бо обєднували деколи більше фізичних осіб чим спілок, хоч теоретично в союзі спілок не повинно бути приватних осіб, бо цим порушується схема кооперативного будівництва та рівноправність членів.

Світова війна знищила українську кооперацію в Галичині і на Буковині. Тут відбувалися воєнні події. Погищено та спалено багато кооперативного майна. Кооперативні провідники і рядові кооператори опинилися у військових окопах і нікому було продовжувати діло.

Не піднеслася кооперація і за часів української революції, як це ми бачили на Центральній Україні.

Галичину й Буковину окупували заздрісні сусіди та припиняли її економічний розвій.

Післявоєнний стан.

Лишнє де-не-де животіли в часі війни поодинокі кооперативи. Де-які оживали за часів української влади, та з приходом поляків вони упадали. Відновлення передвоєнних кооперативів (було їх 536) починається у 1920 р. Тоді то повстає при відновленому Краєвому Союзі Ревізійному Комітет Організації Кооперативів, який бере провід. У цій акції бере живу участь голова Ради Ревізійного Союза Ю. Павликівський, що до цього часу являється ідейним провідником галицької кооперації.

Післявоєнна кооперація в Галичині розвивається зовсім іншим шляхом. Коли перед війною переважала кредитова кооперація, то тепер переважає споживча. Нові кооперативи творяться на зміненних, згідно нового польського закона, статутах на інтеральних підставах та головна галузь їхньої діяльності споживча. Передвоєнні кредитові т-ва перемінюються також в

господарсько-споживчі спілки. Споживча кооперація, що лише зароджувалася перед війною, стойть тепер на першому місці. Що до сільсько-господарської кооперації, то вона розвивається повільно.

Молочарські спілки. Перша молочарська спілка відновлена 1920 р. в Сівці т. п.

У березні 1921 р. відновлюється Молочарський Союз у Стрию та розбуджує знищенні молочарські спілки. За 1921 р. йому вдалося відновити 30 спілок. Одержані півтора-міліоновий кредит в українських інституціях Союз закупив 60 комплектів молочарських машин для спілок. Союз упорядковує рахівництво та направляє молочарні спілки. Та спілки не віддачуються як слід Союзові, не всі належали до Союза і не складали відповідної кількості пайв. Жадали від Союза за великих авансів (зачетів), а коли Союз не міг їм таких давати, збували масло приватним посередникам. Та мимо того Союз розвивався у 1921 р. добре.

1922 р. був роком упадку молочарських спілок та їх Союза. Молочарські спілки іще слабіше підпирали свій Союз ніж у минулому році, що спричинило застій. Деякі спілки зовсім звінули свою діяльність, а інші розвивалися дуже слабо. З початку року стояло 19 спілок у зносинах з Союзом, а з кінцем року лише 9. — Ці спілки продали через Союз 16.632 кг. масла і 26.311 л. молока разом на 45,916.411 м. п. Та багато масла пішло в приватні руки, спричинюючи конкуренцію Союзові. Ось приклад з кооперативної несвідомості—Союз дав спілці 150.000 м.п. на закупно двірської паші, а спілка закупивши пашу перестала давати масло до Союза. Іншій спілці дав союз машини і прилади в кредит на 1,000.000 м.п., а спілка віддавала масло жидам і не спішила заплатити борг Союзові.

При таких умовах праця Союза була тяжка і він не міг розвинути своєї діяльності. Всеж-таки обслуговував спілки фаховими інструкціями та люстраціями. У 1922 р. Союз випродуктував 344 кг. масла і 646 кг. сира разом на 766.994 м.п. передав товару на 46,783.405 м.п. Машини продавав спілкам на 20-25% дешевше риночних цін. Поменікання Союза зайняло польське військо та приватні особи, яких Союз не міг позбутися.

Крім браку кооперативної свідомості на місцях та конкуренції чужих елементів, причинною упадку кооперативного молочарства в 1923 р. була іще посуха, а пізніце сльота та передчасний холод, що спричиняло дуже великий недостаток паші. Крім того в 1922 р. відбувалися вибори до польського сойму, а в звязку з тим переслідування та арештовання українських кооператорів.

Про розвій спілок та Союза в 1923 р. докладних даних не маємо, але й в цьому році не поступили вони багато наперед.

Від 1-VII до 31-X 1924 р. Союз продав продуктів на 63.158 зл. товарів на 4.625 зл. Закуплено разом продуктів на 60.423 зл.—товарів на 2.686 зл. Станиславівська філія закупила на 16.099 зл., а продала на 81.918 зл. Разом куплено на 139.199 зл. продано на 149.701 зл. Через працю фахівців з молочарською практикою діяльність Союза щораз ліпшає — 1 кг. масла виробляв Союз з 26,80 л. молока. У 1924 р. обеднував він 282 члени, з тих подавляюча більшість фізичних осіб. На загальне число 185 молочарських спілок у Галичині, діяльних було всього 43.

Про діяльність одної з більших молочарських спілок свідчать слідуючі данні: у 1924 р. доставлено до спілки 400.185 л. молока, за принятий товар виплачено 51.544 зл. Продано молока на 60.210 зл. Вироблено масла 15.647 кг. — 1 кг. масла вироблювано з 25,58 л. молока. Лише 28% масла, всього 4.381 кг. продано через Союз. 72% пішло через руки чужих ворожих українській кооперації посередників. Із 43 спілок не всі належали до Союза; деякі ходять самопас. В останні часи перероблюється у нас кооперативним способом ок. 7 мілійонів літрів молока і продукується ок 300.000 кг. масла річно.

Не дуже потішаючий післявоєнний стан молочарських спілок. Творяться й нові спілки -- каже дир. Мудрик—але ринків збути не має. Конкурує сибріське масло закордоном та у Львові. Та все ж таки вигляди на країце майбутнє, коли побільшити скількість фахових працівників на полі кооперативного молочарства та широкою культурно-просвітною роботою освідомити селянські маси про потребу та корисність кооперативного збути молочних продуктів.

З бут сільсько-господарських продуктів також слабо розвинений. Краєвий Союз Господарських Спілок старається як і перед війною, поставити як слід цю справу. У 1921-22 р. через упадок польської марки, почалася спекуляція в наслідок якої упали ціни на с-господарські продукти, а зросли на ріжні машини потрібні с-господарству. Через те селяне мало купували машини. Штучні навози, що мали збут перед війною, оказалися через великі ціни недоступні для селян. Лише літом був добрий збут серпів та кіс та дрібних залізних знарядів. Щоб задовольнити запотребовання кооперативів та повітових союзів господарський союз, не маючи відповідної скількості власних фондів, мусить брати вклади та позики за 10% і більше. Члени союза не вносили до своєї централі відповідної скількості паїв, хоч їх пасивний капітал виносив ок. 20,000.000 м.п.

В кінці 1922 р. союз змінює статут та приймає називу: Краєвий Союз Господарських спілок „Сільський Господар“ у Львові.

ві. Крім збуту й набування предметів сільського господарства союз бере на себе всі завдання, які має господарське т-во „Сільський Господар“. —Обі ці централі господарська й кооперативна працюють солідарно та доповнюються взаємно-підпираючи одна другу. Зміною статута „союз господарських спілок“ підходить ближе до правильного кооперативного союзного будівництва забезпечуючи у Надзвірній Раді Союза половину місць кооперативним спілкам. На місце дотеперішніх загальних зборів статут вставовлює збори уповноважених правних і фізичних осіб. Цею зміною статута Союз постепенно кооператизується.

Щоби схарактеризувати розвій Союза подаємо слідуючі цифри:

З кінцем операційного року на 1/VII 1920/21 1921/22 1922/23

Членів	1.888	2.019	1.972
Паєвий капітал	305.474	462.183	21.663.337
Резервовий фонд	38.720	62.400	447.874
Вклади до обороту	2.367.331	10.842.392	98.421958
Позики союза		10.050.974	260.921.843
Заг. сума білянсу	13.419.694	40.122.404	524.637.266
Куплено товарів		119.922.715	788.178.047
Продано „ „		129.824.050	742.075.669
Загальний оборот		1.331.014.510	9.044.070.698
Чистий зиск	229.793	2.302.948	27.165.038

З цифр бачимо, що Союз опирався головним чином на чужих капіталах. Весь власний маєток і чистий зиск становили лише 11%, цілого білянсу в 1922-23 р.

Як розвивалися поодинокі спілки, що належали до Союза про це не маємо даних. Спілка в Озірній провадила інтенсивно збут збіжжя. В осені 1923 р. продала 2 вагони збіжжя, 1.900 корців бараболі та ок. 1.000 кг. прядива за що вторгувала по-над міліярд марок.

Спілки для збуту худоби і мішані.

Креєвий союз для збуту худоби у Львові, хоч відновив свою діяльність формально та до 1922 р. не проявляв в дійсності діяльності. Нова влада унеможливила збут худоби гнетом адміністраційного режиму, некорисними ветеринарійно-поліційними постановами і т. і. Союз взвивав спілки до відновлення збуту худоби та через тяжкі господарські дносини жадна з них до 1923 р. не відновила свої діяльності. Союз змінив статут поширюючи рамки статутарної діяльності і для хову худоби.

У 1924 р. вислав союз 39 вагонів худоби за 102.000 зл. Збут цей був дуже трудний та не мав успіху, бо ринок виказував знижкову тенденцію. Праця поволі налагоджується. У першій половині 1925 р. вислав союз 63 вагони свиней. Збут зрос з 3-ох вагонів у січні на 30 у червні. Транспорти йшли до Різдва. Найбільше свиней збуває через союз Золочівщина, Зборівщина та Ходорівщина. В останньому часі союз організує збут рогатої худоби з Підкарпаття.

Хоч тяжкі умови та працювати вже можна. Два кооперативи снятинського повіту „заризикували“ і збули через союз 42 штуки свиней та одержали за них 25%, більше, чим давали місцеві згінники й самі пізніше дивувалися, що так добре вдається.

Обезпечення худоби перебрав на себе Молочарський Союз та наслідки цеї акції ще не відомі.

Господарсько-споживчі спілки та їх Союзи виконують фактично мішані функції. Вони збувають сільсько-господарські продукти, молоко, яйця й т. і. Набувають для членів серпи, коси та дрібні залізні предмети. II Краєвий Кооперативний з'їзд з 1923 р. став на шлях інтегрального кооперативного будівництва та поручає всім кооперативам творити молочарські відділи та організувати збут сільсько-господарських продуктів. З'їзд домагається злиття всіх кооперативних союзів в тому й ревізійного в один центральний союз з кількома відділами. Як наслідок цієї постанови повстив у 1924 р. „Центросоюз“.

Коли ми порівняємо сучасний стан сільсько-господарської кооперації в Галичині з передвоєнним, то бачимо певний застій. Сільсько-господарська кооперація ще не одужала від ударів світової війни та національної боротьби. Попри брак відповідної кількості фахівців, кооперативної свідомості та політично-адміністративні утиски польської влади, причиною застою треба уважати зубожіння українського селянства, головної підстави сільсько-господарської кооперації. Голод 1925 р. впливнув відемно на загал селянства а також і на сільсько-господарську кооперацію. Треба багато зусиль щоби поліпшити і піднести сільське господарство. Треба багато праці щоби піднести сільсько-господарську кооперацію та надати її союзам чистокооперативного змісту і форми, щоб вони обеднували лише кооперативні спілки, а не фізичні особи. Коли ми виконали максимум завдань, то зможемо лише облегчити тягар, але цілком його не усунемо. Не зможе сільсько-господарська кооперація піднести до європейського рівня добробут українського селянина, поки він буде душитися на невеликім клаптику землі. Усунути польську колонізацію та передати всю землю трудовому селянинові можна лише тоді, коли буде усунений сучасний капіталістичний режім та коли український народ зможе сам рішати про свої справи.

М. Литвицький.

Сучасне становище с-госп. кооперації на Україні.

В своїй статті маємо спинитися лише на одній з галузів кооперативного руху, а саме на с-госп. кооперації.

Робимо це тому, що ця гаузъ кооперації останніми часами набирає все більшого і більшого значення, маючи тенденцію зайняти домінуюче місце в кооперативному рухові українського народу.

Обмежуємо свій огляд лише теренами Центральної України і то переважно теренами 9-ти бувш. губерній колишньої Росії.

Причинами до такого звуження теми служить почести завдання самого збірника, для якого написана ця стаття. (В цьому збірникові в спеціальна стаття, що освітлює стан с-г. кооперації в Галичині), почести неможливість зібрати відповідні матеріали, щоб освітлити фактичний стан с-г. кооперації на етнографичній українській території в межах радянського союзу.

Однаке з дального аналізу кооперативного життя ми побачимо, що кооперативне життя в цілому союзі підлягає й регулюється законодавством, сконцентрованим в своїх провідних моментах, в Москві, що місцеві одміни з великими перешкодами завойовують (і то лише останніми часами) права горожанства в наявному кооперативному житті, а тому гадаємо, що наш нарис сучасного становища с-госп. кооперації для 9-ти губерній України в межах радянського союзу буде типовим для цілої етнографично-української території.

I.

ПРАВНИЙ СТАН С-ГОСП. КООПЕРАЦІЇ.

Переглядаючи законодавчі акти, якими регулюється в теперешній час життя й діяльність кооперативних установ у межах радянського союзу, ми не можемо не прийти до висновку, що в основних своїх моментах ці акти повторюють зasadничі прінципи кооперативного закону 20. III. 1917 р.

Тут ми найдемо і дефініцію кооператива, як т-ва, що має своїм завданням дбати не лише про матеріальний, а й духовний добробут своїх членів, і регистраційний а не концесійний порядок організації т-в, і добровільність участі в кооперації його членів, і право лише одного голосу на виборах не залежно від кількості пайїв, і верховенство в управлінні справами т-ва загальних зборів, і вільне об'єднання в кооперативні установи вищого ступня і навіть (відносну) свободу в налагоджуванню торговельних операцій.

Як відомо кооп. закон 1917 р. остаточно був зредагований і ухвалений на загальноросійському зізді в Київі в серпні 1913 р. і зафіксував у собі найкраїні змагання кооперативних робітників, що докладали всіх зусиль до унормування законодавчим шляхом кооперативного руху в Росії, і таким чином намагалися захистити його від сваволі російської адміністрації.

Але коли би на цій підставі хто небудь хотів зробити висновок, що кооперація за большевицької влади лише продовжує своє життя започатковане кооперативним законом 1917 р., то безперечно зробив би величезну помилку.

Кооперативне життя до 1917 р. мало стихійний характер і було досить недіференційованим. Найшире розповсюдженні були товариські (споживчі) крамниці та ощадно-позичкові і кредитові т-ва. Сільсько-господарська кооперація, як така, була слабо розвинута і була презентована с-госп. спілками; с-госп. „обществами“, що займалися головним чином агро-культурною роботою. Правда, значна частина функцій с-госп. кооперації провадилась кредитовими і ощ.-поз. т-вами, шляхом переведення так зв. „посередницьких операцій“, але це не зараховувалось дослідниками кооперативного руху до наслідків діяльності с-г. кооперації.

До революції 1917 р. було на Україні кооперативних т-в, що виконували функції с-госп. кооперації.

С-госп. спілок*)	132
С-госп. т-в**)	1.071
Кредитов. т-в (що вели пос.	1.207
Ощ-поз. т-в опер.)***)	383

Після видання кооперативного закону 1917 р. почалась горячкова робота по унормуванню кооперативного будівництва взагалі та по переведенню його ді-

*) Список с-хоз. т-в, артелей і др. ко-вов на 1-1. 914 г. Г. У. З. и З.

**) В. Морачевский. Справочная свѣдѣнія о дѣятельности с-хоз. обществ на 1915 г. отд. С. Э. и Стат. СПБ.

***) Огчет по мелкому кредиту Упр. по дѣлам мелк. кр. за 1914 г.

ф е ренція ції. Народжуються Всеукраїнські Кооперативні Центри „Українбанк“, „Дніпроюз“, „Централ“, „Укострахсоюз“, „Книгоспілка“ і як верховний орган, в розумінню ідейного керовництва кооперативним рухом на Україні, „Коопероцентр“.

Найменш показна своєю роботою в минулому с-госп. кооперація об'єдналась коло свого центру — Центрального Українського Сільсько - Господарського Кооперативного Союзу — „ЦЕНТРАЛУ“, — з початком його організації, набирає в своїй роботі величезного розмаху і скоро займає одно з найпочесніших місць. Українська кооперація була системою сuto-народніх організацій, що мала своїм завданням задоволення і охорону реальних інтересів Українського населення. Маючи міцну правну базу в кооперативному законі 1917 р., вона мала всі вигляди на те, щоб зайняти визначне місце в економичному житті, повставшої до самостійного державного життя країни, допомагаючи тим самим зміцненню і її політичної сили та значіння.

Але цього не сталося. Не місце тут спиняється над запитанням — Чому? — Факт той, що керування суспільно-політичним і економічним життям після жовтневого большевицького перевороту з початку в Москві, а потім і на просторах цілої бувшої Росії почало зосереджуватись в руках комуністичної Москви. Вона не згірше давніших „собірателей русских земель“ — російських царів — намагалася удержати в своїх руках керовництво не тільки політичним, ай економічним життям, звільнених од царської деспотії, країн. На шляху до цієї мети на Україні стояла молода, але потужна сuto-народня організація — кооперація. Треба було за всяку ціну знищити її. Всі засоби були пущені в ход. В січні місяці 1920 р. на Україну було поширено чинність декрету 20.III. 19 р. про споживчі комуни.

Декретом 27. I. 20 р. наказано всім галузям кооперації злучитися зі споживчою кооперацією, центром якої являється удержані московський „ЦЕНТРОСОЮЗ“.

Кредитова кооперація остаточно ліквідується, зливаючись цілковито по цьому декретові зі споживчою кооперацією, а інші галузі кооперації (с-господарська і промислова) стають автономними секціями того ж „ЦЕНТРОСОЮЗА“.

Цей декрет поширено було на Україну 10.VIII. 20 р. і таким чином остаточно було зруйновано всю попередню організаційну роботу українського кооперативного руху.

На підставі декрету з 20-III. 19 р.

§ 1. У всіх містах і місцевостях споживчі кооперативи об'єднуються і реорганізуються в єдиний росподільчий орган — споживчу комуну.

§ 4. В споживчу комуну включається все населення даної місцевості. Кожний громадянин мусить стати членом комуни і приписатися до одного з її розподільчих пунктів.

§ 9. єдиним господарським центром всіх союзів споживчої комуни є ЦЕНТРОСОЮЗ (в Москві),

§ 14. На місцеві продоргани покладається догляд за виконанням споживчими комунами і їх союзами декретів, постанов, та загальних положень державної продовольчої політики. Для цього місцеві продоргани можуть вводити в правління споживчих комун по одному представникові, затверженному губпродкомом (губерніальним продовольчим комітетом) з правом припиняти виконання постанов правління і оскарження їх в органи наркомпрода (народного комісаріату продовольчих справ). Теж право введення (свого представника) надається губпродкуму, а в Центросоюз наркомпродові^{“”}.*

От в цю то єдину споживчу комуну і повинні були вілятися всі інші види кооперації, передавши на її представі § 11 декрету споживчій комуні всі свої капітали.

Мотиви для такого згвалтування української (як раніш і московської) кооперації в декларативній частині декрету були виставлені слідуючі: „Трудність продовольчого положення вимагає рішучих (екстрених) заходів для врятування країни від голоду і найстрогішої економії сил і засобів.

В царині розподілу необхідне тому утворення единого розподільчого апарату. Кооперативний метод необхідно було застосувати в системі соціалістичного господарства, як метод здійснення соціалістичних функцій, а не як метод боротьби з приватним капіталом. Це тим більш необхідне і невідкладне, що всі розподільчі органи (головним чином розподілені на 3 групи: продоргани, робкооперативи і загально-горононські кооперативи) одержують більшість продуктів з одного джерела, а третя між цими групами стала вже непереносимою перешкодою справі.

Об'єднання існуючих розподільчих органів повинно бути зроблене так, щоб головний апарат правильного масового розподілу, іменно кооперація, як єдиний апарат, створений і перевірений довголітнім розвитком при капіталізмі і практичним досвідом, був не знищений і не відкинутий, а покладений в основу нового — збережений і удосконалений.

Виходячи з цих зasad і змагаючись передати справу розподілу в руки самого населення та знищити нерівності розподілу через теперішні кооперативи, що дають перевагу своїм членам, Р.Н.К-ів і видала о цей декрет^{“”}**).

Таким чином із добровільної, народної самодопомогової організації, що в ріжких напрямках працювала для задоволення потреб укр. населення, українська кооперація обернулася в систему технично-розподільчих пунктів, в котрій (системі) своєвільно порядкував представник місцевого продоргану.

Поставлені комуністичною владою завдання перед цими розподільчими пунктами не були здійснені. Нереальна думка —

„) Е. Н. Штандель. Курс советского кооперативного права. Книго-спілка. 1924 р. Методом Главпрофоба НКПр. УССР. допущен в качестве учебного пособия для уч. вузов, техникумов, профшкол і курсов. Стр 95-98.

**) Е. Н. Штандель. Ibidem.

заправляти справою задоволення ріжноманітних потреб населення на теренах б. Росії з одного центру — Москви — збанкрутювала. Голод збірав свою жорстоку данину. Споживчі комуни, поминувши попередні кооперативні організації, стали засобом до спекулятивної торговлі безвідповідальних перед населенням представників влади з одного боку і адміністративними органами для зборання з населення продразверстки — з другого. Населення відсахнулося від такої „кооперації“ і воліло мати до діла з приватними перекупщиками, переплачуючи їм звичайно колосальні суми. Разом з тим населення не могло простити владі націоналізації тих тяжко запрацьованих копійок, які воно довірливо вкладало в кредитові та інші кооперативи і які тепер безконтрольно розтринькувались людьми, що „не сіали, й не жали“.

Безнадійне становище загально-державного господарства — в наслідок більшевицької економичної політики — примусило їх шукати виходу. Таким виходом було проголошення нової економичної політики (НЕП), яка давала більшу волю приватно — капіталістичному апаратові. Це не могло не відбитися і на правному стані кооперації.

В цівільному кодексі РСФСР читаємо: § 52 „Розріжняється власність: а) державна (націоналізована і муніципалізована), б) кооперативна і в) приватна.

§ 57. Законно існуючі кооперативні організації можуть володіти всякою роду майном нарівні з приватними особами. Промислові підприємства, що їх організують чи набувають кооперативні організації в порядкові, встановленому законом про відповідні галузі кооперації, можуть бути власністю означених організацій незалежно від кількості працюючих в підприємстві робітників. (Собр. Узак.. 1922 г. Ч.71 стр. 904-905).*)

А IX всеросійський з'їзд рад в 1921 р. в своїх директивних постановах по питаннях нової економичної політики і промисловості ухвалює:

„§ 6. З метою збільшення загальної кількості продуктів у країні та оживлення товаровиміни, радянська влада повина: 1) широко підтримувати всі види кооперації (зокрема сільсько-господарську, промислову і кредитову), надавши їй широку можливість перенесення заготовок і всеобщого розвитку місцевої промисловості та піднесення господарського життя взагалі; 2) забезпечити дрібним і середнім (приватним і кооперативним) підприємствам умов правильного розвитку продукції і вільного розпорядження своїми продуктами“. (Собр. Узак., 1922 г. Ч.4, ст. 43).**).

І справді, від цього часу ми помічаємо зміну в кооперативній політиці радянської влади, яка йде в 3-х напрямках: з одного — боку в напрямку привернення старих кооперативних принципів внутрішньої організації; з другого — в напрямку розкріпощення ріжких галузів кооперації од неприродного обед-

*) Законы о кооперации. Систем. Зборник декретов, постановлений, инструкций, примерных уставов і пр. А. М. Доматовский под. ред. А. М. Винавера. Москва. 1924 г. стор. 5.

**) Ibid

нання їх з кооперацією споживчою і з третього — в напрямку децентралізації кооперативного життя і передачі керування місцевим кооперативним центрам (однаке адміністраційного [представники відомств], а не суто-кооперативного [союз союзів] характеру). Формальною підставою для таких змін являється постанова ВУЦІК-а від 17-III. 21 р. про заміну продразверстки натуральним налогом і про вільну виміну господарських лицьків.

Таким чином кооперація набуває право заготовляти всякої роду продукти сільського господарства.

Вслід за цим декретом слідують декрети: ВУЦІК-а від 13-IV 21 р.*), „в одміну поширеного на Україну декрета від 20-III. 19 р.“ про те, що „вступ в члени такого роду об'єднань (споживчих кооперативів) і вихід з нього є добровільний“ (§3). Однаке повної волі господарювання ще немає.

„На сп. т-ва державою покладаються такі обовязки:

а) виконання обовязкових задань продорганів в галузі заготовок і виміни виробів фабрично-заводської і кустарної промисловості на продукти с-господарства.

б) розподіл в країні всіх продовольчих предметів і широкого споживання заготовлених державою і одержаних з націоналізованих фабрик та заводів, концесійних підприємств і ввезених з закордону. (§7).

Центр розпорядчий переноситься ще в 1920 р. в Харків і спочатку лише для споживчої кооперації а потім і для всієї кооперації на Україні ним визнається „ВУКОПСПІЛКА“ (§11).

Але „Президія ВУЦІК має право ввода в склад правління ЄСТ (єдиного споживчого т-ва) і їх об'єднань своїх представників на рівних правах з виборними членами правління (§13).

Такої вимоги закону ми не здибуємо в декретах, що підводять правний ґрунт під інші галузі кооперації.

12. X. 21. видається ВУЦІКОМ і РНК УССР декрет про промислову кооперацію, в котрому між іншим говориться, що „організація промислових кооперативів є справою державно-необхідною і всім органам державної влади пропонується допомагати кустарям в справі їх кооперування і з цією метою: 1) видавати замовлення кооперативам переважно перед приватними особами, 2) авансувати кооперативи для виконання державних замовлень... сировиною і грошовими засобами і 3) допомагати кооперативам переважно перед приватними особами при підшукуванню необхідних помешкань, набуттю інструментів та при заготовці необхідної їм сировини.“ (§6).

18. X. 21. виходить декрет „про сільсько-господарську кооперацію“, яка, як і кустарно-промислова, визнається справою державно-необхідною. До неї застосовується без змін наведений вище §6 з декрету про пром. кооперацію і

*) Всі дати видання декретів і витяги з них взяті мною з книжки. Е. Н. Шендель. Курс советского кооперативного права.

крім того встановлюється і що „с-господ. кооперативи і їх союзи здійснюють свої операції за свій страх і риск, не підлягають контролю робітничо-селянської інспекції і на них не поширюються правила декрета про розрахункові операції“ (§8).

Слідкуючи за настроями радянських законодавців, на котрих не могли не вплинути страхіття голоду 1921 р., до якого допровадила їхня до краю зцентралізована і підпорядкована адміністраційним чинникам економічна політика, ми бачимо як все далі і далі йде їхня думка, ухиляючись в зазначеніх вище напрямках.

Так о постановах IX всеросійського з'їзду рад „по питанню про відбудову і розвиток с-господарства“ читаємо:

... 4. „про допомогу розвиткові с-г. кооперації“.

21. Всеросійський З'їзд Рад надає величезне значіння розвиткові с-г. кооперації для внутрішнього піднесення продукційних сил селянського господарства, для заховання господарської стійкості малосильних селянських господарств, для розвитку селянської самодіяльності, для швидкого і трівкого засвоєння селянськими масами поліпшень, що їх переводять засобами державної політики, для полегчення переходу од дрібного господарства до великого товариського. Всеросійський з'їзд рад зобов'язує всі органи рад. влади, і в першу чергу земельні органи, допомагати будівництву селянської кооперації і самим взяти участь в цьому будівництві, масово підготовляючи кооперативних інструкторів і рядових робітників для сільських ячеєк, переважно з-по-серед-пильних малосильних господарів, а також шляхом розвинення обширної кооперативної пропаганди усної й друкованої“*).

В постановах тогож З'їзду „про сільсько-госп. кооп. читаємо.

I. Основна продукційна с-г. одиниця – дрібне селянське господарство – занадто слабка, для того, щоби в самій собі знайти сили, необхідні для відбудови і дальнішого розвитку. На допомогу їй може прийти: 1) державне регулювання і 2) концентрація сил у формі всеобщої взаємодопомоги і розвитку самодіяльності на підставі господарського інтересу.

II. По умовах теперішнього моменту другий шлях являється леше здійснимим і скоріше може дати бажані наслідки. Організаційні форми скупчення сил дрібних с-госп. одиниць історично дані в кооперації. Радянська влада при переведенню нової економічної політики робить утворення і розвиток с-г. кооперації одним з основних моментів своєї с-госп. політики.

III. ... Самої глибокої уваги вимагають до себе також т-ва кредитової кооперації, тому що організація в селі продукційного кредиту створює можливість для правильної роботи сільсько-господарської продукційної кооперації...**)

Таким чином ми бачимо, що під натиском життя, в директивних постановах найвищого законодавчого органу радянського союзу ясно визначається величезне значіння с-госп. ко-

*] Закони о кооперації. Стор. 156-57.

**) Закони Кооперації. Стор. 157.

операції і поруч з нею висовується і кооперація кредитова. Державне регулювання збанкрутувало і треба дбати про самодіяльність населення „на підставі господарського інтересу“.

На Україні ці настрої законодавців одбиваються в декреті ВУЦІК-а і РНК України від 5. IV. 22 р.*) „Про кредитову кооперацію“.

„З метою поліпшення умов для розвитку сільського господарства і кустарної промисловості“...

§ 1. Громадяне УССР. можуть організовувати кредитові і ощадно-позичкові кооперативи для видачі своїм членам пільгових позик на задоволення їх господарських потреб для планомірного і доцільного об'єднання засобів окремих членів т-ва з метою задоволення більших господарських потреб для набуття потрібних в промислах і господарствах членів т-ва інвентаря, матеріалів, сировини і іншого обладнання та для посередництва по збути продуктів праці своїх членів“.

11. VII. 23 р. видається декрет ЦІК-а СНК радянського союзу (СССР) про реорганізацію споживчих кооперативів на засадах добровільного членства, в наслідок чого декретується „одмінити обовязкову приписку громадян до ЄСТ. Вступ в члени споживчих т-в і вихід з них є добровільний“ (§1).

Декретом того ж загально-союзного органу від 20. V. 24 р. надається право союзним республікам в своїх межах організовувати об'єднання споживчих кооперативів в маштабі республіки (§22), а цим об'єднанням—утворювати загально-союзне об'єднання (§23). Загальний порядок організації—регистраційний. Самий же декрет наближається до нормальних умов існування спож. кооперативів по закону 17 р.

I зрештою 22. VIII. 24 р. тим же органом видано декрета „Про С-Госп. Кооперацію“, в якому говориться:

„Визнаючи розвиток с-г. кооперації одним з важніших засобів піднесення сільського господарства і прилучення трудових селянських мас до соціалістичного будівництва і вважаючи необхідним покласти тверді підстави для кооперування сільсько-господарського населення на всій території СССР“... (дозволяється):

§ 1. ...організовувати кооперативи для

а) спільного ведення с-госп. продукції і підсобних підприємств, б) постачання засобами продукції населення, в) переробки і збути продуктів с-господарства, г) меліорацій, д) набування і використовування машин і технічних споруджень, що їх застосовують в сільському-господарстві і селянському обіході, е) інших заходів, склерованих до поліпшення сільського господарства“, а для цього

§ 2. ..а) переводити в своєму районі.. кредитові операції в формі: приймання вкладів, видачі позичок для господарських потреб та посередництва при розрахунках, б) обслуговувати потреби своїх членів у това-

*) Всі дальші декрети наведені по книзі А. М. Шендель. Курс сов. кооп. права.

рах споживчого значіння через продаж і видачу їх в оплату за продукти с-господарства, що їх здають для збуту, в) займатися під загальним контролем нар. ком. освіти і нар. ком. зема відповідних республік поширенням с-госп. знання шляхом організації читань, бесід, популярних бібліотек, виставок, показних і досвідчих участків, видання періодичної й неперіодичної літератури і т. ін.

В с-г. кооперативах першого ступеня має бути не менше 5 членів, а в кооперативах з кредитовими функціями не менше 50. Союз може бути утвореним не менше як 3-ма т-вами. § 4.

Дальніші пакти декрету цілковито майже відповідають кооперативному законові 17 р.

В напрямку децентралізації керування кооперативним життям радянська влада дійшла до створення спеціальних кооперативних комітетів, яким і належить загально-організаційне керування діяльністю кооперації. Кооперативні комітети поділяються на губкомітети (при губвиконкомах—губерніальних виконавчих комітетах) і головні кооперативні комітети при СНК-мах відповідних республік.

Такий головкооперком для України був організований на підставі затверженого совнаркомом 31-I-1922 р. положення. До компетенції цього органа, як і підлеглих йому губкооперкомів належить:

*

а] керування [направлені] та регулювання діяльності всіх галузів кооперації;

б] попередній розв'язд, погодження й дача заключень по законопроектах, що їх представляють окремі відомства і організації по питаннях кооперації,

в] видання керуючих [руководячих] інструкцій в доповнення та пояснення існуючих декретів і положень по кооперації,

г] встановлення й регулювання взаємовідносин між кооператорами і госорганами,

д] встановлення форм погодженої роботи окремих галузів кооперації з всеукраїнською кооперативною радою ВУКОРАДОЮ,*)

е] догляд за виконанням госорганами й кооператорами діяльності і положень по кооперації,

ж] реєстрація установ кооператорами

з] захист інтересів кооперації перед всіма відомствами й обжалування вчинків останіх перед вищими органами УССР.“ **)

В примітці до цього положення Е. М. Штандель додає, що постановою главкооперкома від 2-VII-24 р. в одміну попереднього положення про коопер. комітети регулювання останніми діяльності всіх галузів кооперації повинно звестися до організаційного регулювання без права розрішення кооперативно-господарських питань, тому що питання господарського порядку повинні вирішуватися з одного боку по кооперативній лінії, а з другого — наркомвнутрограм, котрий скупчув

*) По матеріялах, які були в моєму розпорядженню мені не вдалося вияснити компетенції цього органу. М. Л.

**) Е. М. Штандель. Курс советского кооп. права. стор. 8-9.

в своїх руках регулювання торгової роботи кооперації та встановлення взаємовідносин між кооперативами і госорганами в галузі торговлі.

По проекту нового положення про кооперативні комітети в склад головкооперку входять: представник РНК — він же голова і по одному представникові від НВТ, НКЗ, НКФ, НКЮ, ВСНГ, НКТР, Укрбюро ВЦСПС, Українбанка, Уцерабкопа, ВУКС і „Сільського Господаря“.

Таким чином на протязі трьох років радянській владі довелося крок за кроком здавати свої позиції, щоб нарешті прийти до того стану, в якому перебувала українська кооперація в момент її цілковитого знищення радянською владою поширенням на неї декретів 20. III. 19 р. та 27. I. 20 р.

Трудно найти яку небудь логику в такому поступованні, коли стояти на прінципі необхідності створення трівкої економичної (кооперативної) організації для обслуговування і захисту реальних потреб інтересів працюючих мас населення.

Але не з цього заложення виходила радянська влада, а тому і значні правні полегчення для кооперації взагалі, та сільсько-господарської зокрема не дають бажаних реальних наслідків. Українське коопероване населення не являється повним господарем своїх кооперативних організацій і значну частину своєї енергії витрачає на полагодження ріжких непорозумінь, які виникають на грунті переплетення інтересів ріжких адміністраційних і кооперативно-господарських установ, що мають своїм завданням регулювати ріжні ділянки в діяльності кооперативних установ ріжного ступня.

В першу чергу тут треба відзначити досить нерішуче поступовання центрального кооперативного органу — главкооперку — в напрямку переведення в життя декретів і директив верховних законодавчих органів.

Найкращою ілюстрацією до цього можуть бути два декрети про повернення майна с-г. і куст-пром. кооперацій.

Один з них виданий ВУЦВК і РНК УССР від 2. I. 24 р., а другий — всесоюзний, виданий РНК СССР від 22. VII. 24 р. Ось що пише з приводу цих декретів п. В. Алібів^{*}): „Обидві постанови визнають, що майно повертається з метою поліпшення становища й господарського зміцнення с-г. та куст-пром. кооперації, українська постанова, крім того, підкреслює величезну важу цієї кооперації в справі віdbудови сільського господарства України“.

Однаке, коли розбирати конкретний зміст цих постанов то виходить, що і „об'єкт повернення дуже вузький“. Повертається не все майно, а лише будівлі... Право губвиконкомів і окрви-

^{*}) „Сільський Господар“ ч. 13-14. 1924 р. Двохтижневик Всеукр. Союза с-г-кредитової пром-кредитової кооперації. Харків. стор. 9-11.

конкомів повернати цілу низку будівель з їх розсуду на ділі являється фактичним відмовленням кооперації в поверненні майна, бо практика показала, що виконкоми не тільки не мають великого бажання робити це, невигідне для них повернення, але й роблять кооперації великі перепони в справі повернення навіть безсуперечних будівель“. Та й „субектом права повернення по укр. декрету являються с-г. і куст-пром. кооперативні організації, що прилучаються до своїх центрів („Сільський Господар” і б. „Українкустарспілка“). Кредитова кооперація не тільки не являється субектом права повернення, але її майно поділяється проміж с-г. і куст-пром. кооперацією, в залежності від складу членів (кустарі й ремісники або сільські господари) кр. кооперативів, яким належало майно, що підлягає поверненню.

В той же час „инакше стоїть справа по всесоюзній постанові. Вона надає кооперації далеко більше прав, ніж українська.

Об'єктом повернення тут являються не тільки будівлі, але й підприємства, промисли й інше майно, яке належало кооперативним організаціям: с-господарським, промисловим, кредитовим, і кредитовим з с-госп. і промисловими функціями і які перейшли в 1918-21 рр.: а) до державних (в тому числі до комунальних) установ і підприємств у порядкові націоналізацій, муніципалізацій й розпоряджень місцевих органів влади, б) до споживчих кооперативних організацій на підставі декрету ВЦВК і РНК, РСФСР від 27. I. 20 р. і аналогичних декретів інших союзних республік“. З цього зроблено один лише невеличкий виняток про підприємства, передача яких не може відбутися „без шкоди для роботи вище згаданих підприємств“.

Таким чином: „об'єкт повернення, порівнюючи його з українським, далеко ширший й охоплює дійсно все майно, де-б воно не знаходилося та в чому б воно не полягало“.

Крім того: „повернення майна провадиться незалежно від розсуду того або іншого органу місцевої влади: це повернення являється не її правом, а обовязком, за невиконання якого винуваті урядові особи повинні підлягати під карну відповідальність“. По українському ж декрету об'єкти повернення: „повертаються в кожному окремому випадкові губвиконкомами“... або... „окрвиконкомами з свого розсуду“.

Що торкається субектів права повернення, то ними „по союзному декретові являються не тільки с-госп. і промислові, але й кредитові кооперативні організації, незалежно від того, прилучаються вони чи ні до своїх кооперативних центрів“.

З цього ми можемо зробити висновок, що центральні органи, призвані захищати інтереси кооперації на Україні, дуже слабо виконують своє завдання.

Законотворча ініціативність цих органів не відзначається жадною орігінальністю. Умови місцевого життя мало обходять кооперативних законодавців на Україні. Майже всі видані ними декрети і постанови являються повторенням декретів і постанов загально-союзного совнаркому.

Пояснити такий характер такого відношення дуже легко.

Поперше домінуючу роль в кооперативному житті на Вкраїні відиграють наші давні знайомі з Харківського Поюра — засадничі й принципові вороги самостійності українського кооперативного руху. Звичайно, дивно було б припустити щоб вчорайші противники й активні борці проти унезалежнення кооперативного руху стали сьогодня такимиж активними й органичними творцями цієї незалежності. По друге — занадто міцно засіла в голові модерних кооператорів з компартії думка про пріоритет споживчої кооперації, щоб вони з легким серцем погодились на визнання за іншими галузями кооперації рівнозначного зі споживчою кооперацією положення в кооперативному рухові.

Але живе життя сильніше за всякі вимріяні концепції і реальні інтереси сільського господаря-українця примушують коритися собі і створювати найбільші відповідні організаційні форми для їх задоволення.

До новел в сільсько-господарському кооперативному житті, як на теренах радянського союзу взагалі так і на теренах України зокрема, треба віднести існування сільсько-господарських колективів так званих колгоспів (комун, артілів і т-в по громадській обробці землі.)

Повстали вони в звязку із заходами рад. влади коло організації незаможного селянства. Перший декрет про комітети незаможників селян був ухвалений 9-V-920 р. і підтверджений IV всеукраїнським з'їздом рад.

На весні 22 р. було ухвалено постанову про комнезами на заг. зборах ЦК Компартії України, в якій між іншим говорилося:

”... Партия в інтересах зміцнення пролетарської диктатури ставить перед собою і комнезамами ось такі завдання

б) Широка колективізація індивідуальних (окремих) незаможницьких господарств і організація кустарних артілів посільки серед незаможників виявилась тяга до колективних форм г-ва.“ *)

Ці улюблениці творців комуністичного устрою користуються (і цілком зрозуміло) особливою увагою радянської влади. Коли повстало питання про розкріпощення с-г. кооперації і надання їй державно-необхідного значіння, то колгоспи не були перетворені в кооперативи цієї галузі. Навпаки в постановах IX всеросійського з'їзду рад „про с-г. кооперацію“ читаємо:

*) В. Іжевський. Коротка історія Ком. Нез. Сел. на Україні. Вид. „Червоний Шлях“. 1924 р. ст. 77-78.

...“IV. с-г. комуни й артілі (колгоспи), як соціально цілком виявлені клітини (ячейки) працюючих, повинні бути втягнуті в кооперативне будівництво. Прилучення колгоспів до загального с-госп. кооперативного руху необхідно переводити з великою обережністю, без ломки їх позитивного революційного змісту і не шляхом анархичного переходу окремих колгоспів на загально-кооперативний статут, а шляхом організаційного включення цього типу с-г. кооперації (підкреслення наше М. Л.) в загальний кооперативний союз. Колгоспам при цьому надається право організовувати свої самостійні губернські об'єднання. При переводі комун і артілів в кооперативні організації, необхідно розглядати кожний випадок окремо, вибираючи для данного колгоспа таку форму кооперації, котра найбільш відповідає характерові його продукційної діяльності і умовам району. Земельним органам надається право безпосередньої матеріальної допомоги колгоспам, що вийшли в кооперативну сітку, помимо союзних об'єднань, з метою надання цим колгоспам значіння агрокультурних центрів“.*)

Однаке „цей тип с-г. кооперації“, очевидно, не виявив особливої життєздатності. Самостійного значіння в загально-кооперативному рухові він не набрав. А тому довелося зпочатку поширити на „цей тип с-г. кооперації“ положення про сільсько-гospодарську кооперацію взагалі—декретом ВЦІК і РНК (загально союзного) від 17. II. 1921 р.; потім декретом того ж органу від 21. IX. 22. їм надано право „входження в кооперативні союзи на рівних підставах з кооперативними організаціями першого ступня“ правда при умові, коли в їхньому складі є „не менше 15 дорослих членів“,**) а нарешті—постановою ВУЦВК і РНК від 12. X. 24 надається право: „с-г. колективам (комунам, артілям й товариствам для спільної обробки землі) поруч з правом входження в спілки с-г. кооперативів також право входити в первісні с-г. кооперативні т-ва на правах їхніх членів з тим, що колективи реprезентуються в первісних с-г. кооперативах своїми уповноваженими або правліннями. Число їхніх голосів визначається числом пайїв, але не може перевищувати $\frac{1}{5}$ їдців у даному колективі, при всякому числі пайїв“.***)

Таке упривілейоване становище приводило не лише до порушення основної засади для інших членів кооперативів, що до числа голосів на заг. зборах, а й до величезних непорозумінь між кооперативними союзами установами с-г. кооперації і урядовими установами (переважно НКЗ), на обовязку яких лежало опікування „цим типом с-г. кооперації“. Непорозумінь і тертя не усунула і спеціальна інструкція головкооперкуму від 2. VI.

*) Закони о кооперації. стор. 157-158.

**) Ibid. ст. 161.

***) „Сільський Господар“ за 1924 р. ч. 12. ст. 43. Харків.

23 р. „про розмежування функцій між НКЗ і „Сільським Господарем“ по обслуговуванню колективного руху в селі“.

На цьому закінчуємо аналіз законодавчих актів, що визнають правне становище на Україні кооперації взагалі і с-г. зокрема. Ми навмисне не торкалися законодавчих актів про порядок організації та реєстрації кооперативних установ. Вважаємо це питання другорядним і не прінциповим. Про це прийшлося би писати в практичному порадникові для радянської кооперації, а цього ми не маємо на меті.

Підводячи підсумки, можна було б, на підставі всього вищесказаного, прийти до висновку: 1) що після невдалих спроб до налагодження господарського життя шляхом державного регулювання, радянська влада зрештою повернула на старі випробовані шляхи задоволення господарських потреб населення підбитих нею країн шляхом кооперативної організації самого населення; 2) що для найкращого здійснення цього завдання вона підвела міцний правний ґрунт під кооперацію, як самостійну економичну організацію самого населення.

Так начебто ствержують можливість такого висновку і такі декларативні заяви редакційних колегій, що пропагують ідеї радянської кооперації. В одній з таких декларацій*) читаємо: „Таким чином справа відбудови господарства країни може бути справою лише самих працюючих...

В теперішній час над відбудовою господарства країни працюють ріжні сили.

Перша сила — державна промисловість, трести, синдикати, державна торговля, мійське і державне господарство...

Друга сила — це кооперація, себ-то організація господарства силами і засобами самих працюючих...

Кооперація — сила не ворожа державній промисловості, а дружня їй. Обидві вони ставлять перед собою одне завдання: відбудова господарства країни в інтересах працюючих. Державна промисловість відбудовує велике господарство зверху, силами держави, а кооперація — знизу, силами самих працюючих.

Між ними працює третя сила — приватний капітал. Він дбає лише про свої прибутки... Приватний капітал зійде з кону тоді, коли з сільським господарством країни цілковито спрямиться державна промисловість і кооперація, коли ці дві сили — одна, що діє зверху, а друга — що діє знизу, наблизяться одна до другої, зіллються в одну силу — соціалістичного господарства країни“.

Однаке, навіть при наявності таких редакційних заяв, не можеш прийти до зазначеного вище висновку. В нашему рос-

*) Что надо знать о советской кооперації, в-во „Деревня і Знаніє“. Москва — 1923 г. ред. стаття „Сов. хоз. и кооперація“ стор. 5-6.

порядженню є більш серйозні данні, що переконують в зовсім протилежному. Так декретом СНК (загально союзного) від 17. V. 21 р. „про керуючі вказівки органам влади у відношенню до дрібної і кустарної промисловості та кустарної с-г. кооперації“ доручається „§ 6. переслідувати за порушення договорних зобовязань по відношенню до державних органів, а також за неправильне використування передаваемого коопераціям майна, здійснюючи неухильний адміністраційний догляд за діяльністю кооперативів“.*)

Всякий з нас добре знає, що значить таке ідилічне обєднання в умовах радянської дійсності судового правопорядку з адміністраційним доглядом. Але не хочемо наражатися на закид в суб'єктивно-пристрасній оцінці радянського кооперативного законодавства. А тому візьмемо більш об'єктивні данні, що характеризують погляди і відношення до кооперації ідеологів і практиків комуністичного будівництва на Україні.

Маємо на увазі не раз уже цитовану нами працю Е. Н. Штанделя — „Курс советского кооперативного права“. Не можемо обминути її, бо вона являється підручником, на якому виховуються нові кадри кооперативних діячів. У вступові до свого курсу автор говорить. „Право... відбиває соціально-економичну обстановку і волю пануючої класи. Так в буржуазному суспільстві, в умовах приватно-капіталістичних відносин, право захищає переважно класові інтереси пануючої класи — буржуазії. В соціалістичних же радянських республіках навпаки — право погоджене з економічними предпосилками того устрою, який в перехідним від державного капіталізму до соціалізму, захищає переважно інтереси пролетаріята, як пануючої класи в державі“.**)

Уже ця одна дефініція права, беручи під увагу класову діференціацію укр. нації, викликає цілком оправдане запитання: яка ж ріжниця для українського селянина між буржуазним і пролетарським правом, які в однаковій мірі обслуговують і захищують інтереси класів майже не існуючих в складі української нації? Але не будемо відповідати на це запитання.

Перейдемо до поглядів на кооперацію. „В умовах розвитку соціалістичної держави пише п. Штандель — кооперація є одним з методів соціалістичного будівництва“ (підкр. наше М. Л.) і далі: „коли ми вдумаємося в процес розвитку кооперації в радянській державі, то переконаємося в тому, що кооперативний метод застосовується в народному господарстві в тій чи іншій ступені, в тих чи інших межах в залежності від данної конкретної економичної обстановки. Так в період військового комунізма продовольче питан-

*) Законы о кооперации. стор. 6-7.

**) Е. Н. Штандель. Курс сов. кооп. права. стор. 5 і дальші.

ня займало чільне місце. Основне завдання держави зводилося до того, що б зібрати сільсько-господарські продукти і розподілити їх між робітниками, а фабрикати направити в село для розподілу поміж селянами, Великої ваги робота по збору продразверстки була покладена на наркомпрод, а кооперативний метод був використаний в галузі розподілу сільсько-господарських продуктів і фабрикатів серед населення. В звязку з цим кооперативні організації повинні були охопити все населення і всю територію республіки. Звідси—основні правові предпосилки декрета 20. III. 19 р.“

Ми знаємо до чого привів цей декрет, але на це не звертає уваги радянський знавець кооперативного права. Його не обходить до яких конкретних економічних наслідків приводить той чи інший правний акт. Для нього важним є лише теоретичне погодження волі радянського законодавця з вифантазуваними ним економічними предпосилками. А тому п. Штандель пише далі: . . . „В умовах економіки періоду військового комунізму були відсутні господарчі предпосилки для відокремленого існування окремих галузів кооперації і тому, на підставі декрета 10-VIII-20 р., відбулось злиття всіх галузів кооперації“ . . .

. . . „НЕП зовсім (отнюд) не змінив поглядів радвлади на кооперацію і коли тепер правне положення кооперації різко змінилося в порівнанню з попереднім періодом, то це пояснюється лише тим, що в умовах НЕП-а одкрились нові обрї для застосування в народному господарстві кооперативної методи... можна сказати, що кооперації дані державою бойові завдання на ріжких ділянках господарського фронту. Так на підставі декрета про споживчу кооперацію (13-IV-21 р. і 20-V-24 р.) остання мав метою завоювати селянський ринок“ . . . (очевидно, для предметів виробу державної промисловості — отої „п е р шої с и л и“, що працює над відбудовою великого господарства країни. М.Л.). „перед іншими галузями кооперації також стоять відповідальні завдання в справі відродження сільського господарства, внесення в його організацію засад колективізації і т. д.“ . . .

Одним слівом можна дати які завгодно організаційні форми для кооперації, аби тільки вона гонила воду на млин комуністичної влади, що, прикриваючись інтересами пролетаріату, всіма засобами визискує українське трудове населення. А коли це „води“ не буде, то в справах „вільної“ кооперативної організації, на підставі декрета тої ж влади, забирає голос „неухильний адміністраційний догляд.“

А що це так, ясно говорить про це і сам п. Штандель:

„В наших радянських умовах кооперативи взяті кожний з'окрема, уявляють з себе цілком самостійні організації (вони являються, як говорять правники, самостійними субектами права), а між тим кооперація в цілому підпадає під регулюючий

вплив вищих економічних органів республіки (УЕР, держпла-на і інш.), котрі не лише вивчають господарчу роботу кооперації, визначаючи її питому вагу в системі народного господарства та її успіхи в справі боротьби з приватним капіталом і в галузі піднесення продукційних сил країни, а й регулюють взаємини кооперації з державними господарчими органами, встановлюючи основні моменти господарчої політики останніх відносно кооперації..

Крім економичної регуляції кооперації, держава скупчує в своїх руках також і загальний контроль над її діяльністю, а також і загальне організаційне керування нею з тою метою, щоб кооперація не ухилялась в бік чужих її завдань, а головне, щоб розвиток її йшов у тих організаційних формах і іменно в тому напрямкові, як це намічено робоче-селянською державою, що скеровує свої зусилля в бік переустрою суспільства на соціалістичних засадах".

Отже вдумуючись в історію української кооперації за часів поширення на ню декрету 20. III. 19 р. і оголошення декрета 10. VIII. 20 р., сопоставляючи писання безвідповідальних перед населенням редакційних колегій з офіційними декретами відповідальної за свої вчинки влади, ознайомившись з тими правними ідеями, на яких виховуються майбутні діячі української кооперації, ми не можемо не прийти до висновку, що сучасне правне становище української кооперації, як самостійної економічної організації українського народу — не являється трівким і міцно забезпеченим. Чергова зміна економічних предпосилок, основаних на політичних вимогах моменту, не спинять радянську владу од нових експериментів на Українською Кооперацією. Українській кооперації (а значить і найширшим верствам укр. працюючого люду) не буде легче від того, що ці експерименти будуть юридично обґрунтовані і віллються в форму відповідних декретів.

А тому Український народ взагалі, а українські кооператори з'окрема повинні докласти всіх зусиль, щоб вирвати цей „кооперативний метод“ з рук комуністичної влади на Україні. Він мусить бути перетворений в суцільну і незрушуиму систему народного господарства України. З метою оборони його, як системи, що найкраще забезпечує реальні інтереси працюючих, а не для використання цього „методу“ в політичних інтересах конкретного моменту, повинна творитись всяка широ-народня влада на Україні.

II.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ С-Г. КООПЕРАЦІЇ.

В організаційному відношенню с-г. кооперація на радянській Україні перейшла також певну еволюцію. Підпорядкована

на підставі декрету 27. I. 1921 р. споживчій кооперації, с-г. кооперація переживала найтяжчу добу свого існування, не маючи можливості набрати і відповідних організаційних форм. Ось що пише в своїй статті: „Сельсько-хозяйственна кооперація України“ п. Ф. Черненко: „Загальна обстановка ступневого переходу від натурального селянського господарства 1921 р. до розвитку його товарності й боротьба з інтегральним напором з боку споживчої кооперації не сприяли розвиткові спеціальних видів с-госп. кооперації. Тільки з 1923 р. цей процес починає помітно розвиватися і спеціальні т-ва швидко збільшуються в своєму числі“.*)

Загалом беручи, сучасна с-госп. кооперація на Україні поділяється на три категорії: а) Універсальні с-госп. т-ва, б) спеціальні і в) с-госп. колективи (колгоспи). Кожна з цих основних категорій с-госп. кооперації в свою чергу поділяється на такі види: 1) універсальні с-г. т-ва бувають: а) з кредитовими функціями і б) звичайні -- без них; 2) спеціальні т-ва охоплюють ріжні галузі с-господарства і поділяються на: а) меліоративні, б) машинові, в) бжільницькі, г) бурякові, д) садово-городні, е) скотарські і інші; 3) С-госп. колективи законом поділяються на три категорії: комуна, артіль і т-ва по спільній обробці землі. Однаке, на Україні є де-які відміни в організаційних формах колгоспів. Так, напр., п. Стопнєвич розподіляє колгоспи по видах так: а) хліборобські артілі, б) фахові артілі, в) комуни та г) т-ва по спільній обробці землі. Спеціалізація в будівництві артілів виявилися переважно в таких галузях, як садівництво та городництво, молочарство та буряківництво“.**)

Інші автори як, напр., Л. Касперович***) поділяють всі колгоспи на такі три види: а) супрягу, б) с-госп. артіль і в) с-госп. комуну. Кожний з цих видів вказує, очевидно, на те, що місцеве населення не дуже рахується з урядовими формами кооперативів і творить таку форму організації, яка по місцевих умовах являється найбільш відповідаючою.

Вид універсального с-госп. т-ва в теперішній час одержується від аналогичного т-ва в дореволюційні часи тим, що в коло його завдань вводиться також і організація с-госп. кредиту та ведення відповідних операцій. Та хоч кооперативною практикою на радянській Україні не виключаються і чисто кредитові кооперативи, однаке з 1923 р. „с-госп. кр. т-ва було визнано основною низовою клітиною с-госп. кредиту і все кредитування скероване було через сітку с-г. кредитових т-в“.****)

*) Вестник С-хоз. Кооперации. Орган Всеросійского союза с-хоз. кооперації. N 4. 15. II. 25 г.

**) Б. Стопнєвич. С-г. Кооп. на Україні в 1924 р. „Сільський Господар“. Ч. 15. від 15. XII. 24 р.

***) „Агроном“ Ч. 5-6. 10. IX. 23 р. Місячник земорганів, агроробітників і культ-господарів Наддніпрянщини. „Видав Ред.-Вид. Ком. Київського губземуправлення.“

****) Ф. Черненко. „В. С-х. Кооп“. N 4. Ibid.

В обсягові інших завдань сучасні с-госп. т-ва на Україні майже нічим не одріжняються од таких же т-в дореволюційного часу.

Значні відміни помічаються в колгоспах. Вони, як відомо, радянським законодавством визнаються с-госп. кооперативними організаціями, що утворюються для „спільного ведення с-госп. продукції і підсобних до неї підприємств“. На ці організації поширюється все законодавство про с-г. кооперацію. Разом з тим колгосп з числом членів не менше 15, оскільки він провадить сільське господарство на землі, що перебуває в його трудовому користуванню, являється земельною громадою (обществом) [ст. 42 і 90 Зем. Код.]

Оця обставина, що с-госп. колектив (колгосп) являється земельною громадою, відріжняє його від усієї решти с-госп. кооперативних організацій“.*)

По обсягу своїх завдань і характерові внутрішньої організації колгоспи також відріжняються як од інших с-госп. кооперативів так і поміж собою; а саме:

1. „Супряга — є тимчасове об'єднання сил і реманенту, коли кілька індивідуальних господарств об'єднуються, за браком реманенту, для більш успішного переведення якого-небудь моменту хліборобської праці. Тимчасове об'єднання сил і реманенту в супрязі і толоці ی не впливає на використання продукції й вона цілком поступає індивідуальним господарствам, згідно площі їх землі. Супряга рахується лише переходовим моментом до організації колективу і тому юридично не реєструється“.**)

2. Т-во по спільній обробці землі. „Учасники такого т-ва зговорюються один з другим на тому, що вони разом працюють на спільному участкові землі, але засоби їхньої продукції являються власністтю кожної окремої родини... живуть кожний на своїй садибі й не об'єднують свого живого й мертвого реманенту“.***)

3. Артіль. В ній об'єднується не лише земля для спільної роботи, а також і засоби продукції: мертвий реманент, коні, худоба. При цьому взаємовідносини між артільщиками не закінчуються збором та розподілом врожаю. В артілі ведеться спільне і єдине господарство, оскільки суцільне, оскільки суцільним буває індивідуальне господарство“.****)

На Україні артіль „має три ступені розвитку, дивлячись по принципах організації продукції й розподілу її наслідків.

*) Колективное земледелие. Справочная книжка для землед. комун, артелей і товариществ. Под ред. В. В. Хижнякова. „Коопер. издат“. Москва. 1925 р. стор. 130.

**) „Агроном“ Ч. 5-6. 20. IX. 23 р. ст. 61.

***) „Колект. земл.“. стор. 10.

****) „Колект. земл.“. стор. 11.

„Спілка-артіль першого ступня — постійне обєднання робочої сили і всієї польової землі, реманент живий та мертвий залишається в користуванні господарств, які заклали спілку. Спілка користується реманентом своїх членів на умовах оплати... В такій спілці розподіл прибутків провадиться згідно затраченої сили“.*)

Таким чином артіль першого ступня на Україні по своїй правній структурі і характерові внутрішньої організації майже нічим не одріжняється од т-ва по спільній обробці землі. Юридична ріжниця полягає, очевидно, лише в формально зарегістрованій по статуту назві.

„В спілці (артілі) другого ступня переводиться повне обєднання робочої сили, польової землі: реманент є обєднаний на умовах виплати власникам його вартості в установленій строк. В такій спілці між членами помічається більше солідарності й розподіл продуктів провадиться як згідно затраченої сили, в деяких випадках, так і на їдця“.

„В спілці (артілі) 3-го ступня маємо повне обєднання сил і реманенту, як внеску і переважно всієї площі землі як польової, так і садибної; розподіл переводиться здебільшого на їдця“.**)

4. Комуна. „В комуні переводиться повне урівнення інтересів учасників; учасники зливаються в одну спільну родину, з єдиним господарством, єдиним (спільним) майном і одною каюсою так само як це буває в поєдинчій родині. Характерною особливістю комуни є те, що в ній не має особистої власності ні на майно, ні на працю... Комунари (учасники комуни) зобов'язані віддавати всю свою працю і працю своєї родини спільній справі. Врожай і інші здобуті цінності (блага) розподіляються по потребах кожного, як це буває у великій родині“.***)

З цього ми бачимо, що с-госп. кооперативні організації мають своїм завданням охопити в усій повноті с-господарчу діяльність українського господаря як в її продукційних процесах так і в торговельних (збут предметів с-господарства і постачання потрібних для господарства предметів і продуктів).

Однак є радвлада не з однаковою симпатією ставиться до кожного з цих видів с-господарчої кооперації. З міркувань чисто партійно-політичних вона виявляє найбільшу симпатію до колгоспів.

„Нова економічна політика — читаємо ми в інформаціях про працю управління колгоспів — виїсши розслойння в село, загрожує відходом від радянської влади незаможного селянства, позбавленням її політичної опори, що вже відограло свою величезну роль, на яку потрібно вва-

*) „Агроном“ Ч. 5-6. 20. IX. 23 р. ст. 61.

**) Ibid.

***) „Колл. землед.“ стор. 11.

жати також й для майбутнього. З приводу цього наркомземом запропоновано губземвідділам звернути саму серйозну увагу на активне підтримання незаможного селянства шляхом обєднання кращих дбайливих елементів його в колективні господарства, забезпечуючи їх всіма засобами: дешевою позикою, привчаючи їх на підставі цієї позики до суверого господарського розрахунку“.*)

Таких організаційних форм набирають сільсько-господарські кооперативи першого ступня. Цим, звичайно, не вичерпуються організаційні форми. С-госп. кооперативні організації об'єднуються в кооператививищих ступнів. Вищими ступнями являються районові сільсько-господарські союзи і союзи Всеукраїнського масштабу. Однаке 3-х ступнева система кооперативного союзного будівництва не завжди додержується. Так, напр., при вирішенню питання про організацію Всеукраїнської спілки трудових рибалок „держплан визнав за необхідне кооперувати трудових рибалок по двухступневій системі: первісні кооперативи і Всеукраїнський центр; районові ж союзи визнані недоцільними. Однаке ті союзи, які виникають на підставі господарчого ґрунту можуть функціонувати“.**)

З цього ми можемо зробити висновок, що загально пошиrenoю на Україні являється трохступнева система кооперативного союзного будівництва.

Порушення в цю схему вносять колгоспи. Являючись більші політичними чим кооперативними (по суті своїй) організаціями, вони, і після поширення на них законів про с-госп. кооперацію, не зіллялися органично з цілою системою сільсько-господарського кооперативного будівництва. І до цього часу вони підпадають опіці і с-госп. кооперативних союзів, в склад членів яких вони входять, і органів наркомзема. Ця подвійність і відбивається на характері союзного будівництва колгоспів. Вони здебільшого входять в склад райсоюзів, а через них і до Всеукраїнських с-госп. центрів. Але це, очевидно, не задовольняє їх. Так, напр., в статті п. П. К. „Про районові ради колективів“***) читаємо: „Треба сказати, що те притягнення колективів до складу членів райсільгоспсоюзів, яке провадилося досі, не відповідає широким плановим завданням в галузі колективізації сільського господарства.

Насамперед, збираючись лише 1-2 рази на рік на окружні зїзди при райсільгоспсоюзах, колективи не мають змоги в по-грібній мірі здійснити організаційного та культурного звязку проміж себе“, а тому більш менш задовольняючою формою вищого ступня організації для колгоспів можуть бути на думку автора: районові ради колективів Одещини. В склад цих

*) „Сільське Господарство“. Місячник наркомзему УССР. Ч. 3-4. 1923 р.

**) „С. Госп.“, Ч. 13-14. Листопад. 1924 р. стор. 32.

***) „С. Госп.“ Ч. 12. Жовтень. 1924 р. стор. 9.

рад входять зав. РЗУ (районове земельне управління), представники КНС (комітет незаможніх селян), райпаркуму, райагроном і по одному представникові від колективів району.

Виконавче бюро районової ради складається із РЗУ, головрайкомнезема, райагронама і одного представника колективів".

Чи санкціонована законом така, заведена місцевою практикою колективів, система спеціальної для них організацій, сказати не можемо, бо й сама стаття п. П. К., як і інші на цю тему, містилася в порядкові обговорення, а тим часом в обіжникові наркомзема про врегулювання взаємовідносин земорганів і с-г. кооперації пишеться: „В деяких місцях спостерігається ухил колгоспів до самостійних обєднань, окружних і губерніяльних. Такий ухил треба усунути, як шкідливий з політичного і господарчого боку, бо коли дозволити відрив колективних організацій від с-г. кооперації, то остання буде захоплена виключно заможніми елементами. Крім цього, розмежування життя колективних організацій і с-г. кооперації приведе до розорошення сил і коштів".*)

Таким чином погляди місцевих діячів і урядових чинників різко розходяться.

Найвищим кооперативним центром с-госп. кооперації на Україні являється Всеукраїнський союз сільсько-гospодарсько-кредитової та кустарно-промислової промислово-кредитової кооперації.

З 1. I. по 1. X. 1924 р. союзом представлений друкований звіт за 3-їй операційний рік. Дата його заснування припадає на початок 1922 року.

Судячи по назві і переглядаючи внутрішню структуру цієї установи приходиш до висновку, що це був центральний союз універсального типу, який мав зосередити в собі обслуговування всіх видів сільсько-гospодарської кооперації на Україні. Так, крім звичайних відділів бухгалтерії, фінансового, організаційного, секретаріату і т. д. ми тут бачимо відділи: а) фабрикатів, що має своїм завданням постачати своїх членів всіма необхідними в господарстві предметами і це поділяється на 4 підвідділи: 1) с-г. машин та знаряддя, 2) лісовий, 3) металічних виробів та дрібного реманенту і 4) палива та шімарі. б) Відділ збуту, що має завданням організувати збут продуктів скотарства та птахівництва, сировини та насінньову справу. Поділяється на такі підвідділи: 1) мясно-жировий, 2) яєчно-птахівничий, 3) насінньовий та 4) сировинний. в) Хлібний відділ, г) буряковий відділ, що має завданням організувати посівлющу цукрового буряка, д) Відділ колгоспів, е) Цук-

*) „С. Г.“ Ч. 11. Вересень. 1924 р. ст. 39.

р о в и й в і д д і л , що порядкував заарендуваннями цукроварнями, ж) С т р а х о в и й в і д д і л , що прийняв на себе представництво держстраху на Україні та з) М е л і о р а т и в н е б ю р о . Крім того „С. Г.“ перейняв на себе і опіку над кустарно-промисловою кооперацією після ліквідації Укркустарспілки.

Однаке з такою колосальною роботою не в силі була справитися одна установа. І ми бачимо, як по-волі починають окремі відділи Сільського Господаря виділятися в самостійні Всеукраїнські центри, або як сам Сільський Господар зайніційовув організацію таких Всеукраїнських центрів Сільсько-Господарської Кооперації.

На кінець 1925 року на Україні існували такі Всеукраїнські кооперативні центри с-госп. кооперацій.

1. К о о п т а х . Всеукраїнське Кооперативне т-во по збути і експорту продуктів птахівництва. Організований в 1923 р.

2. Д о б р о б у т . Всеукраїнське пайове т-во, що має своїм завданням організацію переробки і збути продукції скотарства і заготовки племінної худоби та на убой.

3. У к р с е л ь ц у к р , що має своїм завданням експлоатацію с-господарською кооперацією цукроварень України, організацію збути виробництва в районах кооперативних цукроварень, а, зокрема, цукрово-бурякової культури. Перші установчі збори відбулися 25. X. 24 р.

4. П л о д о с п і л к а . Всеукраїнська спілка садівницьких, городницьких, виноградницьких та пасішницьких кооперативів.

До такої діференціації в союзному будівництві с-г. кооперації крім інтересів доцільності, діячі с-г. кооперації, очевидно, прийшли і з мотивів необхідності господарчого усамостійнення Української Кооперації. На цю думку наводить такий випадок: „Правління Московського „Сельськосоюзу“ звернулося до правління „Сільського Господаря“ з пропозіцією взяти участь в установчих зборах по організації спеціального союзу плодівництва та виноградарсько-виробницької кооперації ССРР й виявити свою прінципову згоду що до організації „Центрального Союзу Кооперативів по виробництву, зборці, переробці й збути продуктів птахівництва – Кооперативний Союз птицеводів ССРР“.

Правління „С. Г.“ розглянувши ці пропозіції, довело до відома московського „сельськосоюзу“ що воно вважає... ...існування подібного роду кооперативних обєднань... за необхідне в межах окремих радянських республік. Утворення ж подібних кооперативних організацій всесоюзного масштабу, правління „С. Г.“ вважає за недоцільне“.)

Крім цієї викінчененої системи союзного будівництва с-г. кооперації вона обслуговується і іншими кооперативними і не кооперативними установами. Так з білянсу „Українбанку“ на 1. I. 26 р. 11) довідуюмося: що в складі його членів на цей час було

1) „С. Г.“ Ч. 13-14. Листопад, 1924 р. стор. 29-30.

11) „Вісти“ Всеукр. виконкому, Ч. 32 від 10. II. 26 р.

1.880 с-г. і 280 куст-пром. к-вів, разом 2.160 або 43,34% всього складу членів. Крім того значну ролю в кредитуванню с-г. кооперації відограє Укрсельбанк, який в „С. Г.“ фігурує навіть у відділі „по всеукраїнських кооперативних центрах“ хоч він не являється жадним кооперативним центром, а звичайним державним банком для кредитування сільського господарства на Україні.

Тепер подивимось як кожна з цих організаційних форм с-госп. кооперації кількісно представлена на теренах України.

По підрахунках п. Б. Стопнєвича за матеріалами стат.-ек. п[р]в. „С. Г.“¹⁾). Загальна кількість с-госп. к-вів 1-го ступня на 1. VII. 1924 р. досягла приблизно 10.000 організацій. З того:

Універсальних т-в		4.650
спеціяльних:		
меліоративних	307	(зарегістр. около 500)
машинових	47	
бжільницьких	33	
бурякових	29	
садово-городн.	27	
скотарських	23	
інших	53	519
		5,169.
Колгоспів:		
хліборобських артілів		4.508
спеціяльних	"	
- садівн-гор.	37	
молочарських	28	
бурякових	16	
інших	10	91
		4.599.
Комун		301.
Товариств по спільній обробці землі	154	5.054.
		разом 10.223.

Більшість спеціяльних т-в особливо меліоративних, існує тільки на папері. Цо ж до універсальних, то коло 500 т-в завмерло і не виявляє ніяких ознак життя.

Працюючі універсальні т-ва ведуть ріжноманітну роботу, як по збути та постачаню, так і в спеціяльних галузях. В спеціяльних галузях працює: коло 800 універсальних т-в по контрактації цукрового буряку; коло 300 – по молочарству; 87 т-в на Полтавщині та Чернігівщині і кілька десятків т-в на Поділлю займаються тютюновою справою; хмільовою справою займається 12 т-в в районі Нов.-Сіверського Союзу. В деяких районах універсальні с-госп. т-ва ведуть меліоративну роботу".

1) „С. Г.“ Ч. 15 за Грудень. 1924 р. ст. 8-12.

З загального числа кооп. с-госп. т-в і колективів входило членами в склад союзів на 1. VII. 24 р.

Універсальних с-госп. кр. т-в	3.930	
спеціяльних	126	
інтегральних	30	4.086 або 74% всіх т-в
Колективів	3.006	
Кустарно-пром. арт.	40	3.046 або 60% всіх кол.

По окремих губерніях ці організації розподілялись так:

Губернії	Кількість членів союзів	
	т-в	колект.
1) Поділля	721	300
2) Київщина	697	507
3) Одещина	546	1.032
4) Полтавщина	541	223
5) Катеринославщина	439	408
6) Чернігівщина	352	58
7) Харківщина	299	141
8) Донеччина	284	316
9) Волинь	207	61
По Україні	4.086	3.046

Союзні т-ва та колективи обєднали на 1. VII. 24 р. 525 т селянських господарств, що складають 10,6% всіх селянських госп. на Україні. Коли приєднати сюди низову с-г. кооп. ще не обєднану союзами, то виявиться, що всією с-г. кооперацією обєднано 590 т. господарств, або 12%, всіх господарств на Україні.

Цікаво придивитися, як кількісно розподіляються по Україні самі колгоспи. Данні беремо з відчіту „С. Г.“ За 3-й операції (стор. 103-108). Всього на 1. X. 1924 р. існувало 5.406 колгоспів. З них 3.272 або 60% було членами союзів.

По окремих губ. розподілялись всі колгоспи так:

КОЛГОСПІВ.				
Губернії	Комуни	Артілів	Т-в по сп. оброб. землі.	Разом
Волинь	17	94	—	111
Поділля	40	507	—	547
Київщина	40	1.443	—	1.483
Чернігівщина	16	93	—	99
Полтавщина	38	223	146	407
Харківщина	25	324	—	359
По лісостепу	176	2.674	146	3.006

КОЛГОСПІВ.

Губернії	Комуни	Артілів	Т-в по сп. оброб. землі	Разом
Одещина	62	1.481	29	1.572
Катеринославщина	97	487	3	587
Донеччина	21	204	16	241
По степу	180	2.172	38	2.400
По Україні	356	4.856	194	5.406
У відсотках	6,5%	90%	3,5%	100%

як бачимо найбільш пошироною формою колективного господарства являється, ще за часів „артільного батька“ пропагована с-г. артіль. В той час, як комуна має лише 6,5 відсотків.

Союзних сільсько-господарських обєднань по даних т. Стопневича було: універсальних 60
 інтегральний 1
 фахових:
 буряксоюз 1
 райвінсоюз 1 2 63

Всі вони входили в склад членів „Сільського Господаря“. Про всеукраїнські с-госп. центри говорилося вище.

Маючи данні про кількість с-госп. коопер. організацій на радянській Україні для ясності вражіння порівняємо їх з відповідними даними до революційного часу і за часів Української державної самостійності.

Число кооперативних організацій с-г. значіння на Україні.
 Назва кооп. орга-| на 1 I 1915 р.*) на 1 VII 1920 р.**) | на 1 VII 1924 р.
 нізацій | ***)

с-г. общество куль- турн. осв.	1.020	—	—
с-г. товариств універсальних с-г.	138	61а)	5196)
кр. т-в	—	—	4.650
с-г. хліб. артілів спеціальних “	—	—	4.508
комун	—	—	301
Т-в по спільній обробці землі	—	—	154
с-госп. союзів	—	—	63
союз. с-г. значіння	5	43в)	—
кр. і ощ. поз. т-в, що перевод. пос. оп.	1.590г)	?	—
який % госп. на Україні обєд. кооп. орг. с-г. значіння	?	20%	10,6%

Виноски дивись на другій сторінці.

Ця табличка показує про колосальний кількісний зрост кооперативних організацій, що мали своїм завданням обслуговувати сільсько-господарську діяльність українця-господаря за часів большовицької влади. Дуже малі цифри на 1. VII. 1920 р. за час самостійного державного існування України пояснюються тим, що тут взяті лише данні про кількість членів Центрального Українського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу-Централу- який перетворившись в Союз Союзів мав лише об'єднувати союзи, які вели операції с-госп. значення. Самі с-госп. т-ва мали залишитися в його складі лише до 31. XII 20 р.

Друга частина цієї таблички показує, що не багатий по числу членів „Централ“ мав значно ширшу базу і оперта в народніх українських масах, бо об'єднував 1/5 частину всіх господарств України, в той час, як тисячі кооп. с-г. організацій за радянської влади ледве охоплюють одну десяту частину господарств України.

Це свідчить тільки про те глибоке довірря, яким користувалася Українська кооперація, виплекана за тяжких попередніх часів царського режиму.

III.

ФІНАНСОВИЙ СТАН С-Г. КООПЕРАЦІЇ І ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА СИСТЕМИ С-ГОСП. КРЕДИТУ.

Дослідники стану с-г. кооперації на рад. Україні навязують відродження с-г. кооперації, до часу поширення на Україну (в грудні 1921 р.) виданого загальносоюзним ВЦІК-ом (в серпні 1921 р.) декрету про с-госп. кооперацію.¹⁾

„Радянська іст. с-г. кредиту — пише Ів. М. Подільський — датується 24. I. 22 р. постановою ВУЦВК-у „про відродження с-господарства та с-г. промисловости та про організацію для селянства с-г. кредиту“. Переведення в життя цієї постанови почалось з середини 1923 р. з початком організації „губсельбанків“.²⁾

*) По В. Морачевському. Справ. свѣд. о дѣят. с-х. о-в на 1915 г.

**) Централ. Справоздання за 1919 р. і план діяльності на 1920 р.

***) Б. Стопневич. С-Госп. Кооп. на Україні в 1924 р. „С-Г“ ч. 15. за Грудень 1924 р.

а) Взяті лише ті т-ва, які безпосередньо входили в склад членів „Централу“.

б) Розуміються фахові т-ва по термінології Б. Стоп., які ми вважаємо ідентичними дореволюційним с-г. т-вам.

в) Сюди входять ріжні союзи [спож., кред. та мішані], які в часи революції з цілком зрозумілих причин фактично стали універсальними союзами.

г) Отчет по мелк. кр. Упр. по дѣлам м. кр. за 1914 г.

1) „В. С-хоз. Кооп“. N. 4. 15. II. 25 г. ст. Ф. Черненко. С-хоз. Кооп. України.

2) „Земельник“. Часопис Нарк-Техн. Секції всеробітземлісу на Україні. Харків 1924 р. Грудень I. Подільський. „Стан с-г. кооп. на Україні“ [на початок XII. 24 р.]

Як бачимо часу пройшло небагато. Відповідних даних, для змалювання не тільки статики, а й динамики розвитку с-г. кооперації — за мало. Але й те, що маємо в своєму розпорядженню дає змогу виявити правдивий характер фінансового стану с-г. кооперації на Україні і ті тенденції, які таїть вона в собі.

Фінансовий стан с-госп. кооперації характеризується в основних рисах такими даними:*)

A: НИЗОВА ПЕРІФЕРІЯ.

	Зріст балансів с-г. кр. т-ва	1. I. 24 р.	1. VII. 24 р.	1. IX. 24 р.
кількість обєднаних т-в		3.208	3.929	4.000
кількість т-в, що ввійшли в зводку		580	1.133	880
середній баланс 1 т-ва (в карб.)		6.284	12.250	15.433

Склад середнього балансу на 1 т-во (в карб.).

ПАСИВА	на 1. I. 24 р.		на 1. VII. 24 р.		на 1. IX. 24 р.	
	Сума	%	Сума	%	Сума	%
Капітали	3.822	61,0	4.523	37,0	4.837	31,4
Позики	726	11,5	2.862	23,4	4.229	27,5
Вклади	53	0,8	124	1,0	117	0,8
Кредитори	764	12,2	2.525	20,6	2.983	19,8
Прибутки	526	8,4	1.732	14,2	2.588	16,8
Інші пасиви	393	6,1	484	3,8	679	3,7
Баланс	6.284	100	15.250	100	15.433	100

АКТИВА.

Каса. біж. рах.	159	2,5	439	3,5	607	4,8
Товари	1.145	18,2	2.305	18,9	2.900	18,7
Суди	316	5,0	2.110	17,2	2.747	17,8
Дебітори	256	4,1	954	7,8	999	6,3
Майно	4.039	64,3	4.170	34,2	4.419	28,8
Підприєм. та п.	132	2,2	505	3,9	852	5,5
Витрати, збитки	160	2,5	1.470	12,0	2.550	15,8
Інші активи	77	1,2	397	3,2	589	3,7
Баланс	6.284	100	12.250	100	15.433	100

Аналізуючи ці цифри ми бачимо тенденцію до загального оздоровлення стану с-г. к-вів. Баланс т-ва зростає. Розподіл коштів по активах став більш нормальним. Зростає сума виданих позичок (з 5 відсот. на 1-I 24 до 17,8 відс. на 1-IX 24 р.). Зменшується, відносно, сума капіталів вложених в майно й підприємства (364,5% до 34,3%), хоч абсолютно вона зростає. Але поруч з цим є й дуже симптоматичні ознаки, що характеризують відношення населення до кооп. т-в з одного боку, та характер господарювання в самих т-вах—з другого. Так, вклади в т-вах займають до смішного мале значення. Виявляючи тен-

Беремо від статті Т. Черненка. Фінансовий стан с-г. кооперації 1923-24 р.“. „С. Г.“, ч. 16. За Грудень 1924 р. стор. 14-16.

денцію до зменшення й загальної несталості, вони не перевищують 1 відсотка заг. суми балансу. Це свідчить про велечезну обережність і недовір'я населення до кооперативних т-в. Таке відношення являється цілком зрозумілим, коли ми візьмемо на увагу, що лише **недавно** була ухвалена відповідними органами **постанова про таємницю вкладів** *) та загальні тенденції в кооперативній політиці радвлади на Україні.

Значно збільшилися і відносно і абсолютно видатки й збитки (з 2,5 відс. до 15,8 відс.). П. Черненко відносить це на рахунок „відсутності обережності в операціях“. Може це й правда, але гадаємо, що певне значіння мав також і надто висока оплата т-вами послуг своїх контрагентів. Так напр. т-вам приходиться цілі тижні очікувати своєї черги на одержання краму та дорого оплачувати (частими поїздками) можливість одержати кредит.

Співвідношення між капіталами (пасива) й майном та підприємствами (актива) вказує на те, що т-ва мають в обороті чужі капітали переважно короткотермінового значіння. Це, при колосально високих відсотках на кредит, звичайно значно обтяжує господарську діяльність т-в.

Однак т-ва якось справляються з цими труднощами й міцнішають-ростуть, як це видно з руху їх білянсів (у відсотк.), який подаємо за п. Б. Стопневичем: **)

Сума балансу На час.	До 1 т. кар.									Від 1 до 5 т. кар.									10 т. до 20 т.									30 до 50 т.									50 до 100 т.								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35										
1 Січня 1924 р.	33,5	36,2	15,5	8,4	3,0	2,0	1,2	0,2																																					
1 Липня „ „	8,8	32,0	22,4	20,2	7,8	5,3	3,2	0,3																																					

Як бачимо за 1/2 року майже в 4 рази зменшилося число т-в з балансом меніше одної тисячі карб. і досить зменшилось число т-в з балансом від 1 до 5 т. карб. Всі інші групи т-в зросли від 1 1/2 до 2 1/2 разів.

Подаючи данні про джерела кредиту для с.-г. кр. т-в п. Черненко приходить до висновку, що на 50% позичальниками та кредиторами т-в являються кооп. установи. Данні ці такі:

Рід організацій що видають	Ссуди		Кредити		Разом	
	Сума	відс.	Сума	відс.	Сума	відс.
Кооперативні	1.845	43	1.785	59	3.630	50
Державні	1.469	36	1.049	36	2.518	35
Ріжні	915	21	—	—	915	13
Члени т-ва	—	—	149	5	149	2

*) П. Височанський. „Формуван. сист. с-г. кред.“. „Вісти“. Ч. 218. 24-IX-25
**) „С. Г.“ Ч. 15. З 15-XII-25 р. стр. 10.

Погодитися з висновком п. Черненка не можливо, бо як далі зобачимо самі кредитуючі кооперативні організації користуються майже виключно державними коштами, а тому правдивим є висновок, що 50 відсотків своїх позик та кредитів т-ва мають не від, а лише че рез кооперативні організації.

З загальної суми 325 м. к. банківського кредитування „на 1. X. 24 р. одержали: промисловість — 50 відс., кооперація — 17,5 відс., торг — 10 відс. Торг одержує найменше через те, що він, поверх банківських кредитів, користується великими товар. кредитами у трестів. Короткотерміновий кредит виносить 90 відс. і довготерм. — 10 відс.“*)

Б. СОЮЗИ.

Зріст союзних балансів за той же період характеризують такі данні (по 61 союзові).

	Пересічний баланс 1 союзу	на 1. I.	1. VII.	1. IX
ПАСИВА		Сума відс.	Сума відс.	Сума відс.
Капітали	31.030	21,0	51.329	16,8
Позики	23.175	15,7	54.810	17,7
Вклади	2.316	1,6	2.075	0,6
Кредитори	59.364	4,04	138.640	44,7
Прибутки	14.609	9,8	41.039	13,1
Баланс	148.408	100	310.356	100
			385.364	100

АКТИВА.

Каса і б рах.	1.545	0,1	2.923	0,8	3.983	1,1
Товари	43.482	29,3	68.524	22,1	84.822	22,0
Суди	8.978	6,1	24.098	7,8	35.510	9,2
Дебітори	34.860	23,5	83.900	26,9	107.076	27,7
Майно	24.260	16,2	31.824	10,2	36.085	9,4
Підприємства	9.806	6,7	21.632	7,2	22.971	5,9
Контора, філії	8.144	5,7	26.340	8,7	27.584	7,2
Втрати і збитки	10.918	7,4	38.558	12,4	57.009	14,8
Інші активи	—	5,0	—	3,9	—	2,7
Баланс	148.408	100	310.356	100	385.364	100

Аналізуючи ці цифри ми бачимо зріст балансів союзу. Але це далеко не свідчить про фінансову міць союзів та про тісний зв'язок їх зі своїми членами — т-вами 1-го ступня. Сума виданих позичок досягає ледве 9 відсотків загальної суми балансу. Вклади — до смішного малі (0,4 відс.) і зменшуються не лише відносно, а й абсолютно. А це свідчить про ще менше довірря

населення до союзів ніж до т-в 1-го ступеня. Ненормально зростають видатки та збитки. Капітали союзів (13 відс.) так-само загруженні в майно і власні підприємства (15,3 відс.), а тому не беруть участі в товарово-ссудному обороті. Операції Союзів таким чином переводяться за рахунок чужих капіталів і переважно за рах. кредиторів (44,7 відс.) Зі своїми клієнтами союзи торгують переважно в борг (27,7 відс.) Все це свідчить про ненормальний стан союзів, як з фінансового, так і з господарського погляду.

Та не лише „відсутністю обережності та господарського підходу до операції“ - як це робить п. Черненко — треба пояснювати такий стан кооперативних с-г. союзів. Значну роль, безумовно, тут відиграють об'єктивні умови. Як довідаємося далі союзи не включені в систему с-г. кредиту і тому позбавлені можливості органично звязатися зі своїми членами. Це з одного боку, а з другого — поставлені в залежність од чужого (державного) переважно) і дуже дорогого короткотермінового капіталу (кредиту). Союзи примушені йти на рисковані, може навіть і спекулятивні операції, щоб таким чином „заробити“ на своє існування. В цьому треба шукати розвязки питання про нездоровий стан с-г. союзної мережі на Україні. З такими оговорками цілком можна погодитись з висновками п. Черненко, який пише: „порівнюючи стан союзів з товариствами треба констатувати, як факт, більш міцний стан низової периферії. Очевидно, що значна доза с-г. кредиту, яка вплила в т-ва, зробила своє діло, звязавши т-ва зі своїми членами. Поки не пізно, треба визнати абсолютно необхідним втягнення союзів в систему с-г. кредиту, видати їм позики в основні капітали, поставити в певні межі їх роботу в напрямку дійсного обєднання і обслуговування союзної периферії на кооперативних началах“.*)

Даючи загальну картину зросту оборотних коштів цілії с-г кооперації п. Черненко наводить такі цифри в мілійонах карбов

на 1. I. 24 р. 1. VII. 24 р. 1. IX. 24 р.

Зводний баланс т-в	15	27	35**)
Зводний баланс 61 союзу	8,3	18,9	23,5
„ „ С. Г.“	—	—	
Добробуту, Кооптакху, Уксельц.	—	—	33,8 92,3
а з колгоспами і спеціальними т-вами до		100 міл. карб.	

От такими капіталами операє укр. с-г. кооперація на Україні з часів робоче-селянської влади. 100 міл. карб. на 525.000 кооперованих селянських господарств, себ-то щось коло 200 карб. на 1 господарство. Але ця сума тільки теоретична.

*] „С. Г.“ ч. 16. від 31. XII. 25 р. ст. 17.

**) Примітка п. Черненко. „Зач. сума зв. балансу с-г. т-ва опреділена приблизно на основі середніх даних по т-вах, які надіслали баланси, при чому, беручи на увагу, що баланс надсилають більш сильні т-ва, середній баланс т-ва, що не надісало відчіту, взятий в 2 рази менший.

Практично ж вона значно менша. Ось як визначає її п. Черненко: „виключаючи з балансів перехідні рахунки та ті цінності, які при внутрікооперативному обороті повторно відзначилися на балансах, ріжних ступнів кооперації, можна підійти до определення тих реальних оборотних коштів, які с-госп. кооперація зконцентрувала в своїх оборотах:

Капіали	Вклади	Позики	Кредитори	Разом
Ступінь кооперації	(в тисячах карбованців)			
Низова периферія	10.850	350	8.750	3.850
Союзи	5.990	98	2.969	5.452
Центри	1.873	10	10.253	9.071
Всього	15.713	458	21.972	18.373
				56.516

„Коли з цієї загальної суми зняти 8,3 міл. капіталів у майні, то реальні оборотні кошти, які вся система с-г. кооп. притягла в свої обороти на кінець 1923-24 р., виявиться в сумі до 48 міл. карб.“ Отже на кожне кооперативне господарство пе-ресічно на практиці могло припасти 91,4 карб.

Надто мізерною випадає ця сума особливо, коли ми візьмемо під увагу з одного боку до щенту знищено господарство українця-господаря, а з другого—що і цей кредит має короткотерміновий (2-4 місяці) характер та оплачується непомірно високими відсотками.

Мізерність ця стане ще яскравішою, коли ми порівняємо ці цифри з тими, які характеризували стан укр. с-г. кооперації за часів до большовицької влади на Україні.

Порівнюючі данні про фінансовий стан с-г. кооп.

на I. I. 1915 р.а) на I. VII.-I8 р.б) на I. VII. 24 р.г)
число сума відс. число сума відс. число сума відс.

ДЛЯ Т-В	кр. і			
Перес бал.	оц-поз.	кр.		
на I т-во (в карб.)	3.281	1.733 56.427 —	107.059	1133 —
		с-г.		
		245	80.428	—

а) По даних Укр. по спр. др. кр. Отчет за 1914 р. і в дальшому цифри з цього періоду виведені на підставі цих же даних. Число т-в взято по „южному“ і „югозап“ району, в склад яких входили 9 губ. сутоукраїнських і Бесарабська губ.

б) П. Гавсевич. „Укр. Кооп.“ кн. 5-6. 1919 р.

в) Б. Стопневич. „С. Г.“ ч. 15 з 15. XII, 24 р.

ПОРІВНЮЮЧІ ДАННІ ПРО ФІНАНСОВИЙ СТАН С.Г. КООП.

	на 1. I 1915 р.			на 1. VII. 1918 р.			на 1. IX. 1924 р.		
число	сума	відс. д.с.б.	число	сума	відс. д.с.б.	число	сума	відс. д.с.б.	
ПІАС. РАХ. Капітал (в тисяч.)									
Вклади (в тис.)	" 62.207,1	33,6	—	?	—	" 5.124,6	37,0		
[з того у прив. ос.]	" 82.900,9	44,7	—	?	—	" 140,1	1		
Позики (в тис.)	" 81.700,4	—	—	—	—	3.243,5	23,4		
в тому числі: у кооп. організ.	" 34.179,1	18,4	—	?	—	1.499,6	10,8		
у держ. орг.	" 3.502,4	2,0	—	—	—	1.056,4	7,7		
у ріж. ос. та уст. 2.508,3	" 2.923,8*	1,7	—	—	—	687,4	4,9		
змістк і земкас 25,244,6	" 27.752,9	14,7	—	—	—				
АКТ. РАХ. Saldo суул (в тис.)	" 157.506,3	85,0	—	?	—	2.390,6	17,2		
Майно (в тис.)	" 6.664,7	3,6	—	?	—	4.724,1	34,2		
Видатки (на I т-во) в карб.	1.227	1.187	2,1	—	—	1.470	12		
Звід. бал. по цілій сис. с-г. к. (в т.)	" 185.139,0	—	26 со- юзів 1978р.	205.238,3	—	4 цен. 61 р.	33.800 23.500		
ДЛЯ СОЮЗІВ						всі т.	35.000		
Перес. баланс на I с. (в тис.)	?	?	—	7.730,5	—	7.700 ?			
Основний кап. (в тис.)	?	?	—	24 кр. 2 с-г.	—	разом 100 м з того ре- ал. об. 48 м.	310,3		
	—	9.852,4	—	61 р.	—	—	—		
	—	350,7	—	"	28,5	—	—		
	"	129,8	—						

* У банках [переважно державному] і т-вах вз-кр. Ця цифра точно не відповідає номенклатурі, але це великого значіння не має, бо т-ва вз. кр. слабо кредитували укр. кооперацію. М. Л.

a] Т. Черненко „С. Г.“ ч. 16 з 31. XII. 25 р.

I, Без кооперативних союзів,

По графі першій цієї таблиці ми взяли заг. число кр. і ощ.-позичк. т-в, які в масі своїй (сільські) виконували ті функції, які зараз виконують на рад. Україні с-г. кред. та промислово-кредит. (б. ощ.-позичк. переважно по містах) т-ва. Ці функції ще більш інтенсивно виконувалися ними за часи державної самостійності України, а тому до другої графії ми залучаємо крім с-госп. й кред. та ощ.-поз. т-ва, обеднані в союзи. По третьій графі ми бремо данні на 1-VII-24 як більш повно розроблені п. Стопневичем. Данні наведені п. Черненком на 1-IX-24 хоч і констатують певні зміни, але менше розроблені, бо винедені в пересічних цифрах на 1 кооп. орг.

Відсутність точних матер'ялів примусила поставити знаки запитання замісць відповідних сум, що детальніше характеризувало б фінансовий стан кооперації за час державної самостійності України. Щоб дати хоч приблизний характер цього стану подамо зводний баланс на 1-I-19 р. 256 кред. та ощ.-поз. т-в, що входили в склад членів Київського союзу кредитових установ (в рос. карб.) по його відчуття за 1918 р.

Активів.	у відс. до баланса	Пасива	у відс. до баланса		
Суми в кр. уст.	6.729,6	16,6	Оси кап.	3.238,7	8,6
Відсотк. папери	931,5	2,3	Запасн.	538,0	1,3
Ссуди	13.169,5	32,6	Признач.	1.234,2	3,0
Крам придб.	8.441,8	21,0	Вклади	25.744,8	63,8
Майно	2.783,6	7,0	Займи	4.791,2	11,9
Підприємства	420,2	1,0	внес. на куп.	471,8	1,2
Ріжні видатки	2.278,5	5,7	одер. з прод.	125,2	0,3
Збитки	908,4	2,2	перехідні	1.789,2	4,5
Готівка	4.698,7	11,6	підприємс.	64,2	0,1
		Зиск	2.362,3	5,9	
	40.362,2	100	40.362,2	100	

Аналізуючи ці цифри ми бачимо колосальну ріжницю у фінансовому стані укр. с-г. кооперації в ріжні періоди її існування. Роспорощена, без закінченої системи союзного будівництва, при суворо-підозріому і причіпливому відношенню царської адміністрації зуміла вона збудувати цілком нормальну кооперативну господарку, стягнувші для цього до 200.000.000 карб. З цієї суми було видано позичок 157,5 міл. карб., що складало 85 відсот. заг. суми балансів. За часів же робочо-селянської влади на Україні сума позичок на 1-VII-24 р. не досягла і $2\frac{1}{2}$ міл. карб., складаючи всього 17,2 відсотка заг. суми баланса. В довійськові часи кредитом користувалося 1.788.942 члени т-ва, або 76,8 відсот. загального числа їх. Коли пригадати, що членом т-ва звичайно бував голова господарства, то зазначенна вище цифра показує, що в довійськові часи кредитом в кред. т-вах користувалося майже в $3\frac{1}{2}$ рази більше господарств ніж в теперешній час навіть коли припустити, що тепер користуються кредитом всі об'єднані сучасною кооперацією 525 т. селянських г-в. Правда сума одержаної, кожним господарством пересічно, позички нижча і виносить 88,5 карб. проти 91,4 карб. за часів робочо-селянської влади. Але ця ріжниця не така

важе й велика, особливо коли ми візьмемо під увагу, що позички раніш видавалися переважно на 9 місяців, а тепер на 2—6 місяці (після 6 місяців кредит вважається довготерміновим), та що відсот. по позичках раніш виносили пересічно 10 відсотк. (з амплітудою від 6 до 12 відсотк.), а за часів робоче-селянської влади 18 відс. і тілько з липня 1924 р. від 12 до 16 відс. *)

Вклади старих т-в виносили поважну суму майже 83 міл. карб. складаючи 44,7 відсот. заг. суми балансу проти мізерної суми 266,7 тис. карб. (140.179 в т-вах і 126.615 в союзах). Це свідчить про колосальну ріжницю в довіррю населення до кооперат. установ раніше й тепер.

Крім цих капіталів, зібраних т-вами лише на основі довірря до них населення, кр. т-ва користувалися великими сумами і в формі позик (займів), що виносила 34,1 міл. карб. Залежність од держави по цій графі балансу була мінімальною. Кооперація, як самостійна економічна організація, навязувала стосунки з приватними особами та громадськими установами. Розпорощена по перефериї, репрезентована майже виключно селянською і сільською інтелігенцією, кооперація царських часів не мала, звичайно, вільного доступу на ширший грошовий ринок й тому подавляючу більшість своїх позик одержувала від земських установ та од невеликого числа своїх союзних організацій.

Зовсім інше становище ми бачимо тепер. С-г. кооперація опинилася на утриманні держави. Не маючи довірря у вкладчиків, маючи мізерні капітали (5,1 міл. карб. проти 62,2 міл. за попередн. часів) т-ва спромоглися притягнути од ріжних осіб та установ (з вільного грошевого ринку) лише 687,4 тис. карб. Мимоволі приходиться орієнтуватися на державу, що цілковито прибрала до рук організацію економічного життя взагалі й кооперативного з'окрема. Але й держава навіть разом з кооперативними союзами, (через які вона передає частину своїх коштів населенню) спромоглася дати на цю ціль лише 2,5 міл. карб., дорівнюючи таким чином старорежимній царській державі, яка (за виключенням позик од т-в вз. кр.) давала приблизно таку ж саму суму кр. т-вам.

Майно старих т-в коштувало 6,6 міл. карб. складаючи лише 3,6 відс. заг. суми балансу і не вилучало капіталів т-ва з суми його реальних оборотових засобів. Зовсім іншу картину бачимо тепер, про що пишуть самі діячі радянської с-г. кр. кооперації.

Цілком нормальним являється у довійськових т-в і сукупність видатків на 1 т-во. При балансі в 56,4 тис. карб. вона виносила 1.187 карб. складаючи всього 2,1 відс. балансу. В той час як сучасні т-ва при балансі в 12,2 тис. карб. мають цих видатків 1.470, або 12 відс. цілого балансу.

*) З відчиту „С. Г.“ За 3-їй опер. рік-

Пересічний баланс довійськового т-ва в 4,5 рази більші сучасного с-г. кр. т-ва.

Порівнюючи сучасні с-г. кр. т-ва з т-вами часів державної самостійності України ми бачимо, що пересічний баланс кредитового т-ва в 8,5, а с-г. в 6,5 разів перевищує баланс сучасного с-г. кр. т-ва. 256 т-в — членів одного лише Київського Союзу мали баланс на 5 міл. карб. більший чим всі с-г. кр. т-ва рад. України на 1. IX. 24 р. Аналіз балансу цих т-в показує, що вони були справжньою базою для налагодження економичного життя пошарпаного військовими подіями селянського господарства.

Зводний баланс цілої системи с-г. кр. кооперації за цих часів в 2 рази більший од балансу рад. системи с-г. кр. кооперації і не менше як в 4 рази більший од реальної суми оборотових коштів.

Таким чином ми бачимо фінансово здорову, вільну в своїй господарській діяльності і з певним довір'ям з боку населення с-г. кр. низову кооперацію до большовицького періоду і кволу, підпорядковану в своїй госп. діяльности владі, без всяко-го довір'я з боку населення, туж кооперацію за часів робітничо-селянської влади на Україні.

Така ж сама картина повстає і при аналізі цифрових даних про союзні організації. Пересічний баланс I Союза за часів державаї самостійності України перевищує в 25 (кред.) і майже в 32 (с-г.) рази перес. балансу сучасного райсільгоспсоюза.

Основний капітал (в тім же співвідношенню у часі) перевищує в 12 і 4,5 рази суму основного капіталу райсільгоспсоюзу. На жаль ми не маємо змоги провести цей аналіз до кінця, за відсутністю повних цифрових даних. Розробка їх припинилася в звязку з опануванням України большовицькими військами. А радвлада і на думці не мала нормально продовжувати розвиток і зміцнення економичного життя і стану українського селянства, що організувавшись в кооперативи проробило колосальну роботу в цім напрямку ще за царських часів. Все було знищено. Започаткована була „нова ера“ в економичному життю українського селянства. Зовнішнє була застосована та сама форма кооперативної організації, але ця організація була лише „метою“ в руках людей, що реальні економічні інтереси, принесли в офіру політичним фантазіям. І наслідки цього яскраво констатуються тими цифрами, що характеризують фінансовий стан сучасної с-г. кр. кооп. на рад. Україні.

Сама система організованого радвладою с-г. кредиту виглядає так:^{*)}] Фінансовим осередком являється центральний банк

^{*)} Відомости і цифри подаємо за Ів. М. Подільським. Земельник ч. 3. „Стан С-г. кр. на Україні“ стор. 14-17.

„Укрсельбанк“, що розпочав свої операції 27. XI. 23 р. В ріжні часи перед цим було організовано 8 губерніяльних банків, що носять назву „Губсельбанків“, 9-й [Волинський] „Губсельбанк“ був організований пізніше. „Низовою периферією укр. системи с-г. кредиту в с-г. кр. кооп. т-ва, що включені в так зв. основну сітку „Губсельбанків“. До неї належать найсильніші т-ва, що здатні вести кредитові операції.. На початок грудня 1924 р. цю сітку складало I.572 с-г. кр. + 9 „губсельбанків“ з „Укрсельбанком“ на чолі. Отак виглядала система с-г. кредиту на Україні організаційно. С-г. Союзи і районові і центральні в систему с-г. кредиту зовсім не входять.

Оборотові кошти цієї системи на I. XII. 24 р. виносили 41.694.673 карб. і складалися з таких сум:

Кошти (Пасива в тисячах).

I. Загально-Союзні (СССР державні)

a) Паї в Укрсельбанкові Уряду СССР	200,0	карб.
b) Паї в Губсельбанках НКЗ та Держбанку	3.079,7	
v) Цільові бюджетові кредити	2.563,I	
g) Кредити Центросельбанку СССР	I0.0I3,3	
[38 відс.]	I5.856,2	

II. Загально-Українські.

a) Паї в Укрсельбанкові Уряду УССР	894,8	карб,
б) „ інших пайщиків	838,5	
в) Спец. фонди Укрсельб. [на земле- устрій та вогнетревале будівництво]	509,0	
г) Вкладки та брах.	I.086,5	
д) Короткотермінові позик в Держб.	I.800,0	
[I2,3 відс.]	I29,0	

III. Губерніяльні

a] Паї в Губсельбанках Губвиконкомів	I.I54,9
б] „ Губземупрвлінъ	494,9
в] „ інших пайщиків	95I,9
г] Селянські паї	844,0
д] Спец. капітали	259,2
е] Вклади та брах. Губсельб.	592,0

[I0,3 відс.] 4.297,0

IV Кошти низової періферії.

а] Основні [пайові] кап. с-г. кр. т-в	10.456,7 *
б] Вкладки в с-г. кр. т-вах	320,6
в] Позики з місцевих джерел [у рай- сельсоюзів та інш.]	5.634,8

[39,4 відс.] 16.412,2

Виключаючи з цієї суми основних кап. та вкладів в с-г. кр. т-вах (10.777,3) маємо загальну суму 31.117,3 міл. карб. [або 76 відсотків загальної суми коштів цілої системи; які належать ріжним урядовим [центральним і місцевим] установам. З цього ми переконуємося про державний характер „Укрсельканку“. Але являючись пайовим т-вом „Укрсельбанк“, як і „губсельбанки“ приймають в свій склад всякого хто візьме пай. Паї бувають фундаторські [100 карб.] і селянські [3 кар.]

Треба сказати, що і тут невеличка по суті сума оборотних коштів не являється цілком реальними оборотовими засобами. І. М. Подільський пише, (маючи на увазі цифру основних кап. с-г. кр. т-в, яка складає „здебільшого вартість власних будинків та іншого майна“: „а тому слід підкреслити, що в обігу укр. уст. с-г. кредиту діє від кошти складають лише біля 31-32 міл. карб., або 0,1 самої гострої потреби укр. села в кредиті [не рахуючи потреби в довготермінових кредитах на ріжні поліпшення в сільск. господарстві]“.

Про те, як була поставлена справа організації кредиту в її реальному здійсненню скажемо словами Ф. Крижанівського, який докладно освітлює цю справу в її постановці на Київщині.*] „З самого початку перед „сельбанком“ цовстало надзвичайно серйозне питання про організацію [підкреслення всюди Ф. Кр.] його періферії й утворення на місцях ячеєк для кредитування селянства. І треба сказати, що в цьому відношенню „сельбанк“ пережив уже кілька фаз. Спочатку „сельбанк“, керуючись прямими вказівками свого статуту, почав закладати на місцях, при к-вах I-го ступня, переважно с-г., свої, т. зв., „комісіонерства“, себ-то давав к-вам гроши і доручав їм роздавати позики „від імені, за страх і риск самого „сельбанку“. Зручність цього способу полягала в тому, що селянин міг одержувати позику на місці, в найближчому до нього комісіонерстві „сельбанку“. Для цього він повинен був тільки взяти паї „сельбаку“ [там же в комісіонерстві] і, не будучи членом самого кооперативу, що роздавав позики „сельбанку“. Таким чином, для всякого селянина була формальна можливість одержати позику „сельбанку“ на місці, не витрачаюсь на подорож до Київа“.

* „Агроном“. Ки. 2-3. З Травня 1924 р. стор. 169 і дальші.

Значна частина коштів, дійсно пішла на потреби с-г. значіння. Відсоток по позиках береться „губсільбанком“ від 12 до 15 відсотків. Колгоспи [комуни, артлі] мають де-які полегшення, які полягають в тому, що вони платять менший відсоток і можуть користуватися кредитом без попереднього внесення павів і одержувати його на довший термін.

Мета, як бачимо, дуже гарна. Але цікаво заглянути в цю справу глибше і дізнатися про дійсні мотиви заведення такого зручного для селянина способу одержання кредиту.

Відповідь на це знаходимо в статті П. Любченка*), в якій він пише: ... „на початку організації с-г. кредиту багато де-хто з товаришів настоювали на безпосередній ув'язці „губсельбанків“ з окремими с-г. к-вами. Мотиви для такої будови системи с-г. кредиту були не ділового характеру, а переважно політичного. Т-шам здавалося, що включаючи в кр. мережу, як кільце, що сполучує селянина з „губсільбанком, кр. т-во,—держава послаблює безпосередній свій вплив на селянське господарство і зрікається від можливого регулювання. Т-ші гадали, що кредит, як засіб регулювання треба зберегти до найнижчого його ступеню в руках держави“.

Однаке надії завели. Т-ва—пише в цитованій вище статті Ф. Крижанівський—„обмежувалися тільки механичною роздачою коштів „сельбанку по призначенню, не збираючи з свого боку ніяких капіталів на місці. При такому стані річей ясно було, що... основна мета... налагодити кредит на місці, за рахунок не тільки „сельбанку“, а саме самого населення шляхом зборання селянських вкладок і взагалі розвитку кредитових операцій на місцях; не може бути досягнута“. Отже селянин не здався на хитрощі влади і прийшloся визнати „низовою системою с-г. кр. кооп. т-ва“. Та й досвід показував—пише Ф. Кр.—що в т-вах, які одержували позику „на кредитування своїх членів... ...справа обстоїть країце. Як тільки кооператив починає видавати позики своїм членам, зразу збільшувалося число його членів, члени починали платити пай, появлялися по-де-куди вкладки, кооператив оживлювався і ставав до праці.

Але така зміна політики зле відбивалася в другому відношенню. З одного боку—пише Ф. Кр.—„в справу с-г. кр. вносяться „фаворітний“ принцип, себ-то правом одержання позик користуються лише члени ко-вів,“ що входять в сітку с-г. кредиту, „широкі ж маси селянства, які... хоч і обєднані в ко-ви, але які в зазначену сітку не входять, позик одержувати не можуть, хочаб були пайщиками „Сельбанку.“ На цьому ґрунті вже зараз виникають непорозуміння й нарікання.“

З другого боку така ув'язка „губсельбанків“ з т-вами внесла деморалізацію в систему союзного кооперативного будівництва.

*) „С. Г.“, „С-г. кредит і кр. с-г. кооп.“ ч. 16. З 31. XII. 24 р. ст. 7

ва. Ось що пише про це п. І. Гогін в своїому дописі „з роботи Куп'янського окрсільгоспсоюза“: „скажу скільки слів про „жвавість“ наших кооператорів. Вони стали жвавими... коли наш союз очнувся від довгого сну. Але, як тілько т-ва почули в собі якусь силу, так де-які з них... „здрали носа“... Особливо їх збила з толку можливість одержувати кредити з губсільгоспкредиту, поминувши союз. Якими мотивами керувався центр, доручаючи справу кредитування населення не союзу, а безпосередньо т-вам, мені невідомо. Але наслідки цього ми відчуваємо: в де-яких т-вах помічається стремління до відокремлення, до сепаратизму, що, розуміється, погано відбувається на кооперативній роботі взагалі.“ *)

Така фінансова політика з одного боку і страшенно мізерність коштів, що задоволяє лише 0,1 частину найпекучіших потреб українського селянина, з другого—створили загальний хаотичний стан на грошовому ринкові. Давній кооперативний діяч Ол. Ночвин так характеризує його на ст. рад. коопер. преси: **) „Зараз ця справа (кредиту) перебуває в досить хаотичному, неорганізованому стані. Кредитування провадять і споживчі і с.-г. кр. т-ва, які в свою чергу кредитуються і в союзах і в банках: державному, комунальних, кооперативних, т-вах с.-г. кредиту („губсільбанках“) і безпосередньо—в трестах. Ніякого певного пляну кредитування, кредитової політики, як такої, немає“.

Для остаточного закінчення характеристики фінансової політики, яку провадять організатори сучасної системи с.-г. кредиту треба сказати, що в забезпеченням кожної позички од по-зичальника вимагається найбільш доскональна і вигідна форма забезпечення—вексель. Але як ця вимога приймається селом і до яких наслідків вона доводить яскраво говорить про це в своєму—вже цітованому нами—дописі п. І. Гогін: ***)

... „Нічого без договорів, без зобовязань, без векселів“—такий лозунг дня. І це так зрозуміло, так нормально, так, здавалось би, легко до виконання. Але так тільки здається. І ті, кому виконання цього здається легким, або ж не знають, або забивають про психологію селянства, яка одбивається, звичайно, і на психології їх обранців—членів правління т-в. Селянство завжди недовіряло писаним зобовязанням і одержати векселя від правління на відпущений йому крам вимагає великих зусиль.

„Не випускайте краму, коли не внесені векселі“—так багато разів вирішувало правління нашого союзу. Але не відпускати с.-г. машин, насіння, соли, лісу, коли в них відчувається гостра потреба на місцях... не відпускати лише через те, що т-во не представило зараз, в даний момент, своїх векселів, а

*) „С. Г.“ ч. II. Вересень 1924 р. ст. 51.

**) „С. Г.“ ч. 15. Ол. Ночвин. „Др. кр. і с.-г. кооп.“ ст. 1.

***) „С. Г.“ ч. II. 1924 р. ст. 50.

обіцяє представити їх через 2-3 дні,—було б злочинством...
І крам відпускався. А векселів немає і через 2-3 дні і через
23 дні і зараз немає... Коли ж наступає термін уплати, т-ва
кажуть: „Нам платити нічим, нехай платить союз“.

Що можна додати до цього колоритного і соковитого ма-
люнка?! Хіба те, що союзи, як свідчить біжуча рад. пре-
са, часто банкротують і ліквіduються, але т-вам до цього бай-
дуje. Союзи їм чужі... Органично в роботі з ними не звяза-
ні... Отже і долею їх, в умовах радянської дійсності, т-вам
особливо турбуватись не приходиться.

Підводячи підсумки всьому вищесказаному бачимо, що проб-
лема організації с-г. кредиту на рад. Україні, з метою опертись
на місцеві селянські грошові засоби, поставлена в зачароване
коло. При величезній грошовій бідності системи с.-г. кредиту
бідняк та середняк не можуть задовольнити, за допомогою цієї
системи, своїх найелементарніших потреб. Про можливість збе-
реження (вкладів) для цієї категорії селянства нема що й го-
ворити. Ну, а ославлений „куркуль“, проти якого скерована
уся сучасна с-г. політика радвлади на селі,—хіба він зможе
нести що-небудь на сховки до т-ва?!

Своєю системою с.-г. кредиту і фінансовою політикою
радвлада створила своєрідні „ножиці“: з одного боку—між тео-
ритичним гаслом „о б л и ч я м д о с е л а“ і висунутого
життям практичною проблемою: організація системи с-г.
кредиту, побудованої на макси-
мальному притягненню місцевих коштів у
формі вкладів—заощаджень в касах с.—г.
кред. т—в, а з другого — між бажанням одягнути свою
систему в кооперативну форму і змаганням залишити в руках
держави керування господарчим життям укр. селянина.

Над „змичкою“ цих „ножиць“ працює зараз думка радвлад-
ців, але про це трохи далі.

VI.

ГОСПОДАРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ С—Г. КООПЕРАЦІЇ.

При мізерно малих коштах, при надзвичайній хаотичності
фінансової політики радвлади, с-г. кооперація, звичайно, не могла
широко розвинути і нормально організувати своєї господар-
чої діяльності. Характер її в самих загальних рисах ми
намітили при аналізі балансів с-г. кр. установ.

Переглядаючи ж інформаційні відомості про характер і
напрямок цієї діяльності в різних районах України (поодино-
ких т-в і союзів) можемо сконстатувати широкий обсяг функ-
цій с-г. діяльності українського населення, охопленої с-г. коо-
перацією. Помимо спеціальних с-г. т-в, універсальні с-г. т-ва

для задоволення потреб своїх членів мають такі власні підприємства; млини, просорушки, ремонтні майстерні, кузні, олійні, маслосироварні, ковбасні, миловарні заводи, гарбарні, шапovalьні, цегельні, черепичні майстерні, займаються виробом ходів і т. ін. Крім того мають свої зразкові польові та племенні (расові) господарства, прокатні та покривні пункти, питомники. Т-ва ведуть операції по збути продутків с-г., арендуєть луки, займаються постачанням машин, шкіри, мануфактури й навіть бакалейного та взагалі споживчого краму і т. ин.

На жаль ми не маємо зводних даних, що характеризували б цю широко-закроену діяльність у всеукраїнському масштабі. Спинячися над характеристикою поодиноких районів — недоцільно. А тому обмежимося лише вказівкою на те, що загалом с-госп. кооперація не обмежується супер — с-госп. діяльністю, а втручається і в сферу діяльності споживчої кооперації як в сфері продукції (миловарні заводи, ковбасні) так і в сфері торговлі (торговля шкірою, мануфактурою, бакалією). На нараді голів губсьельбанків було навіть сконстатовано, що „однот-во на Київщині у своєму захопленні торговельними справами дійшло до того, що мало в Москві своє представництво, купувало цілими вагонами шовк, а в районі своєї діяльності відкрило винний склад“. *)

Свої торговельні операції т-ва переводили в більшій частині своїх оборотів на власну руку, обминаючи союзи і користуючись послугами приватних торговців.

Те ж саме помічається і в діяльності союзів, що, обминаючи свої центри, ведуть операції на власну руку. Так Смілянський окрсельсьоуз „установив звязки з московським ринком в справі збути худоби та з Кубанню — в справі збути продуктів городництва“, **) в Тульчинському господарсоюзі „збут свиней провадиться на московському ринкові“. ***)

Все це свідчить про відсутність строгої кооперативної дисципліни та організації в провадженню збудово-постачальних операцій, про хаотичність господарчої діяльності с-г. кред. т-в. Звичайно, що в значній мірі, такий хаос являється логичним наслідком хаотичності та ненормальності стану економичного життя цілого СССР.

Крім того це служить й ознакою того, що стара засада московських купців-кооператорів дезорганізує (місцевий ринок) і підпорядковує (його своїм торговельним впливам) — залишилась в силі та що застосуванню її не перешкоджають навіть і „державні“ кордони „самостійної“ УССР.

*) „Вісти“ Ч. 231. з 9-X-25 р.

**) „С. Г.“ Ч. 15. 24 р. ст. 37.

***) „С. Г.“ Ч. 11. 24 ст. 52

Певну характеристику діяльності с-г. кооперації у всеукраїнському масштабі можна скласти при розгляді діяльності центрів с-г. кооперації на Україні.

Почнемо з „Сільського Господаря“, який на початку був всеохоплюючим центром для всіх галузів с-г. кооперації, а потім вилонив із себе цілу низку інших всеукраїнських с-госп. центрів. На підставі його відчуту за 3-й операційний рік (з I. I. по I. X. 24 р.) діяльність його виглядає так.

„На початок цього періоду с-г. кооперація вступила надзвичайно слабою, охопивши ледве 7 відсотків населення та займаючи менше 2 відс. в загальному торговельному обороті України“. До кінця періоду „торговельні“ обороти збільшилися на 22 міл. карб. (до 90 міл. загалом) і досягли 5 відс. усього торговельного обороту України“.

Причини такої кволости були:

1) „Негативні наслідки, які виникли з огляду на неунормованість взаємовідносин с-г. кооперації і системи с-г. кредиту. Губсельбанки розвиваючи свою працю намагалися відтягти пе-ріферію від с-г. союзів, замінить собою союзи в збудово-постачальних операціях. Цей період замісць співробітництва характеризувався конкуренцією і боротьбою... Крім того почувалася віддаленість центрів, що помітно удороожало кредит“.*)

2) Неакуратність союзів у вирівненню своїх зобовязань перед „С. Г.“. „Так за період з I. I. по I. X. 24 р. було опротестовано векселів приказу „С. Г.“ по 44 союзах, або 71 відс. загального числа союзів... Союзи в часи тяжкого фінансового стану віддавали в додаткове забезпечення ріжним кредиторам крам, який вони одержали від „С. Г.“ і за який ще не розплатилися“.

3) „Виділення центрів [Добробут, Кооптак, Укрсельцукр] хоч і порушувало нормальний хід роботи, але не відбивалося так тяжко на фінансовому стані „С. Г.“ як ліквідація філій [Київська ліквідована, а Одеська в стані згортання].

Баланс союзу з 14,467,441 карб. на I. I. 24 р. на I. X. 24 р. виріс до 20,695,236 карб. [без цукрового відділу].

При таких умовах і з такими коштами господарські відділи „С. Г-ря“ проробили таку роботу.

Відділ фабрикатів „1923|24 р. „Сільський Господар“ зробив оборот по продажу машин в сумі 2.450 т. карб. До цієї роботи було притягнуто всі бі союз. цеб-то пересічно на I союз оборот був коло 40 т. карб. Де-які союзи зробили оборот від 100-200 тис. карб.**]

Однаке розміри цієї діяльності прийшлося зменшити. „В торговельній роботі — читаємо ми в докладі чл. правл. „С. Г.“

*]) Звіт. стор. III, IV.

**) „С. Г“ ч. 16. 1924 р. стор. 10.

п. Гохмана—всеукр. нараді членів с-г. союзів— „Сільський Господар“ має на увазі зменшувати складські операції. На свої склади він буде складати лише дрібний с-г. інвентар і імпортові товари... серед яких головне місце припадає на трактори... а також бере на себе роботу по постачанню тракторів нафтою та інш. матеріалами“.*]

Причин до такого звужування було багато. Одна з них — це те, що „Укртрестсельмашин“ в біжучому [1924/25 р.] передбачає провадити операції з 40 складів і т. ч. може охопити потребу України“.*] Але головною причиною, безперечно, була фінансова залежність „С. Г.“ од державних кредитуючих установ та централізаторсько-московська їх політика. В той час як всеросійський „сельськоюз“ „має від держави по над 10 міл. карб. довготермінових кредитів, з яких до 3-х міл. спеціально на машиноторговлю“... „Сільський Господар“ не зміг до цього часу (дачі звіту) одержати відповідного довготермінового кредиту на машиноторговлю (при тому, що він зробив по продажу машин відносно багато більш обороту, аніж „Сельськоюз“).***

Картину організації машинопостачання звіт „С. Г.“ мають так. В основу роботи було поставлено постанови РПО (Українське „сто“) від 7 та 28. XII. 23 р. і декрет ВЦІК від 11. I. 24 р., згідно яких операції по машинопостачанню мали завданням дати можливість незам. нас. купити машину. Для цього ціни на машини були прирівняні до цін довійського часу. Ріжницю між продукцією вартістю цін, а також операційні та організаційні видатки машинопостачання покривала державна дотація.

Через невияснення умов машинопостачання відповідна умова з Укртрестсельмашом була підписана не в грудні 24 р. а лише 8. I. 24 р. Реалізація умови, через невиясненість частки України в загальній сумі кредитів одпущеніх на машинопостачання, почалася лише в лютому. В лютому частка для України була визначена в кількості 60%, в березні була вона збільшена ще на 20%. Цих 80% складало загальну суму 2 міл. карб. реально ж в червні було одержано... 75 тис. карб. а належна сума дотації (встановлена остаточно інстр. з 11. IV. 24 р. в 12%) ще не одержана (на час представлення звіту М. Л.) хоч всі документи на суму біля 135 т. карб. зовсім оформлені.

Так же справа стояла з дотаціями. На підставі обовязуючої інструкції орг. видатки 18. II. 24 р. були визначені в сумі 19,5%. Потім новою інстр. від 31. III. 24 р. були внесені зміни: вимагалось од покупців машин 6% на покриття тарифу: заводились прейскурантні ціни, які остаточно були затвержені в

*) „С. Г.“ ч. 13-14. з 24 р. стор. 15-16.

**) Ibid.

***) „С. Г.“ ч. 16 стор. 12-13. стат. А. Гохмана.

липні; де-які машини вилучались з пільгового продажу. Інструкції ці попали на місце після розпродажу машин весняного сезону і частини машин уборочного сезону. Там же засувалась неможливість виконання всіх тих формальностей, які вимагалися інструкціями. Нарешті остаточно змінена інструкція була ухвалена 17. XI. 24 р.

Отже не дивно, що при таких умовах одієдає охота для провадження такої важливої функції, як машинопостачання.

2. В ідділ збуту. а) Підвідділ м'ясно-жировий займався сироварством та заготовкою великої рогатої худоби. Однаке „якість сиру затримувала збут“ говориться у звіті, а по заготовці худоби поставлено:

204 гол. на суму	25.000 (для Москви)
450 " "	35.100 (" Харків)
331 " "	29.550 (" годівлі)

Разом 985 гол. " 89.650 карб.

В жовтні вся справа була передана новоутвореному центрів „Добробут“, про діяльність якого не маємо відомостей.

б) Підвідділ яєчно-птахівничий. Про вадив роботу, як через місця (I) так і силами свого інструкторського апарату (II). Фактично заготовлено:

I.	II.	Разом
яєць 43 ваг. (в 10 пункт.)	52 в.	95 в.
птиці 52 " (в 4 ")	45 в.	97 " (замісць проект. 200 в.)

В серпні було вирішено організувати спеціальний центр „Кооптак“. Про роботу його за рік діяльности дівідуємося зі ст. п. А. Забельського.*). Кооптак має 464 члени гол. чин. споживчі і с-госп. т-ва 1-го ступня. Баланс його на 1. IX. 24 р. складав 1.146 т. карб. [власн. кап. 300 т.] на 1. VII. 25 р.—2.817 т. [вл. кап. 320 т.]. Число складів [на тіж термін] 28 з 300 робітн, і 90—з 700 роб. До співпраці з Кооптаком [не відомо тільки чи виключно через його членів М. Л.] притягнуто 35 [або 70 відс.] союзів і 2.950 (або 46 відс.) т-в 1-го ступня, що перебували в районі його діяльности. Однаке контрагентами Кооптака є і приватні скупщики та робота почасти переводиться і силами власного апарату, як про це свідчать такі дані:

Заготовлено	1-е піврічча	2-ге півріч. в порівнанню з 1.
Через спож. кооп.	34,6 відс.	+ 62 відс.
" с-г.	21,1 "	+ 137 "
" власн. ап.	22,3	-
" скупщиків	22,0 "	- 73 відс.

За 1 рік зібрано і реалізовано 1.392 ваг. яєць, з чого експортувано 34.000 ящиков, або 340 вагонів. В порівнанню з

*) „В. С-хоз. Кооп.“ N 18. 15. IX. 25 г.

1912/13 р., коли було вивезено з шести лише губерній 3.608 т. пудів яєць*) (або також саме число вагонів, беручи вагон в 1.000 п.) це складає всього 0,9 відс. За кордоном марка „Кооптакс“ йде поперед російських і польських і котірується самостійно. З 1. I. 25 р. „Кооптакс“ має кредит за кордоном більше 85 т. хунт. ст. Провадиться також збут живих гусей до Польщі. „Кооптакс“ має свої різниці; широко розпочав расову роботу в пристосуванню до умов селянського господарства і має зараз 119 дорослих штук і 769 шт. молодняка; виробляє інкубатори власної системи „Кооптакс“. Як бачимо робота широка, особливо, коли візьмемо під увагу, що раніш кооперація цією справою майже не займалася зовсім, але в порівненню з діяльністю приватно-торговельного апарату в лозівському час мало ефектовна.

в) Насінниковий підвідділ організував продукцію насіння на площі в 3.776 дес. і поставив насіння 79.878 п. 31 х. на суму 140.322,56 карб.

г) Сировинний підвідділ займається збутом зайців, (13.500 шт.), лисів (2.500 шт.), щетини (60 п.), гусячого пірря (80 п.), смушків (4.800 п.) всього на суму до 70.000 карб. та збутом вина. Збут інших продуктів не провадився за відсутністю коштів. Організований же збут дав збитку 350 червінців**)

3. Хлібний відділ, проти призначених по плану заготовок в 4.405 т. п. фактично заготовив 4.642 т. п. Із заготовленої кількості 72,3% відгружено для експорту, а решту реалізовано на внутрішніх ринках. Сума хлібо-заготовок „С. Г.“ виносить 5,4% загальної кількості експортових завдань. Про хлібозаготовчі операції укр. кооперації в цілому „звіт“ говорить, що „на жаль ми, не маємо підсумків роботи всієї с-г. кооперації, але з відчітів інших державних хлібозаготовців видно, що ними проведено по своїх планах заготовку зерна через с-г. коопер. на 30-65%“***)

Буряковий відділ в напрямку організації бурякової кооперації проробив значну роботу. В кооперативне буряківництво втягнуто по-над 500 т. господарств. В роботу серед них втягнуто 40 райсільгоспсоюзів (362) та понад 1.500 т-в 1-го ст. Зріст кооперованої площині під цукровим буряком ілюструється такими цифрами:

Рік	площа селянських плант.	з них кооперовано у %
1922	37.000	11
—23	72.500	23
—24	150.000	44
планується		
на —25	211.160	не менше 60-70 відс.

*) Проф. К. Воблий Эк. геогр. Укр. стор. 77.

**) 1 черв.=10 карб.

***) Звіт. стор. 84.

Таким чином ми бачимо великий зрост селянської цукрово-бурякової посівплощі, яка складала до 85% загальної площин землі під цукровими буряками в 1922-23 р. *)

„Кооперація селянського буряківництва стала для нас, таким чином, натуральним органічним явищем“— пише п. Мороз. **) Але кооперація не могла обмежитися лише кооперуванням посівплощі цукрового буряка. Вона зацікавилась і організацією його переробки. Це здавалось настільки натурально, що треба було очікувати найсприятливішого відношення до цієї справи з боку робітничо-селянської влади. Але на жаль цього немає. І коли за відчітний період під керуванням „С. Г.“ було 9 цукроварень, то „С. Г.“ прийшлося мати багато клопоту з фінансовим забезпеченням їх. Приходилося клопотатись про кредити, але їх не одержано. „Найпершим мотивом відмовлення в кредитах—читаємо ми у звіті—було невключення держпланом виробництва кооперативних цукроварень в загальний плян цукроварення. Ні клопоти, ні 2-разові постанови укрдержплану не помогли. Держбанк кредиту не дав через те, що центральне правління держбанку передало вирішення цього питання всеукраїнській конторі за рахунок місцевих коштів. А вільних коштів бракувало.“

Та не тільки таке (цілком зрозуміле) відношення московського центру стойть на перешкоді нормальному розвиткові кооперативного селянського буряківництва на Україні.

Великою гальмою стоять також і умови оренди. Про них цітований уже нами п. Мороз пише так: „Для цукроварень взятих в оренду в 1922 р. умови були приблизно такі: орендна платня 12-15 відс. всієї продукції цукру та 3,5 п. зерна з десятини заарендованої землі. Срок оренди 6 літ. Нові будинки і увесь мертвий реманент переходить, по умові, цукротрестові дурно, а живий реманент, набугий орендарями, переходить по виплаті цукротрестом середньо-риничної ціни.“

Умови оренди в 1923 р. трохи знижені а саме: платня встановлена від 6 до 8 відсот. всієї продукції цукру і розподілена вона так, що стає вищою з кожним роком і сягає для останніх років до 11 відсот. виробленого цукру та 5,5 пуд. зерна з оренд. десятини землі.“

Умови ці обтяжуються ще й важкими умовами кредиту. „Держбанк—пише той же автор—в кінці 1923 р. кредитував кооперацію на таких умовах: 12% річних та 2 відс. комісії. Крім того кооперація зобовязується весь цукор реалізувати теж через держбанк з удержанням на користь банку 3 відсотків.“ Звичайно, кооперація бореться, ріжними аргументами доводить вигідність

*) П Мороз. „Коопер. оренда цукроварень.“ „Агроном“ ч. 2-3. 1924 р. стор. 131.

**) Ibid.

для держави здачі в оренду „заморожених“ цукроварень кооперації, нарешті, наводить факти як з „причин уконцентрування виробництва“ цукротрест зменшує число діючих цукроварень (в 1923 р. з 111 до 102) і збільшує число „морожених“ і приходить до цілком логичного висновку, що „коли оживлення цукроварень не йде через цукротрест, то для його один вихід—проводити його через с—г. кооперацію.“ Але чи обов'язують зараз на теренах України закони логики?

Зрештою „С. Г.“ передав всю справу бурякової кооперації спеціальному всеукраїнському централю „Укрсельцукрові“

Даних про його роботу не маємо в своїму розпорядженню.

5. Відділ колгоспів. З цим відділом „С. Г.“ має, очевидно, не мало клопоту. Після видання інструкції про розмежування функцій між НКЗ і „С. Г.“ перший відає адміністраційним керуванням колективами, а другий—„організаційно-внутрішньо-господарчим та господарчим обслуговуванням“ „За НКЗ-ом—пишеться далі у „Звіті“—залишилось і загальне керувництво діяльністю с-г. кооперації в розумінні відзеркалювання та переведення с-г. політики на місцях органами НКЗ-а (підкр. наше М. Л.). Але де-які ГЗУ (губернські земельні управління) зрозуміли це як право втрутатися в практичну роботу с-г. к-ції. Непорозуміння не усунуті — констатує „звіт“ — а тільки трохи зглажені“.

Господарча робота з колгоспами, переводиться головним чином в напрямку забезпечення їх кредитом та інструкторсько-агрономичним персоналом. Через невиясненість взаємовідносин робота ця не набрала реально-конкретних форм. В пресі часто доводиться здібати нарікання на нездоввільняючий характер цієї роботи і головно на несистематичність і доривочність її. „Що до збуту колгоспів, — читаємо у „звіті“, — то поскільки лише 350 (з обєднаних „С.Г.“ на 1-X-24. — 3.272) колективів уявляють собою агробази, а 50 відсот. всіх колективів ще мають споживчий характер і тільки решта виявляє слабу товаровість — активних збутових операцій з боку колгоспів не переводилось (з'окрема по рах. збуту союзів операції досягають 212 т. карб.), але ураховуючи те, що колгоспи свою заборженість союзам повертають продуктами с-господарства, то цифри повернення, позик (744.255 карб.) в де-якій мірі характеризують збут“.

Крім цих даних, що почасті визначають характер господарчої діяльності с-г. кооперації характерним для неї являється і те, що одні і тіж функції виконуються ріжними всеукраїнськими кооперативними центрами.

Так, перечитуючи оголошення про роботу цих центрів в „Радянській Спілці“ *) ми спостерігаємо, що хлібозаготовчі, напр., операції провадить і „С. Г“ і „ВУКОСПІЛКА“ і „УКРАЇНБАНК“, переробка цих продуктів провадиться і „С. Г.“ і „ВУКОСПІЛКОЮ“. а „УКРАЇНБАНК“, не маючи, очевидно, змоги безпосередньо організовувати с.-г. підприємства, виходить з цього становища в той спосіб, що звязується договорами з поодинокими коопер. організац. про фінансування їх операцій. Так, напр., „Житомирський окрсельсоюз звязався договором з „Українбанком“, на підставі якого „Українбанк“ фінансує закупку хмелю у плантаторів, з розподілом прибутків по 50 відсотків. **)

Де-яке світло на характер і загальні тенденції в господарчій роботі с.-г. кооперації на Україні проливають резолюції ухвалені всеукраїнською нарадою голів с.-г. союзів, що одбувалася 26.X.24 р. Найбільш характерні з них подаємо за „С. Г.“ ***)

„А. Про стан кооперації“, по докладу Любченка.

2. Визнати за необхідне продовжувати й надалі спеціалізацію низової с.-г. кооперативної мережі, особливо в районах інтенсивних г-в (правобережжа).

5. Відмітити, що часта зміна членів правління союзів і т-в надто шкідливо відбивається на роботі союзів.

8. Визнати за необхідне збільшення строків кредитування для с.-г. кооперації до 9 місяців. Доручити „С. Г.“ вжити заходів до того, щоб навіть зараз банки поширили і на союзи введений шостимісячний термін учтувати векселів.

9. Визнати за правильний перелом в роботі „С. Г.“ в бік змінення збудтових операцій за рахунок постачальницьких та утворення низки спеціальних т-в по збути ...

10. Визнати за необхідне, щоб „С. Г.“ і союзи в своїй торговельній роботі йшли по лінії обслуговування своєї здорової периферії, будуючи свої відношення на комерційній вигідності, а не на принципові „нагрузки“. Всяке протиставлення комерційної вигідності принципу „кооперативності“ являється в дійсності неправильним і покриває безгосподарність.

13. Визнати за шкідливе захоплення райсільгоспсоюзів та т-в радгоспами та підприємствами, особливо зі вкладенням кредитів, призначених для товарообороту ...

14. Визнати за необхідне для с.-г. кооперації зміщення планової роботи, ув'язавши її з плановою роботою та заходами земорганів.

18. ... Визнати, що „С. Г.“ мусить вживати репресивних заходів до тих союзів, що являються „злісними“ неплатниками.

*) „Р. С.“—це с.-г. і кооп. календар виданий „Книгоспілкою“ на 1925-26-27 і 28 р. Значить на протязі 4-х років має український селянин — кооператор конструювати по ньому свої уявлення про роботу всеукр. кооп. центрів. М. Л.

**) „С. Г.“ Ч. 13—14. 1924 р. ст. 50.

***) Ibid. стор. 17-18.

Б. В справі хлібозаготовчих операцій.

4. Вважати цілком недопустимим складання союзами генеральних умов на хлібозаготовки з іншими організаціями без попередньої пропозиції провадити заготовку для „С. Г.“.

Г. По докладу „план і методи роботи т-ва „Добробут“.

2 Визнати роботу в галузі збути продуктів скотарства, як збутової роботи по хлібу, за основу роботи с-г. кооперації.

4. Беручи на увагу вже виявлений невдалий досвід розріжненого самостійного виступу окремих союзів на центральних ринках збути продуктів скотарства, вважати за необхідне провадити ці операції централізовано через т-во „Добробут“.

Е. По докладу „Українбанку“.

2. Визнати, щоб правління банку дало вказівки своїм філіям про неправильність їх вимог при видачі т-вам цільових, державою виданих, позик, які вимоги вони пред'являють т-вам, про здачу лише „Українбанку“ всього хліба, що буде ними заготовлений.

3. Відмічаючи, що в роботі Українбанку помічається перелом що до обслуговування товарових операцій с-г. кооперації, визнати, щоб Українбанк вжив заходів до більшого обслуговування с-г. кооперації (союзів і т-в) і, зокрема, подбав про пристосування, в міру можливості, термінів кредиту до характеру операцій с-г. кооперації.

4. З метою правильної постановки кооперативної хлібної торговлі, побажати, щоб правління дало директиву філіям про правильність постановки комісійних операцій, щоб уникнути неправильної роботи, яка по суті може дезорганізувати кооператзаготовку і вилитись в обход „лемітів“.

Ухвали ці, як бачимо, лише стверджують правдивість наших висновків, що до загальної хаотичності господарчої діяльності с.-г. кооперації на Україні.

Невідрядне становище, як в організаційному, так в діловому і господарчому відношенні с.-г. кооперації на Україні залежить в значній мірі і од низького культурного рівняння працівників у кооперації і од слабого забезпечення її фаховими особливо агрономичними силами. Скарги на це з більшою чи меншою щирісттю і одвертісттю роскидані на сторінках як кооперативної так і загальної преси. От що, напр., пише І. Гогін*) в звязку з заведенням „С. Г.“ нових форм відчітності: „Звичайно, форми дуже хороші... але „хто їх буде заповнювати? Адже-ж члени правління т-в майже всі малограмотні, а досвідчених рахівників у т-в не має“. Ф. Крижанівський в звязку з недоцільним використуванням населенням позик на с-г. потреби пише: „А між тим ясно, що без догляду агрономів усі ці позики на половину тратять свій сенс... Але на жаль не скрізь ці агрономи є.“ *) Але найбільш характерною є яскрава думка п. М. Вольфа висловлена ним в докладі конференції діячів с-г. освіти на Україні. **Ми селу — каже він — повинні дати скромного його організатора колективів, кооперативів** (підкр. скріз М. В-фа). І далеко більше значення мають

*) „С. Г.“ Ч. 13—14. 1924 р. ст. 50

**) „Агроном“ Ч. 2—3. 1924 р. стор. 172.

зарах не утворені колективи, а кооперативне будівництво. Село відчуває потребу в гарному секретареві кооператива. Коли за п'ять років ми не охопили села кооперативними т-вами, то не виберемося із сучасної кризи. А тому перш за все, **наші профшколи повинні орієнтуватися на цього організатора селянського г-ва, організатора кооперативів і колективів.**“^{**})

Однаке такі здорові думки, очевидно, не глибоко просякли маси активних діячів с- г. кооперації на Україні. Так, наприкл., якийсь п. Ю. Іцелинський, підготовляючи читачів „С. Г.“ до відчітно-передвиборчої кампанії в кооперативах, пише: „Нам нічого боятись критики. Ми повинні дати їй діловий зміст. А ділова критика—річ корисна. Ми повинні в цю кампанію серйозно і по діловому ввести виборця в дійсний курс справ кооперативу, бо лише це допоможе здорово й критично зважити стан кооператоб'єднання, урахувати всі реальні можливості і правильно скерувати роботу в майбутньому“ ^{**})

Але, очевидно, п. Іцелинський не дуже певен за реальні висліди такого „серйозного і ділового введення виборця в дійсний курс справ кооперативу“, бо крім уваги до цієї кампанії „апарату с-г. та куст. пр. кооперації“ притягає „на допомогу собі . . . увагу партії, КНС, й інших політичних та радянських органів.“ ^{***})

Чи такою концентрованою увагою досягне п. Іцелинський знищення тих ненормальностів, про які він сам пише: „вибирали аби ким заткнути „дірку“, аби заповнити списки, не зважаючи на те, чи зможе (вибраний) працювати взагалі і в даній установі зокрема“ ^{****}) — не знаємо, але з певністю можемо сказати, що цим він дав незбитий доказ того, що ще не розвіявшся остаточно гіпноз про необхідність виключного панування в кооператорганізаціях елементів політичного, а не господарського порядку. Санкціонована ця необхідність постановою IX все-російського зізу советів (що відбувся в кінці 1921 чи на початку 22 р.) „про с-г. кооперацію“, яка говорить: „органично. правильна робота може бути забезпечена лише вливанням в кооперативний рух свіжих сил, зокрема в с-г. кооперації повинні бути притягнуті б. військовополонені, наочно ознайомлені в Німеччині і Австрії з високими формами ведення с-господарства, червоноармійці і особливо червоні командіри, що засвоїли дух дісціпліни та організаційні методи революції, фабрично-заводські робітники, що принесли на село активність пролетаріату, — всі

^{*}) Перша всеукраїнська конференція с-г. освіти. Вид. НКО-са. Харків 1924 р. стор. 37.

^{**}) „С. Г.“ Ч. 13—14. 1924 р. ст. 2.

^{***}) Ibid.

^{****}) Ibidem. ст. 3.

ці елементи повинні бути втягнуті в роботу по будівництву с-г. кооперації.“ *)

До чого допровадили укр. кооперацію, загипнотизовані своїми постановами компартії, сподіємся, стане ясно кожному читачеві нашого збірника, бо це ясно стало й самому п. Дзержинському, правда, не відносно кооперації, а відносно всього відданого йому для упорядкування господарського життя ССР. На 3-му пленумі всесоюзного центрального союзу профспілок—учасники його зацікавилися тим через що радянські економисти ніколи не можуть зробити правдивих народньо-господарських розрахунків і тим зпричиняють ССР великі матеріальні шкоди. Відповідаючи на це п. Дзержинський заявив, що причиною того є „наша молодість, наша некультурність. Ось та злобна рука, завдяки якій в нас ніцо не йде як по маслі“...**) Які не будь пояснення до цього—зайві.

Ось так представляється нам картина господарчої діяльності сучасної с-г. кооперації на Україні і ті умови, в яких відбувається ця діяльність і мимоволі напрошується порівнання з періодом існування с-г. кооперації за часів державної самостійності України.

І в той час укр. кооперація взагалі, а с-г. зокрема теж вражала своєю хаотичністтю і переплетенням функцій, які винувались ріжними формами кооперативних організацій.

Але тоді це було цілком зрозуміло. Випущена на волю кооперативним законом 1917 р. українська кооперація переживала весну свого існування. Не стільки поодинокі т-ва, скільки кооперативні союзи народжувалися щомісячно десятками. Всі хотіли, як найскорше опанувати район своєї діяльності і організовано стати на задоволення ріжних потреб українського населення, що економично підувало за час війни. Але одночасно були створені і могутні всеукраїнські кооперативні центри, що, швидко самоорганізувавшись, рішучо і упевнено зайнялись упорядкуванням стихійного, а тому (цілком зрозуміло) і хаотично-го зросту української кооперації. Робота ця посовувалась швидко не зважаючи на несприятливі політичні обставини, на вперті змагання московських кооперативних центрів з їх дезорганізаторською і заборчою політикою відносно України.

Зокрема, що торкається с-г. кооперації, то вона хутко викристалізувала обсяг своєї компетенції і в 1918 р, зі скромного „Київського Центрального с-г. т-ва“ повстал „Центральний Український Сільсько-Господарський Кооперативний Союз“, що, за два роки свого існування, об'єднав 20 відс. сільського господарства України і стількиж відсотків союзних об'єднань. Пов-

*) „Закони о кооперації.“ ст. 158.

**) „Діло“. ч. 45. з 2. III. 26 р.

став „Централ“ зі своїм балансом в 218.224.315 гр.*) по центральній конторі і 48.454.140 гр. по двох філіях (Одеській і Харківській) та одній (Ростов н/Д.) агентурі, проти 20.605.236 карб. балансу „Сільського Господаря“ (який, до речі сказати, перебрав у спадщину все майно „Централа“ після його ліквідації) на кінець третього року своєго існування.

Повстав „Централ“ зі своїми торговельними оборотами на суму 104.526.320 гр.—зі своїм тартаком „Наталкою“,—зі своїм, закупленим на власність, заводом Гена, що ставив на цілком незалежний і реальний грунт справу машинопостачання Українця-господаря і з цілою низкою с-господарських заходів у справі поліпшення і організації ріжних галузів сільського госп. на Україні.

Були помилки, були огрихи, але кооперативний ентузіазм українського населення досяг свого апогея. З повним довір'ям ставилась низова периферія до своїх керовників і організаторів у центрі, які справді, без всякого страху перед найжорстокішою критикою, вводили в курс справ кооперативної установи правдивого її господаря—своїх виборців. Щоб мати од цих виборців піддержку в своїй творчій роботі керовникам центрів не доводилось запобігати помочи у ріжних політичних та державних органів. Вся організаційна робота переводилась виключно силами свого кооперативного апарату. Все говорило за те, що почалась доба справжнього життя для українського сільського кооператора, що мав своїм вождем натхненного борця і ідеолога с-господарської кооперації.

Та доба ця тягнулася недовго... Скінчилася вона разом з опануванням України робітничо-селянською владою, що нам її принесли на вістрях багнетів московські комуністи. В життю української с-г. кооперації почалася „нова ера“, що газом удушили просякнула найменшу клітину народнього господарства України. І наслідки її не заставили довго на себе очікувати.

Але укр. с-господарська кооперація вже опритомніла і, правдивим методом користуючись, іде по шляху відродження та самооздоровлення. Похід цей такий рішучий та впертий, що примушує і непереможних, здавалося, компартійців глибше замислитись над ним та шукати більш тонких способів для удержання українського господарчого життя в сфері своєго впливу.

V.

ЗАХОДИ РАДВЛАДІВЦІВ ДО ОЗДОРОВЛЕННЯ С-Г. КООП.

Мають цілковиту рацію діячі с-г. кредитової кооперації на радянській Україні, коли говорять: „організація с-г. кредиту—це

*) 2 гр.=1 карб.

не просто розподіл державних коштів серед селянських господарств для підтримки їхнього розвитку. З організацією кредиту звязана організація самого селянського господарства, обслуговування його продукційних потреб, організація самого селянства і, нарешті, мобілізація вільних селянських капіталів".¹⁾

Ми знаємо, вже, яку велику скрутку переживає укр. с-г. кр. кооперація, що, не маючи отих „вільних селянських капіталів“, примушена заглядати в руки робітничо-селянської влади. Тому нічого дивного не має, коли ми читаемо, що для оздоровлення с-г. кр. кооперації „як чергове завдання стає інтенсивна, упerta робота по втягненню в систему с-г. кредиту коштів самого населення в формі вкладів“.²⁾ Але ми знаємо також, що сучасна система с-г. кредиту на Україні „являється по своїй природі державною“, що нормальна система с-г. кр. кооперації, з її союзами ріжних ступенів, протиставляється цій державній системі с-г. кредиту не лише радвладою, але й самим населенням. Ми знаємо і наслідки такого протиставлення (особливо з боку населення) і тому знову ж таки німа нічого дивного, коли самі ж діячі с-г. кр. кооперації на рад. Україні пишуть: „На це безлладя держ. пануючі органи і кооперативні установи вже звернули свою увагу і біля вирішення цієї справи багато зусиль покладає кооперативна і загально-громадська думка“.³⁾

Слідуючи за цими зусиллями ми находимо ріжні рецепти оздоровлення с-г. кр. кооперації шляхом притягнення вільних селянських капіталів. Один з них полягає в створенню таких умов, які дозволили б організувати „притягнення селянських вкладок до трудових ощадних кас“.⁴⁾ Автор цього рецепту В. Селівановський⁵⁾, спиняючись над питаннями пиняного поширення на селі п-оц. та кр. т-в б) висуває як причину цього „недостатню ще кількість селян, здатних до самостійного та успішного техничного провадження кредитових операцій т-в“. За те він визнає, що „трудові ощадні каси, які перебувають в руках держави та керуються з центра, в тім відношенні, мають сприятливіше становище“. А тому „необхідно лише поширити операції ощадних кас та зацікавити селянство... ...видачею позик своїм вкладчикам і... не тільки організаціям та юрідичним особам, але і індивідуальним вкладчикам“. Т. С-ий певен в тому, що „можливість, будучи вкладчиком ощадної каси, одержати з неї в необхідних випадках позику, зуміє зацікавити селянство“, бо... „селянство вірить тому, з чого воно має зиск для

1] П. Любченко. „С-г. кредит і кр. с-г. кооперація“- „С. Г.“ ч. 16 за 1924 р. стор. 4.

2] Передовиця: Всесоюзний з'їзд по с-г. кредиту. „С. Г.“ ч. 16. 1924 р.

3] Ол. Ночвин. Др. кр. і с-г. кооперація. „С. Г.“ ч. 15. 1924 р. ст. 1.

4] Це, очевидно, б. ощадні каси при поштових відділах.

5] Вісти, ч. 459. з 19. XI, 25 р.

6] Т-ва, які ведуть суті кредитові операції. М. Л.

свого господарства, а такий зиск воно побачить, коли дістане позику з ощадної каси, будучи її вкладником”.

Серйозно говорити про цей рецепт не доводиться. Здійснення його, звичайно, внесло б іще більшу хаотичність в кредитову систему, бо було б іще одне місце, звідки можна було б в неорганізований спосіб (по за системою кооперативного будівництва) користуватися кредитом. Однаке подібні рецепти дуже характерні. Вони свідчать про те, що де-хто починає тратити голову, почуваючи зрист потенціяльної сили українського села, яке переходить зараз процес організації своїх кадрів, консолідації своїх сил для реальної оборони, викристалізовуючись в тяжких умовах радянської дійсності, своїх економічних інтересів. І не такими рецептами задержати цей зрист, або розбити консолідувемі сили села. Це розуміють більш глибоко-думаючі і менше загипнотизовані всемогучістю „керуючого центру“ діячі сучасної с-г. кр. кооперації.

Так, напр., Ол. Ночвин,^{1]} констатує, що у відповідних колах немає двох думок про те, „що кредитування села належить первісній с-г. кооперації“. А тому „мова йде лише про те, чи справа ця мусить бути покладена на існуючу мережу с-г. т-в, чи для цього треба утворити спеціальні кредитові осередки, позбавлені всяких торговельних функцій“. Шляхом річевої аргументації і досить обережно проведеної аналогії між сучасними та дореволюційними т-вами, він зрештою приходить до висновку, що лише комбінуванням кредитових, постачальних, збуто-вих та заставних операцій, при умові, що постачання і збут будуть провадиться з метою досягнення продукційного призначення кредиту, с-г. кооп. т-во універсального типу зможе з успіхом досягнути свого господарчого призначення і що створення замісьць [підкр. наше М. Л.] його, чи поруч з ним, окремого спеціального кредитового кооперативу не викликається ніякою потребою села. Цілком здоровий і логічний висновок. Нажаль ми не маємо думки автора по структуру цілої системи [од т-ва до централі] кооперативного будівництва с-г. кооперації. Чому? — не будемо над цим зупинятися.

Викінчену думку про систему кооперативного будівництва знаходимо — в цитованій уже нами статті п. Любченка.^{2]} Він ясно і одверто заявляє, що хід розвитку — кредитово-сільсько-господарської кооперації [відродженої в 1922 р.] в наш час наочно доводить, що вона росте, покладаючи в основу такі самі свої функції, що й за дореволюційного часу: кредит, збут, постачання. А тому він, полемизуючи зі своїми товаришами — сторонниками організації спеціальних кредитових т-в — цілком слушно

1) „С. Г.“ ч. 15. 1924 р. передовиця. Ол. Ночвин активний діяч укр. кооперації в часи державної самостійності України. М. Л.

2) „С. Г.“ ч. 16. 1924 р. П. Любченко — кооператор часів „нової ери“ для укр. кооперації, що одкомандированний для цієї праці компартією. М. Л.

заявляє: у станові дрібного кредиту в селі без постачальницької роботи, без збутою, це — „распред“ державних коштів. П. Любченко підкреслює неправдивість твердження свого товариша п. Клименка, який говорить, що незначний приплів капіталів у теперішній час пояснюється тим, що с-г. кр. т-ва, силою своєї структури і характером своєї роботи, не виявляють інтересів широких народніх мас“. Особливо несправедливим таке твердження видається п. Любченкові*) після того, коли воно висловлено „після порівнення (п. К-ком) разючих цифр суми вкладок довійськових 150 міл. і нинішніх 200.000 карб“. „Це — дійсно — (пише п. Любченко) [значить] заради схеми забути на час усе: й стан сільського господарства, й грошову реформу, й час існування кооперації, й час існування самого с-г. кредиту“.

Критикуючи далі сторонників безпосередньої увязки державних кредитуючих установ з найнижчим ступнем — селянським господарством, п. Любченко говорить: „безпосередня увязка виявилася фікцією й було цілком правильно взяти курс на роботу через кооперативне т-во.“ З дальнішим розвитком системи с-г. кр. виявилось, що „губсельбанки“ не в силі справились зі своїми завданнями, до яких ще долучилось нове завдання — мобілізація селянських капіталів.

Отже — пише п. Любченко — „зайшла потреба витворити таке кільце другого ступню, що було б близчим до низової періферії, ніж губерніальний центр.“ Такими кільцями другого ступню можуть бути або філії „губсельбанків“, або с-г. союзи — союзбанки.

П. Любченко рішуче став на сторону союзбанків. З одного боку під взглядом політичним „кр. с-г. союзи є тими організаціями де повинна знайти своє пристосовання, коли її ввести в організаційне річище, господарча активність селянства, що де-далі зростає, тим часом, як філія буде бюрократичною відомственою організацією“, а з другого — „кредит-союз більш сприяв виявленню господарчих потреб району й, нарешті, він має безперечну перевагу в організації збуто-постачальницьких операцій, будучи юридично-самостійною організацією, володіючи самостійними капіталами.“

Свої позиції п. Любченко доводить до логичного кінця — до спроектування і вищого фінансового центру кредитово-с-г. союзів. Такий центр має організуватися після того, „як тільки остаточно оформляться кредит-союзи. Чи для створення такого центру буде ліквідовано „Сільський Господар“ і таким центром стане Укрсельбанк, чи стануться інші зміни“ — це п. Любченка зараз не обходить.

*) П. Любченко виходить із переконання [і цілком слушного], що дореволюційна кр. кооперація „це була, дійсно, універсальна кредитово-сільсько-господарська кооперація“. М. Л.

Отже в проекті п. Любченка маємо видержану і закінчену систему кооперативного союзного будівництва. Коопероване селянство мало б, таким чином, власну суцільну економичну організацію.

Звичайно, що такий проект, навіть з пропозіції комкооператора, занепокоїв багатьох правовірних комуністів. Вони побачили в ньому здачу радвладою одної з „командних висот“, чергову „уступку дрібно-буржуазній стихії“.

Однаке, таке відношення не спантеличує п. Л-ка. У відповідь своїм товаришам він пише: „Розгляdatи філії губсільбанків, як командні висоти, а втворення союзбанків, як здачу позіцій, як політичну уступку—це значить хворіти на топографичну короткозорість в справі політики.“ Велику надію на можливість держати під своїм керуванням життя й діяльність кооперативної системи, збудованої по принципу союзного будівництва, покладає п. Л-ко на державні капітали, без яких він не мислить можливості втворення кредитового кооперативного центру, а тому і всю свою систему кооперативного союзного будівництва він трактує, як „встановлення найправильнішого підходу до селянства, втворення такої організації, що допомогла б нам найраціональніше використати селянську активність, яка де-далі зростає, настановити її організовано за приводом партії на таку путь, що призвела б до зміцнення дійсних наших командних висот: промисловості, монополій зовнішньої торговлі й грошового господарства“.

Вдумуючись в проект союзної організації укр. с-г. кр. кооперації п. Л-ка ми не можемо одмовити йому в певній тонкості, але по суті він нічим не одріжняється од грубого по свому замислу рецепту п. Селивановського. І один і другий виходять із одної засади: найзручніше налигати українського селянина і заставити його за всяку ціну тягнути й далі комуністично-партийного воза.

Однаке проекти п. Л-ка все таки пробивають собі дорогу в життя. Ось що наприклад читаемо ми в статті п. С. Ф. „Нові завдання кредитової кооперації“¹⁾)

Низкою зроблених за останній час урядом заходів утворено правову й матеріальну базу для будування кооперативного кредиту, що відповідав би потребам селянського господарства. Проект постанови ЦВК та РНК ССР „Про кооперативний кредит“, розглянутий Українським урядом, постанова УЕН про організацію кредитсоюзів, операції для оздоровлення с-г. союзів та низової сітки сільсько-господарської кооперації, нарешті, широка робота установ сільсько-господарського кредиту—все це необхідні і достатні передумови для здорового розвитку кредитової кооперації.

Отже дальший шлях розвитку с-г. кредиту залежатиме від удосконалення організаційних форм та від господарчої самодіяльності кооперованого селянства.

Перегруженність сельбанків чисто фінансовою роботою може бути поясненням, через віщо організаційні їхні досягнення трохи відстали від вимог життя.

1) „Вісти“ ч. 31. з 9. II. 26 р.

За минулий рік видача позик зросла на 1,4 міл. тим часом, як за планом вони повинні були зрости на 2 міл., не врахуючи особливого асигновання з бюджета для цієї мети в сумі 625,000 карб....

... В полі зору Сельбанків фіксується так зване середнє "товариства", що виявляє периферію в масі. Але „середнє“ товариство не відбиває пульсу дійсного кооперативного життя.... Відсутність індівідуального підходу до низової периферії є основним, органичним огрохом роботи Сельбанків.

Огрох цей пояснюється самою природою Сельбанків, як установ, що перебувають поза кооперативною системою, тим часом як організаційна робота в низовій сітці мусить базуватися на кооперативній ідеології. Кооперативного будівництва не уявити без кооперативної ідеології... Єдино правильним розвязанням завдання буде передача кооперативного будівництва та організаційної роботи на низах кред.-союзам... Росподільчий принцип, що панує нині, кредитсоюзи мусять замінити організаційно-господарчим... Розгрузвивши Сельбанки від організаційної роботи в недрах низової периферії, кредит-союзи повинні будуть групуватися навколо Сельбанків, як своїх фінансових центрів... В звязку з новим етапом у розвиткові кредитової кооперації особлива роль припадає на долю Сільського Господаря. Нікому іншому як тільки йому, мусить належати керовнича організаційна роль в утворенні раціональної системи кооперативного кредиту... Для сельбанків лишається ще широке поле роботи—всебічне обслуговування колгоспів, бо інструкторська організаційна робота сельбанків у цій царині дуже недостатня.

Таким чином, реально ставиться справа організації таких форм кооперативної системи союзного будівництва, яка могла б створити ілюзію економичної самостійності для кооперативного селянства України. Як прийме ці заходи збільшуоче свою активність селянство — покаже майбутнє.

Закінчуєчи огляд сучасного стану с-г. кооперації на Україні ми приходимо до таких висновків:

1) Як раніш так і тепер українське селянство бачить в кооперації природну форму організації свого господарчого життя, яка дає можливість виявити свої реальні економічні інтереси і зконсолідувати свої сили для оборони їх.

2) Найбільші відповідаючо реальним інтересам укр. селяніна-хлібороба являється давня форма кредитового та ощ.-поз. т-ва з посередницькими операціями. Сучасна назва цього т-ва „універсальне сільсько-господарське кредитове т-во“ більш відповідає його внутрішньому змістові.

3) Нормальний розвиток цих т-в може бути забезпечений лише створенням таких умов, при яких дійсним господарем і розпорядчиком свого господарства було б само селянство в особах своїх вільних обранців.

Разом з тим кооперація являється тим полем, на якому українське селянство веде завзяту боротьбу з найстрашніми ворогами своєї економичної самостійності.

Кожний з нас з великою увагою повинен стежити за процесом цієї боротьби не забиваючи одночасно, що найбільших успіхів, вонасягне лиш тоді, коли і політична влада опиниться в руках виразників справжніх інтересів українського селянства.

ПОКЗЧИК ЛІТЕРАТУРИ ПО СІЛЬСЬКО-ГОСПОД, КООП,

під ред. проф. К. МАЦЕВИЧА.

склали Вікт. Доманицький та П. Штепа.

Від складачів показчика,

Попередні статті збірника можуть викликати у читача цілу низку запитань, із близько торкаються теми збірника; хоч нею безпосередньо й не охоплюються. Прикладом: „як розвивалась і чого досягла с-г. кооперація в інших країнах світу?“, „який там стан с-г. кооперації в сучасний мент?“, „які завдання ставить собі зараз чужоземна с-г. кооперація?“, „які саме с-г. кооперативи треба засновувати нам на українських землях?“, „які завдання поставити їм в першу чергу?“, „як провести в життя наші пляни що до розповсюдження і зміцнення с-г. кооперації на Україні?“

В цьому збірнику не можна було подати праць, що відповідали б на ці і подібні запитання, як з причин технічних так і тому, що вони не відповідали б темі збірника.

Цим питанням видавництво „кооп. фонд ім. Василя Доманицького“ хоче присвятити кілька книжок кооперативної сéкції. Але доки такі книжки будуть виготовлені і видруковані, на що потрібується чимало часу, сил і коштів, ми подаємо нижче показчик літератури по с-г. кооперації, як тої, що вже вийшла з друку, так і тої, що по ріжких видавництвах готується до друку. Цим ми надіємося полегчити працю тих з наших читачів, які хочуть більш широко і глибоко простудіювати питання с-г. кооперації.

З другого боку, такий показчик красномовніце усіяких за певнень і тверджень показує читачеві—як багато уваги і праці присвячують інші народи с-г. кооперації, і як в цьому відношенню відстаемо ми від других народів.

Показчик наш не є вичерпаюче повним. В ньому значно повніше розроблений відділ український ніж відділи чужоземної літератури, а в цих останніх наведені лише головні, підсумовуючі праці, що одразу вводять читача в курс справи.

Відчуваючи неповноту та випадковість матеріялу, який почастило зібрати нам в умовах еміграції, одсилаємо тих читачів, які потрібують більш повного показчика літератури по с-г. кооперації до наступних видань:

1. Etudes monografique sur la cooperation agricole dans quelques pays. T. I, II, III. Rome (публікації Римського міжнар. с-г. інституту):

2. Указатель книг и журнальных статей по вопросам сельского хозяйства. (Ежегодник отдѣла сельской экономії ГУЗ и З. С-Петербург.)

3. Гриценко И. Ф. и Меркулов А. В. Систематический указатель литературы по кооперации 1856-1924 г.г. Москва. Кооперативное Издат-во.

4. Каталог книжок, изданных Всеукр. Выдавн. Т-вом „Книгоспілка“. Харьков 1926 р.

Аби в майбутньому можна було цього показчика виправити і доповнити, складачі його звертаються до авторів і видавництв з проханням надсилати свої твори і видання на адресу коопер. фонду ім. Вас. Доманицького.

ІІ. ПОКАЗЧИК ЛІТЕРАТУРИ:

I. В МОВІ УКРАЇНСЬКІЙ.

Про діячів української с-госп. кооперації.

Божко Л. М. Левитський, як кооператор і його хліборобські спілки. Львів 1909. стор. 12.

Василь Доманицький. (З нагоди 15-ої річниці його смерти) нар. 1877; † 1910—1925. Подебради 1925 р.

Павловський М. Хто такий був В. Доманицький, Київ 1920 ст. 15

Теорія, історія і практика універсальних с-госп. кооперат.

„Централ“ [центр. Укр. Сільс-Госп. Кооп. союз]. Справоздання за 1919 рік та плян діяльності на 1920 рік. Київ 1920.

Танячкевич О. Д. Найближні організаційні задачі Тов. „Сільський Господар“. Львів 1906. стор. 37.

„Сільський Господар“. Двохтижневник Центр. Укр. С-Г. Коопер. союзу. Київ 1919. стор. 60.

Силенко А. Про с-г. т-ва та спілки. Київ 1913. стор. 32.

„Самопоміч“. Орган Краєвого союзу Ревізійного для селян. Львів.

Савицький А. С-г. кооперація. Київ 1920.

Пропам'ятна книга Товариства „Просвіта“. Львів.

Панько. Як корова кооператив заклада. 1925.

„Народне багатство“. Орган союзу хліборобських спілок „Селянська каса“ Чернівці.

Маєвський Й. С-г кооперація (її економичні підстави, теорія і соціальне значення) Харків 1925. стор. 135.

Литвицький М. Роля кооперації у відродженню цукрової промисловості на Україні. Подебради 1926. ст. 15. (літографовано).

Д-р Левицький К. Про нові спілки господарські. Львів 1904. с. 37.

Коковський Франц. Сільська кооперація. Чернівці 1909. ст. 22.

Д-р Когут Л. Хліборобські спілки на Буковині. Львів 1908 ст. 14.

Коваль Вол., проф. Соціально-економічні основи сільсько-господарчої кооперації. Суспільство т. I (друк).

Задачі Київського Центрального с-г. т-ва і як їх досягнути. Київ.

„Економіст“. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. Львів.

Доманицький Вас. Про сільську кооперацію. Київ 1906 ст. 40.

Доманицький Василь. Як хазяють селяне в чужих краях (Німеччині, Бельгії, Голандії, Данії, Франції та Польщі]. У Київі 1908 р. [I вид.] у Львові 1923 р. [II вид.].

Доброволенко Ю. Як влаштувати та провадити роботу в с-г. товаристві. К. 1925. стор. 60.

Доброволенко Ю. Що дає селянинові с-г. коопер. К. 1925. ст. 44.

Де-що про нові спілки хліборобс. в Італії. Чернівці 1907. ст. 20.

Господарсько-кооперативний часопис. Тижневий орган краєвого союзу ревізійного. Львів.

Г. Гебгард. Спілковий рух в Фінляндії 1889-1909 pp.

Батюк І. С-г. коопер. і селянське господарство. Харків 1924.

Батюк І. С-г. кооперація на Україні. Харків 1925. ст. 93.

Бородаєвський С. Хліборобські спілки в Німеччині. Чернівці 1908. стор. 91.

Агроном і кооператор. Збірники I, II і III. Київ 1918.

Кооперація по винайму і спільному використуванню землі.

Як кооперативно використати луки. Харків 1924. ст. 23.

Силенко А. Про земельні хліборобські спілки. Київ 1916. [?].

Омельченко Г. Соціалізація землі і с-г. спілки. 1918. ст. 32.

Малюга М. С-г. артілі. Як організувати та налагодити артільне господарство. Харків 1924. ст. 124.

Левитський М. Про хліборобські спілки. Коломия 1921. ст. 44.

Левитський М. В. Про хліборобські спілки-артілі. Київ 1919.

Левитський Микола. Спілкова умова для хліборобських спілок. Львів 1901. стор. 49.

Гордій Гаврило [за Д-ром Найдерфером]. Спілки для винаєму землі в Італії. Чернівці 1909. стор. 43.

Підсобно-продукційні галузі с-госп. кооперації.

Корнелля Андрій. Спілки меліораційні. Львів 1907. ст. 25.

Михайлук К. Контрольні товариства годівлі молошної худоби. Київ 1919. стор. 72.

Плавинський. С-г. меліорація. 1925. ст. 94.

Сазонів. В. Про насіннові товариства. Київ 1921. (?).

Силенко А. Електрика на селі і кооперація. Київ 1918. стор. 64.

Канюк С. Про нову спілку господарську. Стоваришення для випасу худоби. Чернівці 1906. ст. 43.

Доброволенко Ю. Про машину в сільськ. господарстві та машинові т-ва. Харків 1924. ст. 40.

Грабайн Д-р. Постачання електричної енергії сільській людності кооперативними організаціями. Київ 1921. [?].

Відчіт-щорічник Всеукраїнського товариства Насінництва за р. 1923. Харків 1924. ст. 125.

Бухштаб А. І. Електрика в селі і робітничому селищі. Київ 1924. ст. 90.

Борисенко М. і Бать А. Електрика в сільському господарстві. Харків 1925. стор. 127.

Кооперація по збути і переробці продуктів рільництва.

Батюк І. Сільське господар. і кооперативний збут. Харків 1924.
Євдокимів А. Як спродувати хліб через т-ва. Київ 1913. стор. 16.
Левицький К. Д-р. Про шпіхлірі і крамниці. Львів 1893. ст. 45.

Мороз П. Селянська культура цукрових буряків і с-г. кооперація. Київ 1920.

Мороз П. „Цукрові буряки“. Як їх сіяти, обробляти та постачати через кооператив. Київ 1919.

Під редакц. Осьмака К. Бурякова кооперація (збірник статей). Київ 1920. ст. 50.

Франко І. Громадські шпіхлірі в Галичині 1774-1840 р. Львів 1907. Накл. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

Чи можуть наші селяне мати свої цукроварні. Львів 1912 ст. 15

Кооперація по збути і переробці продуктів скотарства.

„Господарь і промисловець“. Орган Краєвого Союзу госп. молочарського в Стрию. Стрий.

Звіт з діяльності Краєвого Союзу молочарських спілок за р. 1910. 1911. ст. 37.

Ільченко А. Молочарські спілки в чужих краях і у нас. Львів 1910 ст. 27.

Курилас А. Про молочарські спілки. Чернівці 1908. ст. 64.

Михайлук К. Молочарські спілки. Харків 1924. ст. 175.

Нижанковський О. О. Про реєстрування молочарських спілок. Стрий 1909.

Панченко К. Організація збути продуктів птахівництва. Харків 1924. ст. 60.

Стефчик Франц Д-р. О заснуванню спілок молочарських, під патронатом Видділу Краєвого. Львів 1905 ст. 88,

Цвейтів Д. П. Яєшна справа в кооперації. Київ 1920. ст. 60.

Хмелевський Ж. Інж. Підручник для спілок молочарських. Львів 1907. ст. 191.

Фінансування, культ-освітна праця, рахівництво, ревізія, та інструктовання с-г. кооперативів.

Балинський О. Порадник по веденню рахівництва для куст-пром. артілей. 1923 ст. 45.

Жук А. Руські т-ва для обезп. худоби в Галичині Львів 1912. стор. 24.

Кузнецов. Рахівництво є відчітність у колективних господарствах. Київ-Харків 1924. стор. 64.

Німчинов Т. Т. Рахівництво кредитових та сільсько-господ. товаристств. Катеринослав 1925. стор. 167,

Німчинов Т. Т. С-г. кредитове т-во (основи його організації та діяльности). Катеринослав 1925. стор. 100.

Третяк Д. Порадник кооперативам та артілям в організації майстерень вогнетривалих будівельних матеріалів та практичні вказівки по виробництву. 1924. стор. 23.

ІІ. В ЧУЖОЗЕМНИХ МОВАХ.

ІІ. В МОВІ СЕРБСЬКІЙ.

Календар „Село“ на 1924 р. річник „Савеза земльорадника“
Београд 1923. стор. 216.

ІІІ. В МОВІ МОСКОВСЬКІЙ.

Теорія, історія і практика сіль-гос. кооперації, зокрема універсальних с-гос. кооперативів:

- Анцыферов А. Н. Кооперація в сельском хоз. Герм. и Франц.
Анчарова М. Сельскосоюз, его работа и успехи. стр. 48
Анчарова М. Письма крестьян о кооперації. 1924 стр. 30
Архипов Г. Попытка организации посева сахарной свеклы
крестьянами на кооперативных началах. Харків 1918
Бюллетень Лесной Кооперации. 1925
Бауер А., Йогансен О., Хижняков В., Хмелев Н. Колективное землед. (спр. книга для землед. артел., комун, и т-в) 1925 ст. 241
Бензин В. С-х. и кооперація в С. Америке. Прага
Буревой К. Крестьянские нужды и с-х. коопер. —23 г. стр. 85
Бородаєвський С. С-х. кооперація в Германії.
Базыкини С. и О. Крестьянская кооперація. —25 г. стр. 60
Вестник с-х. кооперації Місячник. Москва 1919
Вильде Ю. Очерки деревенской кооперації. —25 г. стр. 70
Грабейн М. Деревенская кооперація в Германии, ея хозяйственное и общественное значение. —18 г. стр. 436
Долгопятов Г. Земледельческие организації в Швейцарії (стаття в жур. „Хутор“ N 8) Прага —24 г.
Долгопятов Д. О земледельческих организаціях в Чехословакії. (стаття в „Хутор“ N 12) Прага —24 г.
Дышлер П. Организация колектив. трудовых хоз. —20 г. ст. I35
Емельянов И. С-х. кооперація. Харків 1918 стр. 53.
Емельянов И. О природе кооперативного движіння среди земледельцев. Прага —23 г. стр. 16
Емельянов И. Кооперат. організації среди земледельцев. Том I-II
Прага —23 г. стр. 488+XXXVI
Картофельная кооперація. Сборн. статей. стр. 96.
Каратыгин Е. В странѣ крестьянских т-в. —13 г.
Колесов Ф. Лес и лесная кооперація (стаття в „Крестьянской
России N 5—6) Прага —23 г.
Карашвили. В стране крестьянских т-в. СПБ 1908
Кооперація и сельское хозяйство (Записки Русск. Института
с-х. кооперації в Прагѣ) Кн. I, II, III, Прага —24 г.
Корф. Кооперація в Сев. Американ. Соед, Штатах и Канаде. I9-20
Крестьян. хоз. степ, края и его кооперирование. —25 г. стр. 25.
Коултер. Кооперація в сельском хоз. С.-Штатов —19. ст. I64
Кулыжный А. Очерки по с-х. и кредитной коопер. П.—18 ст. 203

- Кулыжный А. Деревенская кооперація. 20. стор. 98.
- Кулыжный А. С-х. кооперація. П. 18. стор. 98.
- Кулыжный А. Е. Кооперат. сбыт продукт. сельс. х-ства. Москва.
- Кулыжный А. Е. Развитіе товарн. операцій в кред. кооперації.
- Линтварова В. Кооперація в земледелии. Москва 23. стор. 11.
- Лозовий А. С-х. кооперація и значеніе ея в современных умовіях 23 стор. 264.
- Мациевич К. Агрономія и кооперація (стаття в ном. I „Кооперативной Жизни“). Москва 14.
- Минин А. С-х. кооперація С. С. С. Р.—25. стор. 171.
- Матеріали по організаціонним вопросам с-х кооперації. М.—19. стор. 63.
- Материали по вопросам союзного строительства с-х. кооперації. Москва.—19.
- Малицкій Н. Кооперація среди земледельцев в Болгарії. Прага. 22 г. стор. 80.
- Маленнов И. Значеніе кооперативных организацій для сельского хозяйства (стаття в „Хуторе“ ном. 4-5). Прага—24.
- Милютин В. Кооперація в деревні.—25. стор. 19.
- Маноцков В. Как могут крестьяне сами себе помочь М. 07.
- Макаров Н. Крестьянське кооперативное движение в Западній Сибіри 10 г.
- Макаров Н. Как американские фермы организовали свое х-ство.
- Маслов С. С. Колективно-земледельческое движение в современной России (стаття в „Современных Записках“). 22 г.
- Маслов. С. Л. Крестьянское хозяйство и с-х кооперація. П.—19. стор. 82.
- Маслов Сем. С-х. коопер., ее формы, значение и задачи.
- Маслов Сем. Кооперація в крестьянском хозяйстве.—22. 142.
- Маслов С. Современное состояніе и политика с-х. кооперації в Советской России.—24. стор. 81.
- Маслов Серг. С-х. кооперація в современной Россії (общественная среда, состояніе, основные потребности) (стаття в „Крестьянской России“ ном. 2-3). Прага.—23.
- Махов В. Кооперація и крестьянское хозяйство М.—24 ст. 21.
- Мациевич К. Роль правительства, земства и других организацій в деле поднятія сельск. хозяйства. Киев—13. [III том „Трудов I-го Всерос. с-х. с'езда.“].
- Наши достижения. [С-х. кооперація на 1. I. 23.] (с приложением альбома диаграм). стор. 78.
- А. А. Николаев. А. Н. Чупров, как кооператор. Москва.
- Огановский М. Аграр. вопрос и кооперація. М.—17. стор. 62.
- Островская Н. Для чего нужна кооперація крестьянке. 25. стор. 24.
- Прокопович С. С-х. кооперація и бюджет крестьянского хозяйства. Москва.—22. стор. 92.
- Пефтерев Ф. Лесная кооперація. Москва—23. стор. 48.
- Подольский И. Задачи земских и кооперативных учреждений

- в области „местных польз и нужд“. Петроград—16.
- Рокини Гр. Союзы в сельском хозяйствѣ. М. 907.
- Савич А. Организацион. вопросы в с-х. и кредит. кооперации.
- Саймонс А. Американскій фермер. С. П. Б.
- Степанов И. Кооперация в земледелии и в промышленности. Москва.—20. стор. 31.
- Строев И. Что дает трудовому крестьянину с-х. кооперація. М.—25. стор. 32.
- Скрыпник М. Начала колективного хозяйства на Украине. М.—20. стор. 24.
- Смирнов А. Что сдѣлали с-х. союзы на Западѣ и что они могут сдѣлать у нас. М.—07.
- „Сельско-Хозяйственная Жизнь“. (журнал хліборобсько-кооперативний). Валки—18.
- С-х. кооперация в системе государственного капитализма.—24. стор. 137.
- С-х. кооперация на местах.—24. стор. 102.
- С-х. кооперация. Сб. статей. стор. 30.
- Список учрежденных по Главному Управлению Землеустр. и Земледѣл. сельс-хоз. т-в, артелей и других коопер. организацій на 1 января 14 г. С-Петербург.—14. Г.У.З. и З. отд. сел. экон.
- Тейтель А. С-х. кооперация и агрономическое дело. стор. 8.
- Тотомиянц В. Ф. С-х. кооперација. С-Петербург—08. ст. 368.
- В. Тотомиянц. Сельско-хозяйствен. коопер. на Западѣ. Москва.
- Труды 1. очередного Всерос. коопер. с'езда. В. VIII. Коопер. в мясн. рибн. и холодил. дѣлѣ. В. IX. Коопер. в дѣлѣ производс. пищев. пр-ов. В. X. Коопер. в дѣлѣ обработки животн. пр-ов.
- Труды 1. очередного Всерос. коопер. с'езда. В. IV. Кооперација в дѣлѣ производс. закупок и сбыта. В. VI. Мукомольное дѣло и кооперација. В. VII. Кооперација и лѣсное хозяйство.
- Труды отдѣла сбыта Юго-Восточного союза союзов кредитных кооп-вов. „Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства под ред. В. М. Бензина. Вип. I-VII. Ростов на Дону.—19.
- Хозяйственная работа с-х. кооперации.—24 стор. 145.
- Храневич К. С-х. кооперација. стор. 20.
- Хейсин М. Кооперација в сельск. хозяйстве.—24. стор. 73.
- Челинцев А. С-х. кооперација в Россїи к 1925 г. (стаття в „Записках Института по изучению Россїи ном. I.). Прага.
- Чупров А. Мелкое земледелие и его основные нужды. Берлин—21. стор. 142.
- Чаянов А. Основные идеи и формы организ. крестьян. коопер.
- А. Чаянов. Организація кооперативного сбыта. Москва.
- А. В. Чаянов С-х. кооперација. Москва,
- Кооперација по винайму і спільному використовуванню землї.**
- Анцыферов А. Коопер. и артель. (стат. в „Хуторе“ ном. 1). Прага—22.

В. В. Артельныя начинанія Русскаго о-ва 1895.

Дудников М. Какая польза от артельного хозяйства 25 ст. 43.

Зюрюкин В. Прошлое, настоящее и будущее земледельческих артелей в Росии. 19 ст. 46.

Исаев А. Артели в Росии 1881.

Конюков И. А. Колективное земледелие М. 23 ст. 148.

Конюков И. Трудовые земледельческие артели и комуны 25 стор. 38.

Майоров И. Трудовое товарищество СПБ. 07.

Мещеряков В. О с-х. комунах М. 18 ст. 45.

Николаев А. Трудовые земледельческие артели Тверь 19 ст. 66.

Николаев А. Общественные запашки М. ст. 16.

Нормальный устав с-х. производительных комун М. 19 ст. 13.

Огановский Н. Община и земельное т-во. Москва 24 ст. 28.

Туган-Барановский. Величайшая в мире коммунистическая организация [община духоборов] Харьків 19 стор. 40.

Тресвятский В. А. Сельская трудовая комуна Петроград 19 стор. 18.

Тотомиянц В. Примитивная артель в Закавказье [статья в журнале „Союз Потребителей“] Москва 05.

Ширяев В. Как организовать комуну или артель М, 21 ст. 15.

3. Підсобно-продукційні галузі с-гosp. кооперації.

Глебов [Меркулов]. С-х. общества П, 19 ст. 15.

Гордеева Е. Контрольные союзы в молочном хозяйстве П. 22 ст. 32.

Давыдов С. Что такое контрольный союз и как его устроить? Петроград 19 ст. 24.

Дебу К. Колективное использование с-х. орудій и машин Эк. ж. М. 24 ст. 64.

Дебу К. Машиинные товарищества 25 ст. 31.

Департамент земледелия. Список с-х. обществ СПБ 05.

Каценеленбаум З. Мелиорациі [мелиорат, т-ва и мелиорат. кредит в России] М. 19 ст. 416.

Короленко. Мелиоративные т-ва на Украине.

Коротенко Е. Организуйте мелиоративные т-ва Харьків 23 ст. 22.

Кравченко А. Кооперативная электрификация, Москва 24 ст. 88

Крот-Криваль С. Коллективные рассадники по скотоводству М. 24 ст. 39.

Меркулов [Глебов] А. Как пользоваться сообща машинами в крестьянском хозяйстве. Кооп. Изд. М. 24 ст. 35.

Немыецкий В. Значение и польза с-х. машин и машинных т-в.—25. стор. 32.

Отчеты и обзоры деятельности с-х. обществ в России.

Полевицкій. Прокатные пункты с-х. машин и орудій при кооперативах. стор. 45.

Рыжов. Мелиоративные товарищества. М.—25. стор. 56.

Свиренко Г. Кооперация в животноводстве. Харків.—19. ст. 47.

Семенов С. Крестьян. семеноводство и кооперація.—25. ст. 160.

Синицын М. Конеразведение и кооперація. стор. 32.

Товарков Б. Коневодные товарищества.—25. стор. 39.

Тотоміанц В. О с-х. обществах. (стаття в „Журналѣ для всѣх“ XII кн.). 1904.

Уман Ю. О бычьих товариществах.—23. стор. 20.

Фридман М. Общества сельских хозяев в деревне. М.—03.

Холмогорский Ф. Товарищества по закупке с-х. машин орудий и пользованию ими. М.—24. стор. 35.

Чижов О. Производственная кооперація и электрофикация в сельск. хозяйстве.—24. стор. 152.

Чижов О. Мелиоративные т-ва.

Чижов О. Машинные товарищества. М.—25. стор. 36.

Юрин Н. Крестьянскіе с-х. общества. Саратов.—03.

Кооперація по збуту і переробці продуктів рільництва.

Баранцев М. Збыт хлеба и хлебозаготовительные операции в с-х. кооперативах.—23. стор. 79.

Баранников А. М. Кооперативный сбыт хлѣба. Ростов-Дон.—19. стор. 44.

Бородаевский С. Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба. С.П.Б.—12 стор. 144.

Векслерчик. Кооперація и хлебная торговля.

Эдельштейн В. И. Огородничество, сбыт овощей и кооперація. Кооп. Изд. М.—25. стор. 41.

Евдокимов А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в Россіи. 1911.

Зеленский В. Выдача ссуд под залог хлеба и иных продуктов сельск. хозяйства, а также сбыт их кредитным т-вам.—24. ст. 32.

Известия Центр. кооперативного т-ва льноводов. Двохтиждневик. Москва.—19.

Кирпичов Я. Продать хлеб кооперативу—накормить голодного. М.—24. стор. 28.

Конко В. М. Как крестьянину выгоднее продавать хлеб. М.—25. стор. 23.

Кооперація в деле производства, закупок и сбыта. М.—18. с. 165.

А. Е. Кулыхный. Организация кооперативного экспорта и сбыта хлѣба. Москва.

Кулыхный А. Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба. П.—18. стор. 78.

Клонов В. Об'единеніе производителей картофеля в Чехо-

словакії (стат. в „Записк. Инст. по изучен. Россіи“ ном. 1.). Прага.

Клубов В. Организация и технические приемы кооперативной сборки льна. Москва.—19. стор. 45.

Кондратьев. Крестьянское хозяйство и его интересы в области сбыта масличных семян.

Левитский Г. Ближайшая задача кооперации в делах переработки и сбыта продуктов садоводства и огородничества. (стаття в „Южно-Русской Газете“ ном. 7. 1918 г.).

Максименко Н. Хлѣбн. операциі в кред. и с-х. т-вах.

Мартюшин Г. Как льноводы должны продавать свой лен. М.—16. ст. 7.

Мартюшин Г. Кооперативный сбыт льна. Москва.

Маслов С. Л. Кооперативный сбыт хлѣба. 2-е изд.—24. ст. 35.

Мельников П. Кооперативный сбыт льна. Москва.

А. И. Поярков. Кооперация и картофель. Москва.

Розен И. Постановка хлѣбной торговли в Соед. Штатах и Канаде. Харьков.—14.

Семенов А. Артельное смолокурение. М. 21 г. стор. 78.

Симонов П. Кооперативный лен за сезон 1916-17 г. Москва.

Соколов Н. Что такое кооператив. сбыт льна. Москва.

Урнов. Как крестьянин может сбывать свой хлѣб заграницу. М.—24. стор. 19.

Холмогорский Ф. Кооперативный сбыт льна.

Холмогорский Ф. Как выгоднее вести огородничест. М.—24. с. 42.

Харченко И. В. К вопросу об устройствѣ кооперативного сахарного завода.

Харченко И. В. К вопросу об организации сбыта заводам сахарной свеклы.

Чаянов А. В. Основные условия успеха кооперативного сбыта продуктов сельского хозяйства. М.—17.

Чаянов А. Организация кооперативного сбыта. стор. 90.

Чаянов А. Русское льноводство, льняной рынок, льяная кооперація. Москва.—15.

Чаянов А. Памятка льновода-кооператора.

Ц. Т. Л. Кому продавать лен. Москва.

Ясный П. Элеваторы в Сев. Амер. и России.—25. стор. 70.

Кооперація по збути і переробці продуктів скотарства.

Балакішин А. ОІ ієт завѣдующого организаціей по устройству кооперативных маслодѣльных т-в в Западной Сибири. С. П. Б.—07.

Балакішин А. Маслодельные артели в Сибири. Москва.—08.

Бородій Н. Холодильное дело и кооперація. М.—16. стор. 32.

Под ред. Бензіна В. Кооперативный сбыт яиц, молока и продуктов молочного хозяйства. Ростов-Дон.—19. стор. 29.

Под ред. Бензіна В. Кооперативный сбыт скота и свиней. Ростов-Дон.—19. стор. 40.

Глебов А. (Меркулов). Артельн. маслодельни. Москва.—19. с. 15.

Вопросы коопер. переработки продуктов. (сбор. ст.). Москва—19.

Емелянов И. Т-ва по сбыту племенного скота в Висконсінѣ. (стат. в „Южно-Русской Газете“ ном. 31.) Харьков. 12 г.

Илимский Д. Кооперативные союзы в Сибири. 19 г. стор. 102.

Кооперація в мясном, рыбном и холодильном деле. (Сов. Всер. Съезд.). М. 18 г. стор. 101.

А. Е. Кулышный. Деревенскія товарищества по сбыту яиц. изд. 4-ое Москва..

Монин В. Задачи сибирского маслоделия и кооперація. Берлин. 23 г. стор. 63.

Маляревский Г. Свѣдѣнія о союзѣ сибирских маслодѣльных артелей. Курган. 18 г.

Огановский Н. Закупсбыт и союзы. Н-Никол.—19. стор. 58.

Первов А. Начала организации и практики молочного т-ва. Харьков. 20 г. стор. 47.

Пруссаков М. Молочная кооперація в Харьковской губ. (стат. в „Южно-Русской Газете“ ном. 8. 18 г.).

Тутумов А. Куриное яйцо и кому какая от него польза. (птицеводство и кооперація). М. 25 г. стор. 24.

Фридolin С. Молочные т-ва или артели. 19 г. стор. 56.

Фомин А. Маслоделие и кооперація. 23 г. ст. 28.

Холмогорский Ф. Доходное птицеводство. 24 г. ст. 30.

Холмогорский Ф. Молочное хозяйство и кооперація. Кооперацівный сбыт молока цельным и переработанным. М.—24 ст. 40.

Цвейтов Д. О кооперативном сбыте яиц. М. 24 г. ст. 31.

Цвейтов Д. Как поставить кооперативный сбыт яиц в деревне. ст. 16.

Чижов Я. Артельные маслодельни и артельные лавки. М.—19. ст. 105.

Ярков Г. М. Русский яичный экспорт и кооперація. Берлин. 23 г. ст. 97.

Фінансування, культ-освіт. праця, рахівництво, ревізія і інструкто-
вання с-г. кооперативів.

Баранцов М. Краткое руководство по счетоводству мелких с-х производств. стор. 96.

Василевский Л. Г. Руководство по счетоводству для промысловых артелей.

Вульф Б., Смирнов А. Счетоводство лесозаготовительных, смолокур. и деревообделочных артелей. 25- г. ст. 231.

Иванов В. И. Счетоводство кооперативных союзов. 22 г. ст. 276.

Ищенко Н. Руководство по счетоводству с-х. и кредитных т-в.—23. ст. 245.

Как обревизовать дела кооператива (пособіе для ревизион. комиссии.). Вор.—24. ст. 114.

Кильчевський В. Ревизия-инструктирование (курс лекций в Инст. сел-хоз. коопер.). Яр. 23 г. ст. 315.

Конюков. Простое счетоводство для земледельческих артелей, комун и т-в. 24 г. ст. 48.

Под ред. Мацієвича К. Справочная книжка для сельских т-в. Харьков.—10.

Мацієвич К. Справочная книга для сельских т-в.—13.

Меркулов (Глебов А.). Кредитное дело в с-х. товариществах. 24 г. ст. 31.

Морачевський. Агрон. помощъ населенію Россіи. С. П. Б. 14 г. ст. 607+34.

Обозреніе преподаванія в Русском Инст. с-х. кооперац. Прага.

Под ред. Хижнякова В. В. Справочная книжка для с-х. и кредитных товариществ.—25. ст. 375.

Тотоміянц. Коопер. в русской деревне. Москва.—12. ст. 444.

Фридлиб А. Руководство по счетоводству для с-х. кредитных кооперативных т-в. 25 г. ст. 266.

Фридлиб А. Краткое руководство по счетоводству для с-х. кооперативных т-в. 22. г. ст. 134.

Хмелев Н. Счетоводство земледельческих артелей (артелей, комун и т-в.). 25 г. ст. 64.

Чаянов А. Кооперативное страхование скота. Харьков. 13 г.

Чижов Я. Счетоводство маслодельных и артельных лавок.—22. ст. 124.

IV. В МОВІ ЧЕСЬКІЙ:

v Blažek A. 25 let činnosti Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze Praha 1921 ст. 22.

Blažek A. Zemědělské družstevnictví Praha.

Braf A. Základní zákon zemědělství a družstevní Svěpomoc.

Hubka A. Zemědělská společenstva.

Dvořák. Slovanská zemědělská družstevní komora v Praze. Její vznik a cíle. Praha ст. 69.

Dvacet pět let činnosti Ústředního svazu čes. hospodář. společenstev v ČSR. v Brně. 1899 - 1923. 1924 ст. 104.

Zpráva, Výroční Ústřední jednoty českých hospodářských společenstev v Kr. Českém za 14 správní rok. Praha 1910.

Zpráva, výroční, Ústř. jednoty hospod. družstev v Praze za XXVI r. 1923 ст. 79.

Křivánek J. O družstvech rolnických.

Mapa českých a německých družstev hospodářských v Král. Českém 1912.

Novák F. Hospodářská družstva v cizině a u nás.

Pöschl G. Krise agrárni a rolnická družstva hospodářská.

Treybal R. Organisace rolnictva dánského a jeho blahobyt.

Chlum K. K nauce o bilanci výdělkových a hospodářských společenstev s ručením obmezeným.

Šustr F. Historický vývoj dánského venkova. Praha.

Janota J. Družstevnictví v Dánsku.

Šlapák A. Zemědělská družstva pachtovní. Praha 1911 ст. 40.

Dvořák Dr. Vlastnictví k půdě či družstva pachtovní. Praha 1919 ст. 39.

Bezubka V. Družstva pro konsum elektrické energie, jich za-

kládání, typy a vedení po stránce účetnické.

Černý J. Organisace opatření a dodávky elektrické energie konsumentum. Praha 1919.

Černý J. Tři etapy ve vývoji elektrisace na českém severovýchodě. Hr. Králové 1918.

Černý J. Organisace Svazu hosp. družstev pro konsum energie elektrické spol. s ruč. obmez. v Hradci Králové. Praha 1913.

Černý J. Postup elektrisace venkova v království českém a naše družstevnictví. Praha 1918 ct. 14.

Černý J. Dosavadní výsledky, hospodářská potřeba a postup elektrisace našich krajin. Praha 1913.

Černý J. Elektrická energie ve službách venkova v okolí Hradce Králové,

Černý J. Soustavnost v elektrisace. Praha 1924 ct. 7.

Černý J. Soustava elektrisace a samospráva obcí. Praha 1924 ct. 19.

Černý J. Vývoj svazu hospodář. družstev pro konsum energie elektrické v H. Králové ve 4 roce světové války 1918.

Machač J. Financování obecních a družstev. podniků pro odběr elektrické energie. H. Králové 1921.

Fořt J. O zřizování hospodářských družstev pro zužitkování ovoce.

Nydrle A. Zřizování družstevních lihovarů.

Fiedler J. Poučení o zemědělských skladištích obilních.

Družstevní sběrny vajec. Jejich význam, úkoly a organisace.

Praha ct. 32.

Stanovy Mlékařského a hospodářského družstva. 1924 ct. 32.

Traybal R. O chovu dobytka hovězího vůbec a mlékařských družstv ve zvláště.

Jana K. Vznik a vývoj mlékařských družstev v Čechách. Praha 1920 ct. 64.

Worel J. Zákon o revisi výdělkových a hospodář. společenstev a j. spolků.

Zachář J. Rakouské zákony o společenstvech výrobních hospodářských, horních a jich nucená revize.

Nekvasil V. Účtování společného nákupu. Praha.

Slavík A. Návod ku zakládání a vedení spolků pro vzájemné pojíšování koní. 1914 ct. 100.

Statistika výdělkových a hospodářských družstev v Kr. Českém r. 1907.

Stibic Z. Zpráva čtvrtá, roční, vyšší zemědělské školy družstevní Ústř. jednoty hospod. družstev v Praze za r. 1922-23 1923 ct. 404.

Stibic Z. Zpráva pátá, roční vyšší zemědělské školy družstevní Ústř. jednoty hospod. družstev v Praze za r. 1923-24 1924 ct. 461.

Styblo P. Obchodní dopisování v zemědělském družstevnictví. Praha 1922 ct. 302.

Tebich J. Účetnictví pro hospodářská družstva.

Trčka J. Návod k vedení družstev na Slovensku 1924 ct. 350.

Treybal B. Revise dozorčí rady. Praha 1912 ct. 62.

Ironek J. Pojíšování dobytka na základech moderních.

Chlum K. Zásady podvojného účetnictví a bilance výdělkových a hospodářských společenstev.

Slapak A. Návryhy řádů pro hospodář. družstva. Praha 1913 čt. 140.

V. В MOBI ХОРВАТСЬКІЙ:

Jos. Cvetko. Što je hrvatská seljačka Zadruga i kako se osniva?

Gospodarski list. Organ hrv. slav. gospodarkog druzštra n. Zagrebu godiště 1910.

„Ihratski udrugar“. Zist za udrugarstvo i narodovo gospodarstvo. Isdano Ihr. paljodjelskoj banci n Zagrebu. Godište V.

„Privrednik“ organ Soveza orpokih zemjoradničkih zadruga n Zagrebu. Godište 1910.

VI. В MOBI ПОЛЬСЬКІЙ:

Stek J. Kooperativm we wsi belgijskiej. Warszawa 1913 čt. 57.

Sprawozdanie Centralnego Związku kolek Rolniczych za lata 1923-24. Warszawa 1925 čt. 530.

VII. В MOBI НІМЕЦЬКІЙ:

R. Abt. Beiträge zur Geschichte der Entwicklung des landwirtschaftlichen Genossenschaftswesens in der Schweiz. Brugg. 1910.

Anziferoff A. Die landwirtschaftlichen Genossenschaften in Deutschland. Woronesch 1909.

O. Binswanger. Die obligatorische Viehversicherung in der Schweiz Weidal Th., 1907.

Dr. Th. Brinkmann. Die dänische Landwirtschaft. Berlin 1908.

Feldmann M. Der Verband der Rheinpreussischen landwirtschaftlichen genossenschaften 1889-1914. Bonn 1914 cmo p. 60+II.

Erte M., Zicht S. Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Deutschland. Wien 1899.

Grabein Mak. Dr. Wirtschaftliche und Soziale Bedeutung der ländlichen Genossenschaften in Deutschland. Tübingen 1908 čt. 196.

Grabein M. Standt und Erfolge des genossenschaftlichen Getreideverkaufs in Deutschland. Darmstadt 1903.

Dr. Hesse. Die wirtschaftliche und Sociale Bedeutung der ländlichen Genossenschaften. Halle.

Victor Kerbler: Das landwirtschaftliche Genoschenschaftswesen in Oberoesterreich. Linz, 1903.

Fr. Mueller. Die geschichtliche Entwicklung das landwirtschaftlichen Genossenschaftwesens in Deutschland. 1901.

Müller Friedrich Dr. Die geschichtliche Entwicklung des landwirtschaftlichen Genossenschaftens in Deutschland von 1848/49 bis zur Gegenwart. Berl. 1901 čt. 552+XX.

Mendel-Steifels, H. von. Die Landwirtschaftlichen Ankaufs und Verkaufs-genossenschaften, ihr Wesen und ihre Einrichtung. 1886 Berlln Parey.

Dr. Neumann. Landwirtschaftliche Gessellschaftsreise durch die Schweiz. Arbeiten der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft. Heft 159 Berlin S. W. II. Deut-Landw, Gesell 1909.

Graf Oppersdorf. Die producte der Viehzucht und der Genossenschaftlichen Handel. 1911.

Pfütze Arno, prof. Die landwirtschaftlichen Produktio und Absatzgennossenschaften in Frankreich. Tübingen 1903 стр. V + 96.

Stephan Richter: Das landwirtschaftliche Vereins-und Genossenschaftswesen. Sonderabdruck aus dem Werke: „Geschichte der Oesterreichischen Land und Forstwirtschaft und Ihrer Industrien“. Wien, 1905.

Dr. Paul Trh. von Störck: Die Entwickelung der landwirtschaftlichen Genossenschaften in Oesterreich, deren Gegenwart und Zukunft. Wien, 1903.

Thiess. Die Zukunft der landwirtschaftlichen Genossenschaftswesens in Deutchland 1906.

W. Wygodzinski. Das Genossenschaftswesen in Deutchland. Leipzig, 1913.

W. Wygodzinsky. Die neuere Entwickland des landwirtsch Genossenschaftswesens 1913.

Carl Wrabetz: Die Erwerbs-und Wirtschafts genossenschaften in Oesterreich. Aus dem Werke: „Soziale Verwaltung in Oesterreich am Ende des 19. Jahrhunderts“. Wien und Leipzig, 1900. Franz Deuticke.

МАТЕРІЯЛИ:

Deutsche landwirtschaftliche Genossenschaftspresse.

Das landwirtschaftliche Gennossenschaftswesen in einigen öesterreichischen Ländern mit besonderer Berücksichtigung der Mittelstandsfrage. Wien, 1908.

Die Molkereigenossenschaften und andere Unternehmungen zur Verwertung der Molkereiprodukte in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern zu Ende 1911. Wien, 1912.

Schweizerische Bauernsekretariat. Erhebungen über den Stand des landwirtschaftlichen Genossenschaftswesens in der Schweiz. Bern, 1913.

Oesterreichische landwirtschaftliche Genossenschaftspresse. Organ des Allgemeines Verbandes landwirtschaftlicher Gennossenschaften in Oesterreich. Wien, Jahrgänge 1904—1912.

Verband landw. Genossenschaften von Bern und benachbarter Kanton. Zwanzig Jahre gennosseschafter Arbeit. Souvenir publié par Joh. Knuchel, Geschäftsführer, 1910.

Zehn Jahre Deutsche Landwirtschaftliche Genossenschaftschule. Berlin, 1914. ст. 64.

Jahrbuch des Generalverbandes landl. genoss. für Deutschland. 1899—1922.

VIII. В МОВІ ФРАНЦЮЗЬКІЙ:

Barré K. Le credit au travail associe. 1900.

Berget A. La cooperation dans la viticulture europeene.

Bouillon S. La veut cooperative des cereales.

—XVI—

- Comte de Rocquigny. La cooperation dans l'agriculture algerienne. Paris 1906.
- Desbous. La cooperation rurale en Danemark 1916.
- Courtin A. Les congresses nationaux des Syndicats agricoles. Paris 1919.
- Feuguerag H. L' association ouvrière, industrielle et agricol. Paris 1851.
- Foussaint A. Rapport sur les Chambres d' Agriculture. 1920. ст. 7.
- Gide Ch. Ce que doit devenir le travail agricole d' apres Fourier. Paris 1922. ст.
- Girola. Les cooperatives agricoles en Argentine. 1913.
- Kene-Worms. Lorette des laiteries cooperatives.
- Koefoed M. La cooperation dans l' Agriculture dans Danmark. 1911.
- Mandru. Les associations cooperatives agricoles en Roumanie. Bucarest 1924. ст.
- Marquis de Marcillae. Le syndicats agricoles. 1913.
- Mettou C. Un village syndicale. Paris 1919.
- Martin Saint-Leon. Syndicalisme ouvrier et syndicalisme agricole. Paris 1920.
- De Rockigny. Les syndicats agricoles et leur oeuvre. Paris 1908. ст. 412.
- Sorel G. L' Avenir socialiste des syndicats. Paris 1901.
- Toussaint A. L' Union Central des syndicats agricoles. Paris 1920. ст. 25.
- Vandervelde. Les associations agricoles en Belgique. Paris 1903.
- Worms R. Les associations agricoles. Paris 1914. ст. 230.

МАТЕРІЯЛИ:

- Bulletin de l' Union Centrale des Syndicats des Agriculteurs de France. 1922.
- Compte-rendu du Congres national des syndicats agricoles. Orleans 1897.
- Expose statistique de la situation des associations d' interet agricole pendant l'annee 1910. Bruxelles 1912.
- Enquête sur l'état de l'association dans l' agriculture suisse au 1 er janvier 1910: Exposé secretariat suisse des Paysans. Berne, Wyss, 1912.
- Etudes monographique sur la coöperation agricole dans quelques pays. T. I. II. III. Rome.
- Les associations agricoles en Suisse. Rapporte présenté par le secretariat suisse des paysans à Exposition Universelle de Bruxelles. 1910.
- Fédération des sociétés d' Agriculture dela Suisse romande Souvenir du XXV^e anniversair de sa fondation (1881—1906). Notice publié par C. Borel, secrétaire.
- La Revue syndicaliste. Paris 1907.

IX. В МОБІ ІТАЛІЙСЬКІЙ:

- Bizzozero Antonio: Diciotto anni di cooperazione agraria: 1893-1910. Consorzio agrario cooperativo parmense. Parme, 1911.

- Bassi E. Le latterie sociali in Italia. Milano 1900.
- Bolla auv Gastone : Le cooperative di produzione agraria. Florence, 1912.
- Cavalieri Enea: Le origini dei Consorzi agrari e della loro Federazione. Rome, 1905.
- Casolini Dr. Mario: Le piccole mutualita agrarie di assicurazione. Piacenza, 1910.
- Cavalieri Enea: I consorzi agrari in Italia. Milano, 1900.
- Luzzatti Luigi: Introduzioni alle statistiche delle Banche popolari per gli anni 1880, 1883, 1887, 1893, 1898, 1908.
- Manara Ulisse: Delle società e delle Associazioni commerciali. Turin, 1902—1906.
- Micheli Giuseppe: Le Casse rurali italiane. Rome, 1908.
- Niccoli V.: Cooperative rurali. Milano 1909.
- Pergola Dr. V. Le mutue assicurazioni del bestiame bovino all'estero ed in Italia, constatistica di quelle del Triuli. Udine, 1910.
- Reggiani E.: La produzione del latte e le latterie sociali cooperative. Milano 1908.
- Raineri G.: Le società cooperative agricole per la fabbricazione dei concimi. Piacenza, 1907.
- Rabbeno Ugo: Le società cooperative di produzione. Milano, 1889.
- Vagliasindi Dr. Gustavo: La cooperazione applicata alla olivicoltura e all'industria olearia. Rome, 1911.
- Valenti Ghino: Cooperazione rurale. Florence 1902.
- Valenti Ghino: L'associazione cooperativa. — Contributo alla teoria economica della cooperazione. — Con un' appendice intorno alla legislazione sulle società cooperative. Modéne, 1902.
- Zoratti E.: Le mutue assicuratrici locali contro gl'incendi. Udine, 1911.
- МАТЕРІЯЛИ:**
- Atti del I, II, III, IV, Congresso nazionale delle latterie sociali, anni dal 1907 al 1912. — Unione Nazionale delle Latterie sociali e cooperative, Piacenza.
- Resoconti degli atti dei diciannove congressi di cooperative convocati dalla Lega nazionale. Anni 1886-1913. Editi dalla Lega nazionale delle cooperative italiane — Milano.
- Federazione Nazionale delle Casse rurali italiane in Roma. Relazione sommaria del direttore C. De Carolis sul lavoro compiuto negli anni 1909—1912. Rome, Befani, 1913.
- L'organisation et l'activite de la Federazione Italiana dei Consorzi agrari. Plaisance, 1922.
- Manuale per latterie — Appunti di legislazione, amministrazione, contabilità. Ragionieri Luigi Camparini e Alfredo Ruscelloni — Edito per cura della Unione Nazionale delle Latterie sociali e cooperative. Reggio Emilia, 1913.
- Statistica delle Banche Popolari. Decennio 1899—1908 — Direzione general del credito, della previdenza, della cooperazione edelle assicurazioni sociali — Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Rome, Impr. Bertero, 1911.

Statistica delle Casse rurali di prestiti esistenti al 31 ottobre 1905.
— In: Bollettino ufficiale del Ministero di Agricoltura, anno 1906,
vol III, maggio-giugno.

Società cooperative e appalti di lavori pubblici—Ministero del Tesoro—
Ragioneria generale dello stato. Rome, G. Bertero, 1911.

Statistica delle Società cooperative di produzione e lavoro inserite
nei registri prefettici per l'ammissione agli appalti di lavori pubblici
al 30 giugno 1910 — Ministero di Agricoltura Industria e Commercio.
— Direzione generale del credito e della previdenza, della cooperazione
e delle assicurazioni sociali. Rome, Imp. Bertero, 1911.

Venticinque anni di vita della cooperazione in Italia: 1886—1911.
Note di Antonio Maffi sul 25º anniversario della Lega nazionale delle
cooperative italiane. Milan, Cooperative d'ouvr. typ., 1911.

X. В МОВІ АНГЛІЙСЬКІЙ:

- Bassett C. Cooperative purchase of farm supplies 1915.
Bailey L. Cooperative marketing in Fruits. N. York, 1909.
Basset C. The community eggs circile.
Bailey L. The country life movement. N. Y., 1911.
Cumberland W. Cooperative marcketing Wsh., 1918.
Clark E. Cow testing associations. Urbana 1917.
Carr R. The progress of agricultural cooperation in England. ст. 9.
Coulter I. Cooperation among farmers. N. York, 1919.
Durand E. Farmers elevators in Minnesota. S-paul. 1916.
Doty S. Cooperative live stock shipping association.
Durand E. Cooperative Live Stock shipping association in Minnesota. S-paul, 1916.
Erdmann N. Marketing Wisconsin Milk. Madison, 1917.
G. R. Fay: Cooperation at home and abroad. (La cooperation à l'intérieur et à l'étranger). Londres, Konig, 1908.
Farrington E. Organisation and construction creameries and chees factories. Madison 1915.
Fay C. Agricultural Cooperation in the Canadian West. London.
ст. 40.
Gordon E. Live stock shipping associations. Toronto, 1918.
Hatch C. Organising and installing a telephone line at Forbes.
S-paul, 1913.
Hedberg A. International Wholesale Cooperation. Manchester,
1925. ст. 78.
Hawes A. Cooperative marcketing of Woodland products.
Humphrey I. Patronage dividents in cooperative grain companies.
Wsh. 1916.
Hoover H. Farmer's problems. Topeka, 1920.
Hibbard B. Agricultural Cooperation. Madison, 1917.
Hibbard. Markets and prices of Wisconsin cheese. Madison 1915.
Hibbard B. Winconsin Live Stock shipping association. Madison 1920.
Hibbard B. The marketing of Wisconsin butter. Madison, 1916.

Hibbard B. Cooperating in the grain elevator business. N. York, 1912.

Jessness O. Cooperative purchasing and marketing organisations among farmers in U. S. A. Wsh., 1919.

Jessness O. Cooperative marketing.

Mac-Garr C. The rural oCommunity. New-York, 1922. ст. 239.

Martin H. Organizing cow testing associations. Fargo, 1911.

Macklin T. Marcketing by cooperative Sales Companies.

Macklin T. Market Wisconsin Farm products by Federation.

Negley N. Cow testing pays. Madison, 1917.

Norling A. Farmer's clubs in Grand county. S. Paul, 1914.

Powell G. H. Fundamentals of cooperative marketing. Washington, 1922.

Powell G. Cooperation in Agriculture. N. Y., 1919.

Powell G. Fundamental principles of cooperation in agriculture.

Pluncket H. Agriculturál cooperation. London. ст. 254.

Rabbid H. Cow testing associations. Wsh., 1916.

Rusell O. The farmers elevator movements. 1914.

Taeusch S. Rural cooperation and cooperative marketing in Ohio.

Wooster, 1913.

Woll I. Wisconsin Dairy Cow competition. Madisson, 1910.

Winkjer I. Cooperative Bull Associations. Wsh., 1918.

Webb S. Cooperative production and profitsharing. London, 1914.

Wilson A. How to organise a Farmer's club. S. Paul, 1913.

Yohe H. Organizatio financing and administration of dzainage districts

Yohe H. Operating a cooperative motor truck route.

МАТЕРІЯЛИ:

American commission to investigate and stydy agricultural credit and cooperation. — Agricultural cooperation and rural credit in Europe. Wsh., 1913-1914-1915.

Annual report of the United Grain Growers. Winnipeg, 1922.

Annual Report of the Manager of the Fruit Growers Supply c° for the year 1920. S. Francisko 1921.

Annual report of the General Manager of the California Fruit Growers Exchange. L-Angeles, 1921.

Annual Reports of the cooperative organisation Branch 1914—1922 Regina. Saskatchewan.

Annual report for 1921 of S-Jak Grapl Growers Association.

Arkell T. Review of cooperative wool sales in Canada. Ottawa 1917.

Boerner E. Handbook official Grain Standards. Wsh., 1920.

Babcock H. Cooperative Wool Associaion. N. York, 1918.

Cattle Breeder's Associations in Denmark Vsh, 1911.

Cooperative marketing of Agricultural produce in England and Wales. London. ст. 195.

Dominion Departement of Agriculture Dairy and Cold Storage Commissioner's Branch. Ottawa.

I-VIII. Annual Reports of the commisioner of Cooperation and

- Markets Regina, 1915—1922. Saskatchewan.
18th annual Report of the Commissioner and of Cooperation Markets.
Regina, 1922.
- Organization and management of cooperative live-stok shipping
associations.
- Proceedings of the Intern. Irrigation Congress. Chicago, 1912.
- Reports of the Departement of Agriculture of the Province of
New Brunswick, 1910—1922.
- Report of the Irisch agricultural organizaoitn society. Dublin, 1906.
- Reports of the Minister of Agriculture of the province of Quebec.
1917—1922.
- Reports of the Minister of Agriculture of the province of Nova
Scotia. 1918—1921.
- Report of the Agricultural Organisation Society for 1922. Lon-
don 1922.
- The report of the Agricultural organization Society for the year
1919. London, 1920.
- The Farmer's club's Work in Otter Tail and how to succeed.
S-Paul 1915.

